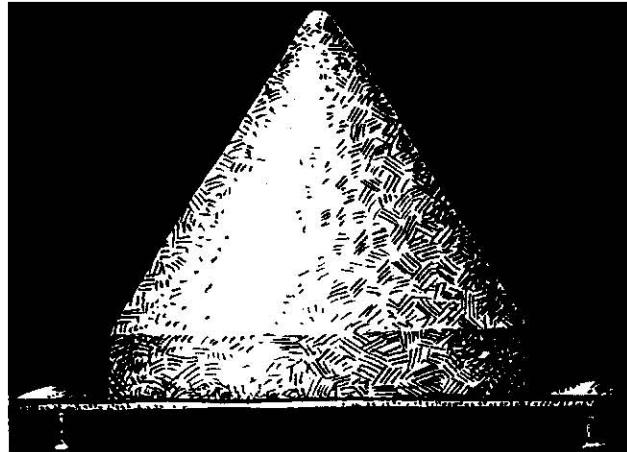

АРХЕОЛОГІЯ

52 * 1985

В сборнике помещены статьи по вопросам древней истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории УССР, материалы по охране памятников истории и культуры.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей и студентов вузов.

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології, публікації та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів вузів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), *В. Д. Баран*,
С. М. Бібіков, *С. Д. Крижницький*, *М. П. Кучера*, *Є. В. Максимов* (заступник відповідального редактора), *Т. І. Латуха* (відповідальний секретар), *Д. Я. Телегін*, *С. О. Висоцький*,
П. П. Толочко, *Є. В. Черненко*, *А. Ф. Мирровський*.

Адреса редколегії

252014 Київ 14, вул. Видубицька, 40
Інститут археології АН УРСР
Тел. 95 35 81

Редакція літератури з соціальних проблем
зарубіжних країн, археології та документалістики

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

---

52 АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО
В 1971 Р.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

КІЇВ НАУКОВА ДУМКА 1985

СТАТТІ

П. С. ПЕНЯК

До питання про соціальну організацію давньоруського ремесла X—XIII ст.

Давньоруському ремеслу, важливій галузі економіки країни X—XIII ст., присвячено багато праць¹. У них показано, що багатопрофільне ремесло Київської Русі мало значний виробничий потенціал, знаходилося на високому рівні розвитку: в ряді галузей давньоруські ремісники випереджали своїх західноєвропейських колег. Основну увагу дослідники приділяли вивченю техніки та технології і значно менше питанням організаційної структури ремесла. Тим часом, без вивчення соціальної організації неможливо визначити дійсне місце ремесла в системі продуктивних сил і виробничих відносин Русі.

Під соціальною організацією ремесла ми розуміємо ті форми виробничої діяльності людей, які юридично оформилися протягом IX—XIII ст. на Русі, і додержання яких диктувалося суспільними потребами. У ній фіксувався спосіб розподілу праці, спрямований на виробництво матеріальних і духовних благ, взаємовідносин класів і соціальних інститутів.

Інститути, класи і соціальні прошарки, породжені феодалізмом, визначили існування на Русі X—XIII ст. різних за соціальним походженням організаторів ремісничого виробництва. Ними, як свідчать писемні й археологічні джерела, були сільські общини, державна влада, великі земельні вотчинники — князі та бояри, церква і вільні міські ремісники.

Сільська община. Одним із давніх інститутів суспільства, що займалися організацією виробництва, була родова, а пізніше сільська або територіальна община. «Землеробська община, будучи останньою фазою первинної суспільної формaciї, є в той же час перехідною фазою до вторинної формaciї, тобто переходом від суспільства, побудованого на спільній власності, до суспільства, яке ґрунтуються на приватній власності. Вторинна формaciя охоплює, зрозуміло, ряд суспільств, які ґрунтуються на рабстві і кріпосництві»².

Отже, сільська (територіальна) община в епоху Київської Русі обслуговувала і ранньофеодальне суспільство. Окрім таких виробництв, як виготовлення сільськогосподарського реманенту, одягу, взуття, побутових речей, будівництва жител і господарських споруд та інше, в яких общині належала номінальна організаційна роль, у сільській місцевості розвивалися промисли, що згодом переросли в ремесла і відокремилися від землеробства. До них, передусім, належали металургія, ковальська і гончарна справа. Ці ремесла задоволяли потреби общин у залізних знаряддях праці, зброї, предметах побуту, прикрасах. Тут роль общини як організатора виробництва була першорядною. Виступаючи основним організатором виробництва, община задовольняла потреби общинників у ремісничих виробах і одночасно ремісників у продукції сільськогосподарського виробництва.

Добування та виготовлення заліза, за свідченням писемних джерел, залишалося переважно сільським промислом. У його організації общині належало провідне місце, навіть після її закріпачення. Продукція металургів поступала до споживачів як безпосередньо від виробників, так і через феодалів-вотчинників, які відчужували частину кричного заліза від залежних селян. Цей вид ремесла посідав важливе місце в розвитку товарних відносин між містом і селом. Природно, частина кричного заліза залишалася у сільських ковалів.

Ще задовго до утворення феодального суспільства із сільської общини виділився коваль-ремісник по обробці напівфабрикатів заліза і перетворився у вільного посадського ремісника³. Ймовірно, не всі кovalі, які виділилися з общини, покинули насиженні місця. На селі вони відкривали кузні і обслуговували общинників. Сільський коваль простим куванням і зварюванням виготовляв понад 40 видів сільськогосподарських знарядь і побутових речей⁴. Для них община і надалі залишалася основним організатором виробництва, змінилися лише відносини між общинниками і ковалем, де коваль виступав у ролі ремісника, виконуючи роботу на замовлення. Сільські ковалі інколи були одночасно і ювелірами. Вони виготовляли прикраси з міді, бронзи і низькопробного срібла.

Загальне економічне піднесення на Русі відбилося і на гончарстві. Починаючи з IX ст. здійснюється порівняно швидкий перехід до гончарського круга, що вплинуло на якість глиняного посуду. Застосування гончарського круга підвищило в кілька разів продуктивність праці гончара і знизило ціну його продукції. Отже, економічний ефект був тією основою, на якій гончарський промисел переріс у ремісниче виробництво.

Першим етапом відділення гончарського ремесла від землеробства слід вважати той період, коли воно розвивалося у складі землеробства і мало сезонний характер. Гончар займався своїм ремеслом у вільний від обробки землі час. Можливо, в цей період роль общини як організатора виробництва була ще відчутною. Гончар задовольняв потреби общини в гончарських виробах, працюючи на замовлення. Згодом гончар, виділивши з общини, відкривав на селі майстерню і працював на ринок. Проте він залишався членом общинної спільноти. У подальшому гончарське ремесло отримує форму спадкової організації⁵.

Отже, сільська община, являючи собою один із суспільних інститутів перехідної фази від первіснообщинного до феодального ладу, була організатором у селях деяких видів ремесла. Особливо її роль

була помітною у налагодженні металургійного виробництва, ковальській і гончарській справі, обробці каменю тощо.

Державне ремесло. У соціальній структурі давньоруського ремесла особливе місце належало державному сектору. Воно охоплювало ряд ремісничих спеціальностей, пов'язаних переважно з будівництвом порубіжних укріплень, міст, культових і громадських споруд, спорудженням річкових та морських суден, виготовленням зброї. Але в реальному житті доменальне та державне будівництво тісно перепліталися. Тому не завжди можна було з достовірністю визначити, хто в такий або інший час був його основним організатором — великий чи удільний князь, митрополит, єпископи або ігумені. Разом з тим у ряді випадків літописи називають конкретних осіб. Наприклад, розповідаючи про будівельну діяльність Володимира Святославовича, літопис вказує: «И нача ставити города по Десне, и по Востри, и по Трубешеви, и по Суле, и по Стугне...»⁶. «В лѣто 6499 Владимир заложи град Бельгород, и наруби въ нь от инех городов, и много людии сведе въ онъ...»⁷ Літопис повідомляє про спорудження міст Ярославом: «В лѣто 6540 Ярослав почата ставити города по Роси...»⁸, або «В лѣто 6545 заложи Ярославъ город великий, у него же града суть Златая врата: заложи же и церковь святые Софья, митрополью, и посемь церковь на Золотыхъ воротъхъ святыя Богородица Благовѣщенъе, посемь святаго Георгия манастиръ и святыя Ирины»⁹; У Новгородському літопису читаемо, що «В лѣто 6624 ... Мъстиславъ заложи Новъгород болии перваго...»¹⁰.

З кінця Х — початку XI ст. у давньоруських містах розгортається широке монументальне будівництво. Храми будували князі і духовні особи, що свідчить про їх державне значення як ідеологічних установ. Наведемо кілька прикладів: «В лѣто 6553 ... заложена бысть святая София Новъгородъ Владимировъ князъмъ»¹¹, або «Лѣто 6666-го во граде Владиміре заложи великий князь Андрей Богоюбский церковь каменную соборную превеликую и чудну...»¹² і т. п.

Митрополит Єфрем закладає «город камень» Переяслав та прикрашає його багатьма церковними і громадськими спорудами. Він споруджує церкву святого Михаїла «юже бе великую» і оздоблює її «всякою красотою, церковны сосуды» та розгортає будівництво церков святих Федора і Андрія і створює «строенъе банъное (кам'яне) сего же не бысть прежде в Руси»¹³.

В умовах феодальної Русі будівництво оборонних споруд належало державі. Важливість цієї справи викликала появу особливих фахівців так званих городників, що керували будівництвом укріплень. Під городниками слід розуміти не лише військово-інженерних фахівців, але й ремісників-будівельників, які зводили дерев'яні, дерев'яно-земляні та кам'яні укріплення.

У 80-х роках Х ст., коли посилились напади на Руські землі печенігів, Київська держава почала будувати систему міст-фортець на Острі, Трубежі, Сулі та Стугні¹⁴. У 30-х роках XI ст. будівництво міст-фортець продовжувалося на Росі¹⁵. У другій половині XI ст. у зв'язку з появою половців почалося будівництво міст-фортець на півдні Київської Русі, зокрема на Дніпрі. Наприкінці XI ст. було споруджено ряд ліній оборони із міст-фортець, розташованих по берегах річок. Разом вони становили єдину взаємозв'язану систему оборони на півдні давньоруської держави¹⁶.

Будівництво укріплень вимагало великих організаторських зусиль, матеріальних витрат і людських сил. Так, наприклад, для спорудження «Ярославого валу» в Києві необхідно було близько 630 тис. м³ землі і не менше як 50 тис. м³ дубового лісу. На будівництві, при умові що воно тривало чотири роки, повинно було безперервно і щоденно працювати понад 1000 чоловік¹⁷.

Широке будівництво кам'яних культових і громадських споруд, що розгорнулося в Давній Русі у XI—XII ст., вимагало організації виробництва будівельних і опоряджувальних матеріалів, таких як:

плінфи, полив'яних плиток, вапна тощо. Археологічні джерела підтверджують, що було створено таку будівельну базу. У Києві залишки будівельних виробництв виявлено поблизу Десятинної церкви (камнерізне і виготовлення плінфи); поблизу Софії Київської (печі для випалу вапна); на території Києво-Печерського монастиря (виробництво смальти)¹⁸.

У Суздалі знайдено печі для випалу плінфи, які, очевидно, використовувалися для потреб будівництва Суздальського собору, що споруджувався Володимиром Мономахом наприкінці XI та початку XII ст.¹⁹ Подібну піч виявлено також у Смоленську, неподалік величного монастирського собору кінця XII ст.²⁰

До державного ремесла, ймовірно, належала така галузь, як кораблебудування. Географічне положення Давньої Русі, її торгово-економічні зв'язки з сусідніми країнами, вихід на міжнародну арену вимагали від молодої ранньофеодальної держави побудови своїх торгових і військових кораблів. Тому розвиток кораблебудування необхідно було організаційно підпорядковувати державі та її адміністрації. Вихід кораблів у море вимагав постійного удосконалення, що сприяло появлі ремісників, які займалися виключно кораблебудуванням — «кораблетворящими»²¹. Згодом кораблебудування перетворюється в одну із важливих галузей теслярства, а «корабльщик» — в кваліфікованого фахівця.

У писемних джерелах трапляються різні назви давньоруських суден (ладьї, учани, корабли, суда, струги, челни, ушкуи, лойва, галеї)²², що свідчить про вміння руських майстрів будувати різні за типом і конструкцією річкові і морські судна. Збереглися давні назви районів, де, очевидно, вони будувалися²³. Про щорічне виготовлення сотень кораблів у басейнах Дніпра і Ільменя повідомляє імператор Костянтин Багрянородний.

Державний характер будівництва торгового флоту підтверджують і названі Костянтином пункти збору кораблів²⁴. У Києві існувало спеціальне місце (можливо, Почайна), де остаточно оснащувались судна.

Окрім писемних згадок про кораблебудівне ремесло існують й археологічні джерела. У 1948 р. на Ярославовому дворищі в Новгороді знайдено майже цілого човна²⁵. На Неревському кінці у 1951 і 1952 рр. виявлено корабельні весла та в 1978 р. два бортові упори для весел (уключини) і лавку²⁶. В Старій Ладозі в шарах Х ст. трапилися «кокорі» дощатого човна²⁷ і т. п.

Окрім праці майстрів-чоловіків, які виготовляли дерев'яні основи кораблів, для повної оснастки суден необхідна була також праця жінок-ткаль. Для виготовлення парусів для 400—500 суден-однодеревок необхідна була праця 2000 ткацьких станків, тобто робота жінок-ткаль 80—100 тогочасних сіл²⁸.

Не менш важливим для феодальної держави було зброярське ремесло. Свідченням місцевого виробництва зброї уже в першій половині XI ст. є знахідка меча з написом «Людота»²⁹. Ім'я майстра на речі вказує на існування спеціалізованої зброярської майстерні задовго до повідомлень писемних джерел³⁰. Можливо, що перші зброярські майстерні, виділившихся із ковалських, виникали на князівських подвір'ях. Вони обслуговували потреби пануючих класів у зброй. На думку О. М. Кірпічникова, провідне місце у виготовленні, наприклад, булав належало південно-руським містам і передусім Києву. В цих містах знайдено майже 90% всіх відомих булав, встановлено наявність майстерень, які вивозили свою продукцію в різні країни³¹.

Спеціалізована зброярська справа існувала, ймовірно, уже в XI ст. Іпатієвський літопис, наприклад, згадує майстрів-зброярів — «седельников», «лучников», «тульников». Новгородський літопис знає майстрів «порочних», тобто майстрів, які виготовляли машини — «пороки» для облоги міст.

За археологічними даними відомі поховання зброярів на дружинному Шестовицькому і Гніздівському могильниках, матеріали

яких підтверджують, що зброярі і дружинники знаходилися на однаковому соціальному рівні³².

Таким чином, аналіз специфічних виробництв, таких як: спорудження державних і міських укріплень, культових і громадських будівель, виробництво будівельних матеріалів, зброї, будівництво річкових і морських суден свідчить про те, що їх організацією, з огляду на загальнодержавне значення, займалася феодальна держава.

Вотчинне ремесло. Вся феодальна Русь, на думку Б. О. Рибакова, була сукупність кількох тисяч феодальних вотчин: князівських, боярських, монастирських, «молодшої» дружини³³. У цих вотчинах, за свідченням писемних та археологічних джерел, існувало власне ремесло.

Існування двох основних форм феодального землеволодіння — князівського спадкового і помісного служилої знаті — дозволяє у світському вотчинному ремеслі виділити дві форми: ремесло князівське та феодальної знаті, куди входили старші дружинники («бояри», або «лучшие люди») і молоді дружинники («отроки», або «детские»).

При визначенні князівського ремесла і ремесла феодальної знаті дотримуємося топографічного принципу. Князівським ремеслом вважаємо таке, сліди якого траплялися переважно в межах князівських дитинців. До ремесла феодальної знаті відносимо залишки ремісничих майстерень, виявлені на боярських садибах у містах, а також на городищах.

Князівське ремесло. Характерною особливістю ремісничих майстерень князівських вотчин було те, що вони були власністю князя як і знаряддя праці, сировина і готові вироби. Безпосередні виробники — ремісники залежали від князя. Ступінь їх залежності від князя був неоднаковим. В одних випадках ремісники жили у дворі князя і повністю залежали від нього (холопи), в інших — залежність визначалася відробітковою рентою в князівській майстерні.

До середини XII ст. вся продукція, що виготовлялася вотчинними майстернями, використовувалася на «княжому дворі» і її кількість регулювалася потребами господарства. Включення вотчинних майстерень в товарне виробництво, вихід за рамки «княж дворя», можливо, відбулося у XII—XIII ст., коли значно зрос попит на промислові товари.

Для XII—XIII ст. писемні джерела згадують князівських ремісників на Русі. Про них йдеться у статті 15 «Руської Правди» докладної редакції, де перераховуються штрафи за вбивство різних членів князівського дому, в тому числі й ремісників: «А за ремественника и ремественницу то 12 гривен»³⁴.

Сума штрафу за вбивство ремісника свідчить, що цю категорію прирівнювали до представників князівської адміністрації — сільських і ратайних тіунів. За вбивство смерда і холопа платили штраф 5 гривен, а в разі знання ними якого-небудь ремесла, 12 гривен.

У «Слові» Кирила Туровського, лам'ятки XII ст., ремесло уявно ототожнюються із службою князю: «не глаголите: жену имам, и дети кормлю, и дом строю, ли князю служю, ли власть держю, ли ремество»³⁵.

Важливим доказом існування на «княжих дворах» ремісників є інструменти і вироби, позначені князівськими знаками власності. Київські, чернігівські, володимирські князі широко користувалися знаками у своєму господарстві. Вони ставилися на монетах, печатах, окремих виробах, на зброй тощо. Знаки на цеглинах церков, побудованих у Києві, Чернігові, Гродно, Смоленську, Володимири-на-Клязьмі, походять від родових знаків Рюриковичів³⁶. Очевидно, цегла для церков виготовлялася князівськими ремісниками-холопами, які на них ставили князівський знак.

Вивчення соціальної топографії давньоруських міст дає можливість говорити про розміщення різнопрофільних князівських майстерень у середині дитинця, поблизу князівського палацу. Так, напри-

лад, у Києві в різні роки виявлено ремісничі майстерні в межах княжого двору або поблизу нього. На Старокиївській горі в культурному шарі Х—XI ст., відкрито залишки ковальської майстерні³⁷. Є всі підстави вважати, що вона обслуговувала князівське господарство. Дві ювелірні майстерні по виготовленню різокольорової емалі та золотих колтів з перегородчастою емаллю³⁸ знайдено неподалік Десятинної церкви (садиба Петровського), а третю — в садибі Десятинної церкви. Дослідники схильні вважати, що в ній також виготовлялися прикраси з перегородчастою емаллю³⁹. У південній частині садиби Державного історичного музею УРСР відкрито майстерню по виготовленню бронзових виробів⁴⁰.

У Любечі, в центральній частині замку, на місці князівського двору, виявлено майстерню по виготовленню полив'яного посуду, яка ймовірно, працювала для потреб княжого двору⁴¹. На дитинці Новогрудка трапилися залишки металообробної майстерні, де оброблялися кольорові метали і срібло⁴².

За свідченням археологічних та писемних джерел, ювелірне ремесло властиве лише для князівських виробництв. У ювелірних майстернях виготовлялися золоті з перегородчастою емаллю або срібні, прикрашені чернью, зернью або філігранню, вищукані вироби. Всі ці багатства зосереджувалися в руках князівської знаті, звідси ж турботи про давньоруських «кузнеців злату, серебру и меди». В літопису часто згадується «злато», «всякое узорочье». З них утворювалася князівська казна — «имение». Поповнення її могли забезпечити тільки постійно діючі майстерні.

Князівські ювеліри поряд з виготовленням індивідуальних замовень складних срібних і золотих виробів одночасно постачали на широкий ринок свинцеві й олов'яні відливки, виготовлені в кам'яних «імітаційних» формах. Поява кам'яних ливарних форм у ювелірів, які працювали в князівській частині Києва, за думкою Б.О. Рибакова, свідчила про намір вотчинних ремісників оволодіти широким провінційним ринком⁴³. Як довів П.П. Толочко, процес цей розпочався у XI ст. і набрав широкого розмаху в XII ст.⁴⁴ На час навали хана Батия вотчинне ремесло в традиційному вигляді вироджувалося.

Феодально-помісне ремесло. Друга основна форма феодального землеволодіння — помістя сприяло розвитку феодально-помісного ремесла. За соціальним характером і формою організації воно мало чим відрізнялося від князівського, хіба що масштабами виробництва. Вотчинне ремесло помісної знаті розвивалося не лише в містах, заміських палацах, але й у прикордонних градах. Лише в Києві літопис згадує понад 20 боярських родин, більшість яких мали садиби у Верхньому місті (двори Гордятин, Никифоров, Воротиславль, Чудин, Коснячків, Путятин, Глебов, Ратшин, Васильков, Бориславль). Існували боярські садиби й в інших частинах міста (наприклад, Радъславль двір на Подолі, Олмин в Угорськім)⁴⁵. На всіх садибах, очевидно, існували різні види ремесел, що обслуговували потреби господарства. Підтвердженням цього є матеріали розкопок на місці давніх боярських дворів XI—XIII ст., які виявили сліди склоробного виробництва, обробки шкіри, кістки⁴⁶.

Ремісничі майстерні виявлено і на боярських садибах у Новгороді. На сьогодні найбільше їх розкопано на Неревському кінці міста. Okрім колекцій ювелірних виробів, що нараховують кілька тисяч прикрас, інструментів, зливків, заготовок, напівфабрикатів, відкрито окремі ювелірні майстерні. До 20—30-х років XII ст. відноситься булінок ювеліра, відкритий на садибі «Г»⁴⁷. З обробкою металів пов'язаний зруб № 583⁴⁸. Житло ювеліра, розкопане в Новгороді на перехресті вулиць Великої і Холоп'євої, на садибі «А», датується XIII ст. Зруб № 25 дослідники також вважають садибою ювеліра⁴⁹.

Розкопки на окремих городищах Давньої Русі свідчать про розвиток різних видів ремесла. На Райковецькому городищі Х—XIII ст. виявлено залишки ковальського ливарно-ювелірного, гончарського,

склоробного, косторізного, деревообробного, камнерізного ремесел⁵⁰. На Колодяжинському городищі знайдено сліди залізоробного, ливарно-ювелірного, гончарського, деревообробного та косторізного ремесла⁵¹.

В Старому Ізборську (на Труворовім городищі) існувала обробка кольорових металів⁵². В Ярославлі, у «Рубленом городе», недавно відкрито наземну будівлю, де виявлено ювелірні інструменти (шило, долото, залізний пінцет, спеціальні ножиці)⁵³. У Серенську відкрито ювелірну майстерню, в якій знайдено готові прикраси і ливарні форми⁵⁴.

Отже, в системі феодального господарства помісне ремесло посідало значне місце.

Церковно-монастирське ремесло. Введення християнства сприяло утворенню на Русі нового експлуататорського класу — духівництва. Отримуючи від князів на утримання церкви десятину, духівництво дуже швидко перетворилося у великого землевласника. Сконцентрувавши в своїх руках значні економічні ресурси, воно зіграво певну роль в організації ремесла, передусім тих його галузей, що обслуговували потреби віруючих в предметах християнського культу.

За формуо виробничих відносин церковно-монастирське ремесло становило особливу форму вотчинного ремесла. Монастир, подібно феодальному двору, був пов'язаний з ринком. Ремісники-холопи жили не тільки при князівських дворах, але й при єпископських. Так, «Руська Правда» називає холопів князівських, боярських і «чернеческих», тобто монастирських⁵⁵.

Писемні джерела також характеризують виробничу діяльність церковно-монастирського ремесла. Про ремесло одного з найбільших монастирів Давньої Русі — Києво-Печерського — розповідає Печерський Патерик. Із нього дізнаємося, що «клеврети» монастиря займались виготовленням взуття, головних уборів та ін. «Еще же и руками своими дълаху: оволи копытца плетуще и клубуки, и иная ручная дъла строяща». У ньому є згадки також про ремісників, які займалися переписуванням книг і малюванням ікон. «Книжним писанням» займався монах Іларіон. «Бъаше бо книгамъ хитръ писати, и се по вся дъни и нощи писаше книги....» Відомим став монастирський іконописець Алімпій зі своїми учнями. «Преподобный же Алімпіе ... добре иззыкъ хитрости иконнѣй, иконы писати хитръ бѣ зъло»⁵⁶.

У Новгородському першому літопису від 1151 року розповідається про церковних майстрів, які можуть лiti свинцеві листи для церковних дахів: «В лѣто 6659. Въ то же лѣто архиепископ Нифонтъ поби святую Софию свинцемъ всю прямъ, извистию маза всю около»⁵⁷. Подібне повідомлення є в статті Лаврентієвського літопису від 1194 року про ремонт церкви святої Богородиці в Суздалі після великої пожежі. На відбудову церкви запрошено «не мастера из нѣмецъ но нальзе мастера от клевреть святое Богородици и от своихъ, иных олову лъти, иных крыти, иных извиствъ бѣлити»⁵⁸.

У Новгородському літопису названо ім'я майстра, який розписував церкву святої Богородиці у Новгороді. «Въ лѣто 6704 испьса црковь на воротехъ архепископ Мартурий святыя Богородиця, а писець Грыцинь Петровицъ»⁵⁹. Розповідь літопису підтверджилась археологічними розкопками, якими було відкрито садибу художника Гречина, де знайдено дев'ять заготовок ікон, залишки фарб, посудини для фарб, фрагменти сусального золота, листової бронзи та ін., що свідчить про великі масштаби роботи⁶⁰. Майстерня, за всіма даними, належала багатій духовній особі Новгорода.

Монастирські ремісники виготовляли хрести-енколпіони, кам'яні та кістяні іконки й інші предмети культу. На монастирських дворах відкрито майстерні, що займалися виготовленням побутових речей для власних потреб. Сліди таких майстерень виявлено в Києві на території Михайлівського Златоверхого монастиря (майстерня художника, майстерня по виготовленню смальти), на садибі Федорівського

монастиря (сліди ковальської і ливарно-ювелірної майстерень)⁶¹. Залишки склоробної майстерні знайдено на дитинці Переяслава в районі єпископської резиденції⁶². Про існування в Чернігові єпископських ремісників свідчать хрестоподібні знаки, які є на плінфі Успенської церкви і в аналогічній церкві в Старій Рязані, що входили тоді в Чернігівську єпархію⁶³.

Таким чином, для церковно-монастирського ремесла характерним є забезпечення діяльності християнської церкви і потреб віруючих в предметах культу.

Посадське ремесло. Посадські ремісники становили одну з соціальних категорій ремісників феодальної Русі. Економічною основою особистої незалежності посадських ремісників була приватна власність на засоби виробництва та на невелику ділянку міської землі.

Поява посадів з ремісничо-торговим населенням була новим соціальним явищем, породженим феодальним ладом. Формування міського населення і, передусім ремісників, відбувалося за рахунок сільських холопів, смердів, закупів, що раніше займалися ремеслом.

Визначити розміщення вільного міського ремесла дозволяє соціальна топографія міста. Залишки майстерень та інші сліди ремесла, виявлені на посадах, характеризують вільне міське ремесло.

Одним із найбільших ремісничих посадів Древньої Русі був район Подолу в Києві, що за свідченням археологічних джерел сформувався у IX—X ст. Тут знайдено майстерні по обробці чорного⁶⁴ та кольорових металів, бурштину, скловарні, шкіряні, токарні, по виготовленню шиферних пряслиць, столярні та ін.⁶⁵ Як бачимо, розкопки на Подолі підтвердили існування вільних ремісничих професій, про які раніше лише здогадувалися.

У Новгороді знайдено майстерні, що напевно належали вільним ремісникам. На Неревському кінці відкрито майстерні, пов'язані з обробкою кольорових металів, шкіри та шевців. На Славенському кінці виявлено майстерню токаря, на Дубошинському розкопі — по обробці кольорових металів⁶⁶.

У Суздалі нещодавно розкопано частину міського посаду XII ст. Тут виявлено дві майстерні ливарників-ювелірів з набором інструментів та готовою продукцією⁶⁷. На посаді літописного Василева знайдено комплекс гончарних майстерень та горнів⁶⁸. У Старій Русі досліджено садибу і майстерні ювеліра і шевця⁶⁹. В Старій Рязані, на посаді, відкрито косторізну майстерню⁷⁰. Про посадських «плінфоробів» свідчать так звані знаки посадських майстрів, якими позначалися цегли церкви П'ятниці на Торгу та Єлецької у Чернігові⁷¹.

Отже, розглянуті матеріали свідчать, що вільні ремісники селилися у давньоруських містах, головним чином на міських посадах. Організаторами різних видів ремесла виступали дрібні виробники, які володіли знаряддями праці і вели самостійне господарство.

Реміснику, звичайно, в роботі допомагала вся сім'я. Разом з ним могли працювати один або два підмайстри (уноти). Згодом посадські ремісники створюють власні ремісничі організації, що надавали ремісничій праці організованого і систематичного характеру.

П. С. ПЕНЯК

К вопросу о социальной организации древнерусского ремесла X—XIII вв.

Резюме

В статье, исходя из анализа древнерусского общества, сделана попытка воссоздания социальной структуры ремесла.

Институты, классы и социальные группы, порожденные феодальным строем, определили существование на Руси в X—XIII вв. разных по социальному происхождению организаторов ремесленного производства. Ими, по свидетельству письменных

и археологических источников, являлись государственная власть, сельские общины, крупные землевладельцы — князья, бояре, церковь, а также свободные городские ремесленники. Совокупная их деятельность явилась той основой, благодаря которой на Руси возник вид хозяйственной деятельности — ремесло.

- ¹ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948. — 792 с.; Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси. — М., 1953. — 260 с.: (МИА; № 32); Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. — М., 1979. — 272 с.; Корзухина Г. Ф. Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания. — СА, 1950, т. 14, с. 220—234; Макарова Т. И. Поливная керамика в Древней Руси. — М., 1972. — 20 с.; Щапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси. — М., 1972. — 215 с.
- ² Маркс К. Начерки відповіді на лист В. І. Засулич. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 404.
- ³ Колчин Ю. А. Указ. соч., с. 189.
- ⁴ Там же, с. 191—192.
- ⁵ Рыбаков Б. А. Указ. соч., с. 367.
- ⁶ Лаврентьевская летопись. — М., 1962, стб. 121 (ПСРЛ; Т. 1).
- ⁷ Там же, стб. 122.
- ⁸ Там же, стб. 150.
- ⁹ Там же, стб. 151.
- ¹⁰ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.; Л., 1950, с. 20.
- ¹¹ Там же, с. 16.
- ¹² ПСРЛ, т. 31, с. 26.
- ¹³ Повесть временных лет. М.; Л., 1950, т. 1, с. 137.
- ¹⁴ Там же, с. 11.
- ¹⁵ Там же, с. 101.
- ¹⁶ Довженок В. И. Сторожевые города на юге Киевской Руси. — В кн.: Славяне и Русь. М., 1968, с. 37—38.
- ¹⁷ Раппопорт П. А. Оборонительные сооружения Древней Руси. — ВИ, 1970, № 11, с. 59.
- ¹⁸ Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена: (По раскопкам). — Киев, 1913, с. 69—74; Килиевич С. Р. Печи для обжига плинфы X в. у Десятинной церкви. — АО 1974 г., М., 1975, с. 284—285; Толочко П. П., Гупало К. М. Розкопки Киева у 1969—1970 рр. — В кн.: Стародавній Київ. К., 1975, с. 21—27; Богусевич В. А. Мастерские по изготовлению стекла и смальты в Киеве. — КСИА АН УССР, 1954, вып. 3, с. 14—20.
- ¹⁹ Варганов А. Д. Обжигательные печи XI—XII вв. в Суздале. — КСИИМК, 1956, вып. 65, с. 49—54.
- ²⁰ Юшко А. А. Кирпичнообжигательная печь конца XII в. в Смоленске. — В кн.: Культура Древней Руси. М., 1966, с. 301—313.
- ²¹ Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. — М., 1964, с. 87.
- ²² Новгородская первая летопись ..., с. 6, 9, 42, 64.
- ²³ Рыбаков Б. А. Первые века русской истории, с. 87.
- ²⁴ Известия византийских писателей о Северном Причерноморье. — М.; Л., 1934, с. 10, 11.
- ²⁵ Янин В. Л. Великий Новгород. — В кн.: По следам древних культур: Древняя Русь. М., 1953, с. 235.
- ²⁶ Янин В. А. Великий Новгород, с. 236; Колчин Б. А., Хорошев А. С., Янин В. Л. Усадьба новгородского художника XII в. — М., 1981, с. 110—111.
- ²⁷ Мавродин В. В. Очерки по истории феодальной Руси. — М., 1949, с. 133—134.
- ²⁸ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества. — М., 1982, с. 220—221.
- ²⁹ Кирпичников А. Н. Древнейший русский подписной меч. — СА, 1965, № 3, с. 196—201.
- ³⁰ Там же, с. 200.
- ³¹ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. — САИ, 1966, вып. Е1-36, с. 54.
- ³² Спицын А. А. Гнездовские курганы в раскопках С. И. Сергеева. — ИАК, 1905, вып. 15, с. 40.
- ³³ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества. — М., 1982, с. 428.
- ³⁴ Правда Русская. М.; Л., 1947, т. 2, с. 317.
- ³⁵ Рукописи графа Уварова А. С. Спб., 1858, т. 2, с. 70.
- ³⁶ Рыбаков Б. А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв. — СА, 1940, № 6, с. 247.
- ³⁷ Килиевич С. Р. Раскопки на Старокиевской горе. — АО 1981 г., М., 1983, с. 265.
- ³⁸ Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, с. 71—75.
- ³⁹ Каргер М. К. Древний Киев. М.; Л., 1958, т. 1, с. 236.
- ⁴⁰ Там же.
- ⁴¹ Макарова Т. И. Поливная керамика в Древней Руси, с. 11.
- ⁴² Гуревич Ф. Д. Некоторые итоги археологического исследования детинца древнего Новогрудка. — КСИА, 1974, вып. 139, с. 95.
- ⁴³ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси, с. 497—498.
- ⁴⁴ Толочко П. П. Древний Киев. — Киев, 1983, с. 159.

- ⁴⁵ ПСРЛ, т. 1, стб. 55.
- ⁴⁶ Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, с. 71—72; Каргер М. К. Древний Киев, с. 296—298.
- ⁴⁷ Рындина Н. В. Технология производства новгородских ювелиров X—XV вв.—МИА, 1963, № 117, с. 200.
- ⁴⁸ Засурцев П. И. Усадьбы и постройки древнего Новгорода. — Там же, № 123, с. 27—28.
- ⁴⁹ Рындина Н. В. Технология производства новгородских ювелиров X—XV вв., с. 226.
- ⁵⁰ Гончаров В. К. Райковецкое городище. — Киев, 1950, с. 77—134.
- ⁵¹ Юра Р. О. Древний Колодяжин. — АП УРСР, 1962, т. 12, с. 98—103.
- ⁵² Седов В. В. Гайдуков П. Г. Исследования Изборского городища. — АО 1978 г., М., 1979, с. 38.
- ⁵³ Дубов И. В., Винокурова М. Г., Седых В. Н. Ярославская экспедиция. — АО 1976, М., 1977, с. 51—52.
- ⁵⁴ Никольская Т. Н. Древнерусский Серенск — город вятических ремесленников. — КСИА, 1971, вып. 125, с. 75—76.
- ⁵⁵ Тихомиров М. Н. Пособие для изучения Русской Правды. — М., 1953, с. 87.
- ⁵⁶ Патерик Киевского Печерского монастыря. — Спб., 1911, с. 36, 121.
- ⁵⁷ Новгородская первая летопись ..., с. 28—29.
- ⁵⁸ ПСРЛ, т. 1, стб. 411.
- ⁵⁹ Новгородская первая летопись ..., с. 47.
- ⁶⁰ Колчин Б. А., Хорошев А. С., Янин В. Л. Усадьба новгородского художника XII в., с. 141.
- ⁶¹ Каргер М. К. Древний Киев, с. 483; Гончаров В. К. Археологічні розкопки в Києві у 1955 р. — Археологія, 1955, т. 10, с. 131—132.
- ⁶² Сікорський М. І. Склоробна майстерня XI ст. у Переяславі-Хмельницькому. — В кн.: Дослідження з слов'яно-руської археології, К., 1976, с. 149.
- ⁶³ Рыбаков Б. П. Древности Чернигова. — МИА, 1949, № 11, с. 90.
- ⁶⁴ Толочко П. П. До топографії древнього Києва. — Археологія, 1965, т. 18, с. 18.
- ⁶⁵ Гупало К. М., Івакін Г. Ю., Сагайдак М. А. Дослідження Київського Подолу (1974—1975 рр.) — В кн.: Археологія Києва, К., 1979, с. 47, 50—54; Сагайдак М. А. Раскопки на Киевоподоле. — АО 1981 г., М., 1983, с. 315; Толочко П. П., Древний Киев. — Киев, 1976, с. 84; Івакін Г. Ю. Раскопки в северо-западной части Подола. — АО 1981 г., М., 1983, с. 263; Богусевич В. А. Археологічні розкопки у Києві на Подолі в 1950 р. — Археологія, 1954, т. 9, с. 50; Гупало К. М., Івакін Г. Ю., Сагайдак М. А. Дослідження Київського Подолу, с. 50—54; Гупало К. Н., Івакін Г. Ю., Сагайдак М. А., Зоценко В. Н. Исследование Киевского Подола. — АО 1976 г., М., 1977, с. 286—287; Гупало К. М., Толочко П. П. Давньокіївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень. — В кн.: Стародавній Київ, с. 74.
- ⁶⁶ Засурцев П. И. Усадьбы и постройки древнего Новгорода. — МИА, 1963, № 123, с. 27—28; Колчин Б. А. К итогам работы Новгородской археологической экспедиции (1951—1962 гг.). — КСИА, 1964, вып. 99, с. 7; Бочаров Г. Н. Прикладное искусство Новгорода Великого. — М., 1969, с. 54—63; Янин В. Л., Колчин Б. А. Новгородская экспедиция. — АО 1978 г., М., 1979, с. 46—47,
- ⁶⁷ Седова М. В., Беленевская Д. А., Яковleva Г. Ф. Работы в Суздале. — АО 1976 г., М., 1977, с. 69.
- ⁶⁸ Томенчук Б. П. Исследование летописного Василева. — АО 1977 г., М., 1978, с. 393.
- ⁶⁹ Медведев А. Ф. Усадьбы ростовщика и ювелира в Старой Руссе. — Там же, с. 23—24.
- ⁷⁰ Даркевич В. П., Веретенников Н. Н., Фролов В. П., Чернецов А. В. Старорязанская экспедиция. — АО 1978 г., М., 1979, с. 59—60.
- ⁷¹ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. — МИА, 1949, № 11, с. 90.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Радіокарбонне і археомагнітне датування трипільської культури

До недавнього часу методи точних наук при визначенні абсолютноого віку трипільських пам'яток застосовувалися дуже рідко. Було відомо лише кілька радіокарбонних дат для окремих поселень Румунії, Молдавії і України. За останні роки справа з датуванням трипільських пам'яток України значно змінилася головним чином дякуючи створенню при Інституті археології АН УРСР координаційного центру по вивченню археологічних матеріалів методами точних і природничих наук. За програмою, складеною автором, проведено широке датування археологічних об'єктів, зокрема і трипільських, двома методами — радіо-

карбонним і археомагнітним *. Датування методом С-14 виконувалося в лабораторії Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР¹ та археомагнітні дослідження трипільських площацок — в Інституті геофізики АН УРСР².

Тепер зупинимося на переліку нових датувань.

с. Зарубинці Монастирищенського району Черкаської області. Площацка № 1 на поселенні етапу А-В₁ датована археомагнітним способом. Зразок 201—XXXV ст. до н. е. Розкопки О. В. Цвек³.

с. Красноставка Маньківського району Черкаської області. Площацка № 1 на поселенні етапу А-В₁ датована радіокарбонним (РК) і археомагнітним (АМ) способами **. Розкопки О. В. Цвек.

РК зразок 232: Ки 882—3360±160 р. до н. е.

АМ зразок 202: XXXIV ст. до н. е.

РК зразок: Ки 1204—2750±90 р. до н. е.

с. Гарбузин Корсунь-Шевченківського району Черкаської області. Поселення етапу В₂-С₁. Розкопки О. В. Цвек і Д. Я. Телегіна в 1972 р. АМ зразок 88 — XXVIII ст. до н. е.

с. Шкарівка Білоцерківського району Київської області. Поселення етапу В. Серія археомагнітних і радіокарбонних визначень. Розкопки О. В. Цвек в 1972—1973 рр.

АМ зразок 69, 87 — XXXIII ст. до н. е.

Житло 5, АМ зразок 197 — XXXII ст. до н. е.

Житло 6, РК зразок 226: Ки 881—2670±100 р. до н. е.

Житло 6, РК зразок 34: Ки 520—3065±105 р. до н. е.

Житло 6, АМ зразок 196 — XXXII ст. до н. е.

Житло 11, РК зразок 227: Ки 879—2760±130 р. до н. е.

Житло 11, АМ зразок 126 — XXXII ст. до н. е.

Житло 12, РК зразок 230: Ки 878—2630±150 р. до н. е.

Житло 12, РК зразок 229: Ки 877—2740±80 р. до н. е.

Житло 11/12, РК зразок 228: Ки 875—2880±95 р. до н. е.

Житло 11/12, РК зразок 228: BLn. 2088—2990±95 р. до н. е.

Розкоп 1973. АМ зразок 155 — XXX ст. до н. е.

с. Миропілля Корсунь-Шевченківського району Черкаської області. Поселення етапу В₂. Розкопки О. В. Цвек.

Площацка 1, АМ зразок 171 — XXX ст. до н. е.

Площацка 5, АМ зразок 219 — XXIX ст. до н. е.

с. Харківка Маньківського району Черкаської області. Поселення етапу В. Розкопки О. В. Цвек.

Площацка 2, АМ зразок 174 — XXXII ст. до н. е.

Площацка 1, АМ зразок 175 — XXXII ст. до н. е.

с. Веселий Кут Тальнівського району Черкаської області. Поселення етапу В₁₋₂. Розкопки О. В. Цвек в 1977 р.

Площацка 1, АМ зразок 221 — XXXII ст. до н. е.

Площацка 2, РК зразок 238, 239: BLn. 2137—3230±65 р. до н. е.

Площацка 5, 6, АМ зразок 220 — XXXI ст. до н. е.

Розкопки 1976 р. РК зразок 231: Ки 903—3150±100 р. до н. е.

с. Раковець Сорокського району Молдавської РСР. Площацка етапу В₂. Розкопки К. К. Черниш⁴.

АМ зразок 73 — XXXII ст. до н. е.

АМ зразок 83 — XXX ст. до н. е.

с. Путинешти Флорештського району Молдавської РСР. Поселення (п. III) етапу В₁. Розкопки В. І. Маркевича в 1974 р.⁵ Яма 1, глибина 1, 45 м. РК зразок 71: Ки 613—3110±129 р. до н. е.

Сороки-озеро Сорокський район Молдавської РСР. Поселення етапу В—γ₁. Розкопки В. І. Маркевича⁶. АМ зразок 57 — XXVII ст. до н. е. Для стоянки, крім того, раніше одержано дві радіокарбонні дати в лабораторії Британського музею: ВМ 494—2842±105; ВМ 495—2990±105 р. до н. е.

* Проведено також пробне датування первісної кераміки термолюмінісцентним методом.

** Далі: археомагнітний — АМ, радіокарбонний — РК.

с. Варварівка (пункт 8) Флорештського району Молдавської РСР. Поселення етапу γ_1 . Розкопки В. І. Маркевича в 1974 р.⁷ Житло 6, глибина 0,6 м. РК зразок 67, Ки 601—2420±180 р. до н. е.

с. Бринзени III Єдинецького району Молдавської РСР. Поселення етапу γ_{1-2} . Розкопки В. І. Маркевича, площацка 1⁸, АМ зразок 120—XXVII ст. до н. е.

с. Костешти Ришканського району Молдавської РСР. Поселення етапу С. Розкопки В. І. Маркевича, піч, АМ зразок 134 — ХХІІІ ст. до н. е.

с. Кліщів Тиврівського району Вінницької області. Поселення етапу В₂. Розкопки І. І. Зайця⁹.

Піч в житлі 5, АМ зразок 101 — ХХХІІІ ст. до н. е.

Площацка 7, АМ зразок 127 — ХХХІІ ст. до н. е.

Житло 4 (АМ зразок 128) і житло 11 (АМ зразок 129) — ХХХІ ст. до н. е.

Для поселення в Ленінградській лабораторії одержана радіокарбонна дата — Ле 1060—3150±50 р. до н. е.

с. Вигнанка Любарського району Житомирської області. Поселення етапу С₁. Розкопки В. О. Круц¹⁰, площацка 1. АМ зразок 215 — ХХІХ ст. до н. е.

с. Маяки Біляєвського району Одеської області. Укріплена поселення усатівського типу Трипілля, етап С₂. Розкопки В. Г. Збеновича в 1964 р.¹¹

РК: Ки 870—2720±110 р. до н. е.

Ле 645—2390±65 р. до н. е.

BLn 629—2450±100 р. до н. е.

NcLa 1642 В — 2425±110 р. до н. е.

с. Майданецьке Тальнівського району Черкаської області. Поселення етапу С₁. Розкопки М. М. Шмаглія в 1975 р.¹² Площацка Е.

Зразок 264, РК, Ки 1212—2650±80 р. до н. е.

Зразок 264, РК, BLn 2087—2940±50 р. до н. е.

Зразок 264, АМ, 218 — ХХVІІІ ст. до н. е.

Селище Чапаєвка, околиця м. Києва. Поселення етапу С₁. Розкопки В. О. Круца в 1972 р.¹³ Житло 1, глибина 0,6—1 м.

РК зразок 245. Ки 880—2860±140 р. до н. е.

РК зразок 245. BLn 631—2920±100 р. до н. е.

с. Підгірці (пункт 2) Київського району і області. Поселення етапу С₁. Розкопки В. О. Круца. Площацка 2.

AM зразок 6 — ХХVІІІ ст. до н. е.

Всього координаційним центром Інституту археології АН УРСР одержано понад 50 дат.

Для більшої достовірності визначення віку трипільських пам'яток провели перехресне датування ряду об'єктів двома методами — РК і АМ. Кілька проб вугілля з поселень Шкарівка, Чапаївка і Майданецьке датувались, крім Києва, також в Берлінській і Ленінградській лабораторіях. Більшість визначень, як це видно з наведеного вище списку, корелюються між собою (Кліщів, Майданецьке, Красноставка, Веселій Кут). В одному випадку (Шкарівка) радіокарбонні дати виявилися дещо пізнішими, ніж археологічні.

Для датування культури Кукутені-Трипілля ми залучили й інші опубліковані дані:

Нові Русешти — BLn 590—3615±100¹⁴;

Мерджинені (Кукутені A₂) — BLn 1535—3535±60;

Мерджинені (Кукутені A₂) — BLn 1534—3660±55;

Мерджинені (Кукутені A₂) — BLn 1536—3675±50¹⁵;

Тирпешті (Прекукутені III) Crn 4424—3580±85¹⁶;

Поливанів Яр (Трипілля А—B₁) Crn 5134—3490±70¹⁷;

Дрегушені (Кукутені А) — BLn 1060—3405±100¹⁸;

Хебешешті (Кукутені A₃) — Crn 1985—3380±80¹⁹;

Лека-Унгурені (Кукутені A₃) — B'n 795—3395±100²⁰;

Валя-Лупулуй (Кукутені B₂) Crn 198—3000±60²¹;

Городськ (Трипілля С₂) — Срн 5099—2701±35²²;

Городище-Городниця (Трипілля С₂) Срн 5088—2665±35²³;

Євминка (Трипілля С₂) — Icl — 1466 В — 2840±100;

Євминка (Трипілля С₂) — Icl — 1671 В — 2940±60²⁴;

Данку (Трипілля γ) — Ле 1054—2650±60 р. до н. е.²⁵

Усатове (Трипілля γ₂) — Icl — 1642—2380±60²⁶.

Всього визначено для культур понад 70 дат, з яких близько 40 радіокарбонних і понад 30 археомагнітних (рисунок).

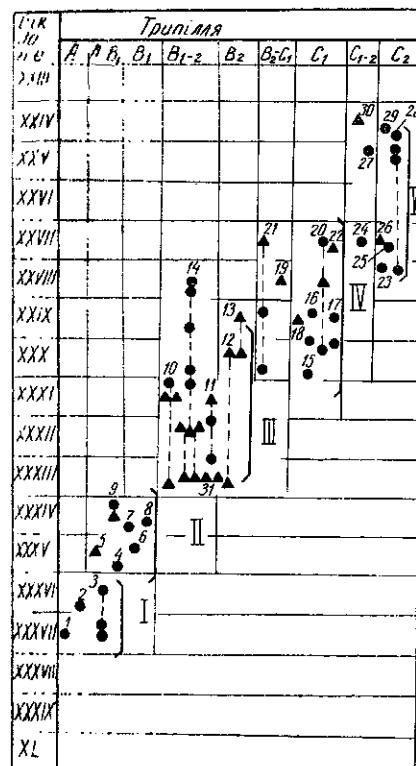
Загальновідомо, що Трипілля відносяться до IV—III тис. до н. е. Таке датування запропоновано в 1962 р. Т. С. Пассек, яка початок Трипілля (Прекукутені III) ставила десь близько 3800—3700 р. до н. е.²⁷ Поглиблення цієї дати до початку IV тис. до н. е. було проведено пізніше — після включення до складу трипільської культури поселення типу Флорешти, що відповідають в Румунії пам'яткам етапу Прекукутені II²⁸. Нові дані, однак, дають можливість підійти до розв'язання проблеми абсолютноного датування культури на значно збагаченій джерелознавчій базі.

Як видно зі схеми, більшість радіокарбонних і археомагнітних дат Трипілля припадає на період XXXVII—XXV ст. до. н. е. За межами цих рубежів ідуть лише поодинокі радіокарбонні визначення, наприклад Маяки — 2390±65 *.

Таким чином, трипільська культура етапів А (Прекукутені III), В, С розвивалась протягом 1500—1600 рр., від XXXVII до XXV / XXIV ст. до н. е.

Запропоновані рамки існування Трипілля (XXXVII—XXV / XXIV ст. до н. е.) корелюються з хронологією інших культур, які передували Трипіллю (Боян), співіснували з ним (Гумельниця, культура лійчастого посуду, Чорновода), або слідували за Трипіллям, наприклад культура кулястих амфор, пізній етап ямної культури тощо.

Наведені вище радіокарбонні і археомагнітні дати дають можливість дослідникам визначити не лише загальні хронологічні рамки культури, а й проводити уточнення часу існування окремих етапів Трипілля.

Т. С. Пассек у розвитку Трипілля виділила п'ять основних етапів — А, В₁₋₂, С/γ₁₋₂²⁹. Пізніше питаннями періодизації пам'яток Трипілля займалися й інші дослідники, виділяючи в рамках етапів Т. С. Пассек дрібніші хронологічні відрізки — фази, ступені і т. н.³⁰

Для споріднених пам'яток типу Кукутені в Румунії свою періодизацію запропонував В. Думітреску³¹, дещо уточнену пізніше С. Маринеску-Білку³². В. Думітреску зіставляє періодизації Трипілля Т. С. Пассек із хронологічними схемами культури Кукутені, звідки випливає, що Трипілля А відповідає етапу Прекукутені III, а Трипілля В₁ — Кукутені A₃₋₄. Трипілля В₂ збігається в часі приблизно з етапом Кукутені AB, а Трипілля С/γ₁ — Кукутені В₁₋₃³³. До такого висновку прийшла останнім часом і К. К. Черниш, яка, однак, до складу Трипілля включає і два дещо раніші етапи Прекукутені (I, II).

Вперше спробувала датувати окремі етапи радіокарбонним методом Т. С. Пассек³⁴. Пізніше значну роботу в цьому напрямку провів Г. Квітта. Останній, зокрема, відносить пам'ятки етапу Кукутені A₃ (Трипілля В/1) до XXXV—XXXIII ст. до н. е., а етап Кукутені В (Трипілля С/γ-1) — до XXIX—XXXI ст. до н. е.³⁵ На підставі радіокарбонних визначень В. Думітреску датує Прекукутені III (Трипілля А) приблизно 3850—3600 р. до н. е.³⁶ Д. Монах уточнює існування етапу Кукутені A₂ (перехід від Трипілля А до В₁) часом 3600—3475 р. до н. е.³⁷ Спроби датування деяких етапів Трипілля ми знаходимо і в ряді останніх праць К. К. Черниш, Т. Г. Мовші, В. Г. Збеновича, В. І. Маркевича та ін. К. К. Черниш, наприклад, вважає, що етап В₁ Трипілля слід датувати періодом 3600—3250 рр. до н. е., а верхня дата етапу В₂ визначається близько 3000 р. до н. е. Пам'ятки С/γ II закінчуються, на її думку, в середині III тис. до н. е.³⁸ Про завершення розвитку Трипілля в середині III тис. до н. е. ще раніше писав В. І. Маркевич³⁹. Приблизно так датує поселення чапаївського і лукашівського типів В. О. Круц⁴⁰, хоча В. Г. Збенович все ще доводить час існування цієї культури аж до кінця III тис. до н. е.⁴¹

Нові дані з хронології культури Кукутені-Трипілля, одержані методами точних наук, уточнюють і конкретизують висновки дослідників. Підкреслимо також, що нами тут вперше використані і археомагнітні аналізи, які для періодизації та хронології пам'яток мають важливе значення.

Спираючись на ці дані і враховуючи існуючі схеми періодизації культури Кукутені-Трипілля (Пассек, Думітреску, Черниш), ми можемо говорити про наявність у їх розвитку п'яти основних хронологічних зразів, або фаз, тривалістю 200—400 років кожна (рис. 1). Введення поняття «фаза» тут викликане тим, що близько половини поселень Трипілля датується дослідниками не одним якимсь етапом періодизації Т. С. Пассек, а двома суміжними, наприклад А-В, В₁-В₂, В₂-С₁ і т. ін. На практиці стає також все важче користуватися двома окремими періодизаційними схемами Пассек і Думітреску для двох регіонів однієї тієї самої культури — Трипілля на Україні та Молдавії і Кукутені в Румунії. Останнім часом, крім того, виникли нові хронологічні схеми, присвячені окремим регіонам культури Кукутені-Трипілля (О. В. Цвек) чи окремим її періодам (Бібіков С. М., Збенович В. Г., Маркевич В. І., Мовша Т.Г. та ін.), що ще більше утруднює справу відносного датування пам'яток культури різних регіонів і періодів.

Виділені на підставі датування об'єктів археомагнітним і радіокарбонним методами п'ять хронологічних зразів, або фаз, відповідають п'яти етапам Трипілля, за періодизацією Т. С. Пассек. До цих фаз, однак, включаються і всі пам'ятки, які датуються дослідниками двома суміжними етапами цієї періодизації, а також об'єкти Румунії, відносний вік яких визначається за періодизацією В. Думітреску (таблиця). Кожну з фаз можна поділити і на хронологічні ступені. На нашу думку, найбільш сприйнятною і перспективною в цьому відношенні є спроба К. К. Черниш, яка виділяє в розвитку пам'яток раннього періоду культури шість ступенів, середнього — сім, а пізнього — оди-

Періодизація пам'яток культури Кукутєні — Трипілля за археомагнітним і радіокарбонним датуванням

Тисячоліття до н. е.	Четверти	Фаза (етапу) культури Кукутєні-Трипілля (р. до н. е.)	Трипільська культура	Прекукутєні, Кукутєні, Городищя-Фолтешті
III	2-га	V 2700(2600—2500) 2400 пізний період—друга половина	Трипілля C ₁ —C ₂ ; C ₂ Бринзени III, Костешти IV (ліч), Городськ, Маяки, Усатове, Данко, Варварівка	Городищя-Фолтешті
	1-ша	IV 3000 (2900—2700) 2600 пізний період—перша половина	Трипілля B ₁ —C ₁ ; C ₁ Майданецьке, Євминка, Чапаївка, Сороки XII (озero), Гарбузин, Підгірці, Вигнанка	Кукутєні B ₁ —2 Валя-Лупулуй
IV	4-та	III 3300—3000 / 2900 середній період—друга половина	Трипілля B ₁ —2; B ₂ Кліщів, Веселій Кут, Раковець, Шкарівка, Миропілля, Харківка	Кукутєні АВ ₁ —2 Карпатені, Троян-Дялул—Фунтинилор
	3-тя	II 3500—3300 середній період—перша половина	Трипілля A—B; B ₁ Поливанів Яр III, Красноставка, Зарубинці	Кукутєні A ₁ —4 Хебешті, Дрегушені, Унгарені
	2-га	I 3800 / 3700—3500 ранній період	Трипілля A Нові Русешти	Прекукутєні III Ізвоар I ₂ , Тирпешті III
	1-ша		Флорешті, Бернашівка	Прекукутєні II Прекукутєні I

надцять. Такий поділ методами точних наук, на жаль, поки що не підтверджується.

Тепер зупинимося на характеристиці пам'яток кожної з фаз і основних рис їх культури.

I фаза — 3800/3700 — 3500 р. до н. е.

Для цього хронологічного зрізу одержано лише дві радіокарбонні дати — Нові Русешти I (горизонт «а») і Тирпешті III (нижній горизонт).

На поселенні Нові Русешти В. І. Маркевич дослідив дві землянки⁴². Кераміка — горщики, покришки, підставки на високих піддонах — прикрашена лінійно-заглибленим візерунком; виявлено кілька фрагментів розписного посуду типу Ізвоар II. Кухонний посуд з домішкою шамоту в глянному тісті. Пластика представлена сидячими жіночими статуетками, типовими для ранньотрипільських пам'яток. Автор розкопок найближчі аналогії цим матеріалам вбачає в комплексах поселень Луки-Врублівецької, Ленківців, Ізвоару II і Хебешті, що, очевидно, близькі між собою і за часом, визначенім для Нових Русешт (3615 ± 100 р. до н. е.). Дата, одержана для нижнього трипільського горизонту Тирпешті, дещо пізніша (3580 ± 85 р. до н. е.). Дослідники за типологічними ознаками матеріалів відносять горизонт «а» Нових Русешт до заключного етапу (ступеню) в розвитку ранньотрипільських пам'яток⁴³. Нижній трипільський горизонт Тирпешті датується, звичайно, дещо ранішим часом. Про його хронологічне місце єдиної думки, проте, немає; на думку В. Г. Збеновича, останній слід хронологічно ставити після пам'яток типу Флорешті—Бернашівка (Прекукутєні II), а К. К. Черниш вважає всі ці пам'ятки одночасними.

За характером домобудівництва, кераміки, пластики та іншими ознаками до поселень Нові Русешти і Тирпешті близько стоять цілій ряд інших пам'яток Трипілля А (ступені 4—6, за К. К. Черниш) і етапу Прекукутєні III — Сабатинівка 2, Гайворон, Витилівка, Путинешті 1, Лука-Врублівецька, Олександрівка, Ізвоар I та ін., що, таким

чином, відносяться до першої фази в розвитку культури Кукутені — Трипілля, яку тут виділили.

Для поселень цієї фази властиві заглиблені і наземні житла. Столівий посуд (горщики, чаші на високих піддонах, покришки, «біоноклі» та ін.) звичайно покриті заглибленим (лінійним) спірально-меандровим орнаментом. Значне поширення мав орнамент із канелюром, що, звичайно, поєднуються відбитками гребінцевого штампу. Розпис кераміки фарбами за незначними виключеннями ще відсутній. Кухонний посуд з домішками шамоту в тісті, часто з жорсткою поверхнею (барботин). Антропоморфна пластика включає здебільшого зображення жінки, ці фігурки часто покриті лінійно-врізним орнаментом, голівка яких має вигляд стовичка, в тазовій частині вони дуже розширені. А. П. Погожева виділяє для раннього Трипілля чотири типи статуеток, з яких перший (а) багато прикрашений врізним орнаментом, другий (в) з розрідженим візерунком, а останні два типи (с, д) без орнаментації. Розрізняються всі ці типи і за пропорціями та способом моделювання⁴⁴.

На жаль, для більш ранніх пам'яток, Прекукутені II, що тепер також відносяться до культури Кукутені—Трипілля (Флорешті, Бернашівка), визначені віку методами точних наук поки що немає. За стратиграфічними умовами (Ізвоар I) вони передували описаним вище пам'яткам першої фази в розвитку культури.

До першої фази культури Кукутені—Трипілля відноситься і поселення Мерджинені, яке Монахом датується етапом Кукутені A, тобто кінцем Трипілля A — початком Трипілля B₁.

II фаза, 3500 — 3300 р. до н. е.

Виділяється за серією радіокарбонних дат (Поливанів Яр, Дретушені, Лека Унгурені, Хебешешті і Красноставка). Для Красноставки і Зарубинців одержано також по одному археологічному визначеню. Типологічно два з них (Зарубинці, Красноставка) відносяться до слідниками до етапу A—B₁, решта — до Трипілля B₁ і Кукутені A_{3—4}.

Поселення Поливанів Яр поблизу с. Молодове Кельменецького району Чернівецької області багатошарове, де виділяються три горизонти: нижній (III), середній (II) і верхній (I), що відносяться відповідно до етапів B₁, B₂ і γ₁ Трипілля⁴⁵. Радіокарбонна дата 3490 ± 70 р. до н. е. одержана для нижнього горизонту поселення. Вже на ранньому етапі (Поливанів Яр III) поселення було укріплене ровом глибиною до 2 м. Житла наземні, заглиблені. Серед керамічних решток автор розкопок Т. С. Пассек виділяє чотири основні групи: заглибленим лінійним орнаментом, з канелюрами, поліхромним розписом (біла, червона і чорна фарби) і кухонний посуд з домішкою шамоту в тісті. Останній майже позбавлений орнаменту, на поверхні горщиків часто помітні сліди від пальців. Пластика поселення загалом ще близька до ранньотрипільської; жіночі статуетки, однак, дещо інших пропорцій (тонші, вужчі в тазі); орнаментовані вони врізним геометричним візерунком.

Матеріали нижнього горизонту Поливанового Яру Т. С. Пассек і Т. Б. Попова типологічно зіставляють із комплексами Кукутені A, Ізвоара II, нижнього горизонту Невисько 2, Городниці-Городища, Нових Русешт, Фрумушіки та ін. К. К. Черниш відносить цей горизонт Поливанового Яру до другого ступеню середнього Трипілля і ставить в один хронологічний ряд з Красноставкою, Хебешешті, Сабатинівкою 1, Дарабанами 1, Зарубинцями та ін. Нові Русешті і Городницю-Городище вона вважає більш ранніми, ніж Поливанів Яр III.

Таким чином, група пам'яток другої хронологічної фази охоплює значну кількість поселень етапів Трипілля A—B₁ і Кукутені A_{1—4}. Характеризуються вони рядом спільніх ознак. Розмір поселень тепер помітно зростає порівняно з такими першої фази, деякі з них укріплюються ровом і валами. Кераміка з точки зору форм посуду і його орнаменту часто повторює керамічні типи першої фази, але в цей

час набирає значного поширення розписний посуд, переважно поліхромний. Останній переважає на західних трипільських територіях (Поливанів Яр III, Жури, Шипинці А, Дрегушені та ін.), в той час як у Побужжі кількість розписного посуду в комплексах буває дуже незначною (Зарубинці, Красноставка, Борисівка). Кераміка з канелюрами ще зберігається, але з часом втрачає доповнення візерунка гребінцевими відбитками (Красноставка). Важливою особливістю кухонної кераміки є використання як домішки до тіста,крім шамоту, товчених черепашок, що з'являються в цей час тут вперше (Красноставка, Сабатинівка 1). Досить детальний аналіз змін кераміки для середнього Трипілля межиріччя Південного Бугу і Дніпра подає О. В. Цвек, яка намічає тут шість типів пам'яток, що змінюють одну одну⁴⁶. До другої фази вона відносить пам'ятки типу Зарубинців і Красноставки, які одержали найраніші археомагнітні визначення. О. В. Цвек вказує на типологічну близькість матеріалів зарубинців до комплексів поселень Печори, Борисівки, Озаринців, які теж датуються другою хронологічною фазою в розвитку культури Кукутені — Трипілля.

За спостереженнями А. П. Погожевої, на початку середнього Трипілля зникають статуетки типу «в» і «д», тип «с» трансформується в тип «С—1», розвивається поряд з багатоорнаментованим типом «а».

К. К. Черниш у розвитку культури пам'яток другої фази Трипілля виділяє чотири хронологічні ступені (1—4)⁴⁷ і датує їх часом від 3600 до 3250 рр. до н. е., що до деякої міри не збігається з даними нових аналізів методами точних наук, поскільки, за нашими висновками, пам'ятки другої хронологічної фази (Трипілля В₁) складаються на 100 років пізніше (XXXV) і тривають дещо менше, ніж це визнає К. К. Черниш.

У зв'язку з розселенням трипільських племен на північний схід виникають варіанти культури та встановлюються культурні їх контакти з нео-енеолітичними племенами Подніпров'я (Т. Г. Мовша, Є. Комша, Д. Я. Телегін).

ІІІ фаза, 3300 — 3000/2900 рр. до н. е.

Для визначення віку пам'яток цієї фази одержано понад 20 дат, з яких 15 археомагнітних (Кліщів, Веселий Кут, Раковець, Шкарівка, Миропілля і Харківка). Відносяться названі поселення переважно до етапів В_{1—2} Трипілля. В Румунії вони синхронізуються з етапом Кукутені А—В. На жаль, одержані дати для пам'яток третьої фази виявилися, як це видно з таблиці, досить різними, особливо для поселень Шкарівка (600 років) і Раковець (400 років). Для Шкарівки також відзначається помітний розрив між радіокарбонним і археомагнітним визначеннями. Нижня хронологічна межа пам'яток третьої фази, однак, фіксується чітко сімома археомагнітними датами, чого ніяк не скажеш про верхню межу цієї фази. Тому дата 3000/2900 для верхньої межі визначається умовно з допуском ± 100 років.

Одним з найбільш повно вивчених поселень третьої хронологічної фази є поселення Кліщів Тивровського району Вінницької області (Південний Буг), де І. І. Заєць⁴⁸ дослідив наземні житла з великим скupченням обпаленої глини, а також землянку. Автор розкопок виділяє тут сім типів посуду, серед яких є розписний (червона, чорна і біла фарби), з лінійно-заглибленим візерунком і кухонний. Останній з домішкою піску і шамоту в тісті прикрашений перлинним і гребінцевим орнаментом. Знайдено кілька уламків статуеток з розписним і заглибленим орнаментом. І. І. Заєць датує дослідженнім поселення досить широким хронологічним діапазоном — етапи В_{1—2} Трипілля. За часом він зіставляє його з пам'ятками етапу Кукутені А—В₁ і знаходить паралелі в поселеннях типу П'янішкове. За періодизацією К. К. Черниш, с. Кліщів відноситься до шостого, передостаннього ступеня середнього Трипілля, де стоять також такі поселення, як

Крутобородинці, Поливанів Яр 2, П'янишкове, Веселій Кут, Шкарівка та ін. Вік останніх двох збігається з Кліщевим і за археомагнітними та радіокарбонними даними, хоча, як зазначалося вище, радіокарбонні дати Шкарівки ідуть і значно вище, до XXX—XXVII ст. до н. е. «Відірвалося» від решти поселень третьої фази і Миропілля, що за археомагнітним датуванням (два визначення) стоїть на 100 років пізніше від найпізніших дат Кліщева, Веселого Кута. За археомагнітним визначенням Миропілля можна віднести до четвертої фази в розвитку культури Кукутені—Трипілля.

Для поселень третьої фази характерна стабілізація планування поселень, що будуються по колу інколи з гніздовим розміщенням окремих груп жител. У цей час починають виникати поселення-гіганти. Рештки наземних будівель характеризуються значним скученням печини.

Кераміка, як і раніше, плавних округлих форм, хоча з'являються біконічні миски, кратери тощо. Виходить з ужитку посуд на високих піддонах. Орнаментація переважно біохромна, поряд з спіральномеандровим орнаментом з'являються деякі нові мотиви — гірлянди, волюти тощо (К. К. Черниш). Орнамент наносився фарбами або прокресленими широкими лініями. Перший більш властивий для західного регіону, де домінує, другий — для східного. Кількість розписного посуду на поселеннях чимдалі на схід зменшується. К. К. Черниш в цьому зв'язку наводить такі красномовні цифри про кількість розписного посуду на поселеннях: Поливанів Яр 2 — 85 %, Кліщів — 33,3, Шкарівка — близько 1 %.

Канельована кераміка ще зберігається, але характер канелюр змінюється: вони менш рельєфні, і вже без гребінцевого обрамлення (Шкарівка, Кліщів та ін.).

Кухонний посуд з домішкою шамоту в глині виходить з ужитку, як технічна домішка до глиняного тіста тепер використовується товчена черепашка та пісок. Новим в орнаментації кухонного посуду є поява перлин (Кліщів, Поливанів Яр II, Шкарівка). Ширше тепер використовується при нанесенні візерунка гребінцевий штамп. З'являється гусеничний і шнуровий орнамент (Володимирівка). Помітно змінюється на рубежі етапів B₁—B₂ і пластика (Т. Г. Мовша, Н. М. Виноградова та ін.), зникає, зокрема, стовпчастий вигляд голови у жіночих статуеток, велика розширеність їх в районі тазу; на лиці наносяться деталі — ніс, очі, інколи позначаються, звичайно фарбами, зачіска, одяг тощо.

К. К. Черниш пам'ятки цієї фази культури відносять до другої половини середнього Трипілля, поділяє їх на три хронологічні ступені і датує загалом від 3250 до 3000 р. до н. е.⁴⁹, що значною мірою підтверджується і новими, наведеними вище визначеннями радіокарбонним і археомагнітним методами. Не виключена, проте, можливість, що найпізніші пам'ятки цієї фази (Миропілля, Володимирівка) доживають і до XXIX ст. до н. е., тобто співіснують з найранішими поселеннями четвертої фази.

IV фаза, 3000/2900—2700/2600 р. до н. е.

Датується серією (дев'ять) радіокарбонних визначень (Майданецьке, Євминка, Чапаївка, Сороки XII (озero) і Валя Лупулуй. Для поселень Сороки XII і Майданецького, а також Гарбузина і Підгірців одержані археомагнітні визначення (п'ять).

Загалом названі пам'ятки традиційними археологічними методами датуються етапом B₂—C₁; C₁ Трипілля, Кукутені B₂ (Валя Лупулуй).

Археомагнітні та радіокарбонні дати зосереджуються переважно в інтервалі чотирьох віків (XXX—XXVII). Початок і кінець фази IV визначаються досить чітко, хоча і помітна своєрідна «накладка» дат кінця фази четвертої — початку п'ятої фази приблизно на 100 років.

Виходячи з такого стану, верхня межа фази IV, як і нижньої, визначається з допуском ± 100 років.

Особливу увагу привертає велике довготривале поселення четвертої фази Майданецьке в басейні р. Синюхи (понад 1500 жител) ⁵⁰. Житла розміщувалися у вигляді чотирьох концентричних кіл. На четвертій хронологічній фазі (C_1) падає період розквіту культури Кукутені — Трипілля. Поширяються поселення-гіганти, удосконалюється добобудування, зокрема, з використанням двоповерхових конструкцій. Деякі поселення укріплюються. Для цього етапу культури відомі могильники.

Кераміка трьох груп: розписна, з заглибленим орнаментом і кухонна. Як і раніше, перша більш властива західним, а друга — східним територіям Трипілля. На Дністрі, зокрема, ще зберігається поліхромія (Касперівці, Кошиловці), а в Подніпров'ї в цей час домінує монохромія і заглиблений орнамент. Відбувається посиленний процес розпаду спіралей в орнаменті, в системі візерунку з'являються лунарні, солярні знаки, силуети людей, тварин, птахів, рослин тощо (В. І. Маркевич). Значного поширення набувають біконічні ребристі форми посудин. Кухонний посуд з домішкою товчених черепашок в тісті і піску. Горщики орнаментуються по горлу вертикальним розчісуванням. Антропоморфна властика продовжує традиції третьої фази культури. В жіночих статуетках детальніше моделюється голова з суцільними проколами навколо.

К. К. Черниш у розвитку пам'яток четвертої фази (Трипілля $C/\gamma-1$) виділяє шість ступенів (1—6), які датує початком III тис. до н. е. Пам'ятки четвертої фази припиняють існування на межі XXVII і XXVI ст. до н. е., тобто існують близько 400 років.

V фаза, 2700/2600 — 2500/2400 до н. е.

Одержано одинадцять визначень, з яких два археомагнітні — Бринзени III, Костешти IV (піч), решта радіокарбонні — Городськ, Маяки, Усатове, Данко та ін. Між IV і V фазами чіткої хронологічної межі, судячи за визначеннями, не було. Для цієї фази, що включає пам'ятки C/γ_1-2 , C/γ_2 , властиві звичайні зміни у складі культури, виникнення цілого ряду локальних варіантів (Усатове, Городськ, Софіївка), в яких дослідники вбачали навіть окремі культури. У розвитку культури цієї фази виділяють кілька фаз — шість ⁵¹, сім ⁵², вісім ⁵³, а також більше десяти локальних груп і типів пам'яток (Т. Г. Мовша).

У Румунії пам'яткам типу Усатове-Городськ хронологічно відповідають поселення типу Фолтешти.

Кераміка окремих локальних груп і типів пам'яток Трипілля $C/\gamma-2$ значно розрізняється між собою. Як і раніше для пам'яток західного ареалу (Кашперівці, Дарібани II, Бринзени III, Костешти) є характерним значне поширення розписного посуду, що в Подніпров'ї відомий у незначній кількості і то, звичайно, розрізняється, як західний імпорт. Кераміка із заглибленим орнаментом становить тут нерідко більше половини всіх знахідок; набирає значного поширення чорнолискований посуд, нерідко з домішкою товчених черепашок у тісті. Поряд із прокресленим орнаментом набирає значного поширення шнурний.

У датуванні пам'яток п'ятої фази серед спеціалістів єдиної думки немає. Переважна більшість із них (В. І. Маркевич, К. К. Черниш, Т. Г. Мовша), як зазначалося, вважають, що етап $C/\gamma-2$ закінчується в середині III тис. до н. е. В. Г. Збенович, спираючись на аналоги Усатівським і Софіївським кінджalam у культурах Середземномор'я, намагається довести існування пізньотрипільських пам'яток ще і на прикінці II тис. до н. е., що методами точних наук не підтвержується.

Розвиток пам'яток п'ятої фази, як і культури Кукутені — Трипілля взагалі, припиняється в середині III тис. до н. е. — 2500 / 2400 р. до н. е.

З викладеного випливає, що виділення за результатами методів точних наук п'яти хронологічних фаз у розвитку культури Кукутені—Трипілля значною мірою збігається з періодизацією цих пам'яток, проведеною за традиційними археологічними методами.

Як це видно з наведеної схеми (рис. 1), перехід від однієї фази до іншої, однак, не завжди був чітким. На межі III і IV, а потім IV і V фаз відзначається певний період співіснування пам'яток двох суміжних етапів. Такі «накладки» охоплювали в першому випадку XXX і XXIV, а в другому — XXVIII і XXVII ст., хоча загалом більш ранній вік третьої фази порівняно з четвертою, а останньої з п'ятою — безперечний. Це пояснюється, очевидно, неточністю деяких визначенів віку об'єктів, особливо методом С-14, зокрема поселень Майданецьке, Євминка, Сороки-озеро, Маяки тощо. Можливо, в окремих випадках слід допускати і деяке співіснування найбільш пізніх пам'яток III фази з ранніми IV фази, а останньої з п'ятою. Не виключена можливість, що на підставі серій нових дат виникне деяка необхідність і перегляду принципів віднесення пам'яток до певного з етапів Трипілля за періодизацією Т. С. Пассек, що досі робилося здебільшого за типологічними ознаками, особливо в Побужжі і Подніпров'ї. Це стосується, зокрема, таких пам'яток, як Вигнанка, Євминка, Чапаївка, Варварівка 8, у датуванні яких традиційними археологічними методами і методами точних наук помітні певні розходження. Взагалі проведена робота по датуванню пам'яток Кукутені—Трипілля значно сприяє більш повному і глибокому розумінню історії населення мідного віку Правобережної України, Молдавії і Румунії.

Уточнення хронології цієї культури має важливе значення для синхронізації нео-енеолітичних культур всього південного заходу СРСР.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Радиокарбонное и археомагнитное датирование трипольской культуры

Резюме

По программе, составленной автором, проведены обширные работы по датированию трипольских археологических объектов двумя методами — радиокарбонным и археомагнитным.

По установленвшемуся в науке мнению, трипольская культура существовала на протяжении двух тысяч лет, от начала IV до конца III тыс. до н. э. Серия новых дат, полученных радиокарбонным и археомагнитным способами, позволяет, однако, в значительной степени уточнить эти положения. В настоящее время уже имеется более 70 определений возраста трипольских памятников, в том числе около 30 археомагнитных.

Во многих случаях определение одного и того же памятника проводилось двумя способами — радиокарбонным и археомагнитным. Часть контрольных образцов апробировалась в лабораториях Киева, Ленинграда и Берлина. Подавляющее большинство дат, полученных разными методами и в разных лабораториях, хорошо коррелируют между собой.

Анализ источников по датированию Кукутени—Триполья позволяет сделать вывод, что эта культура (Триполье А, Прекукутени III) сложилась около XXXVII—XXXVI вв. до н. э. В целом она прекратила существование в XXV—XXIV вв. до н. э., то есть бытовала около 1500—1600 лет. В ее развитии выделяется пять хронологических срезов или фаз, датировка которых теперь уточняется и обосновывается: I фаза 3800/3700—3500 л. до н. э.; II — 3500—3300; III — 3300—3000/2900; IV — 3000/2900—2700/2600; V — 2700/2600—2500/2400 л. до н. э.

Уточнение вопроса абсолютного возраста Триполья имеет важное значение для датировки иных нео-энолитических культур смежных областей и понимания на основании этого хода исторических событий на юго-западе СССР в IV—III тыс. н. э.

¹ Телегин Д. Я., Соботович Э. В., Ковалюх Н. Н. Радиоуглеродное датирование археологических материалов. — Использование методов естественных наук в археологии. — Киев, 1978, с. 55—60; Телегин Д. Я., Соботович Э. В., Ковалюх Н. Н. Отчеты о радиоуглеродном датировании памятников археологии за 1972—1977 и 1978—1980 гг. — НА АН УССР, ф. 12, № 614.

² Загнай Г. Ф., Русаков О. М. Архсовковые вариации геомагнитного поля юго-запада СССР. — Киев, 1982, с. 106—126.

- ³ Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья. — В кн.: Первобытная археология: Поиски и находки. Киев, 1980, с. 164—167.
- ⁴ Маркевич В. И. Памятники эпохи неолита и энеолита. — В кн.: Археологическая карта Молдавской ССР. Кишинев, 1973, вып. 2, с. 87.
- ⁵ Там же, с. 107.
- ⁶ Там же, с. 90.
- ⁷ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена северной Молдавии. — Кишинев, 1981, с. 66.
- ⁸ Маркевич В. И. Памятники эпохи неолита и энеолита, с. 60.
- ⁹ Заяц И. И. Трипольское поселение Клишев на Южном Буге. — СА, 1974, № 4, с. 180.
- ¹⁰ Круц В. А., Рыжов С. Н. Исследование памятников трипольской культуры в бассейне Случи. — АО 1977 г., М., 1978, с. 341.
- ¹¹ Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. — Киев, 1974, с. 134.
- ¹² Шлагай Н. М. Крупные трипольские поселения в междуречье Днепра и Южного Буга. — В кн.: Первобытная археология: Поиски и находки. Киев, 1980, с. 199.
- ¹³ Круц В. А. Позднетрипольские племена Среднего Поднепровья. — Киев, 1977, с. 147—149.
- ¹⁴ Quitta H., Kohl G. Neue Radiocarbondaten zum Neolithikum und zur Bronzezeit Südosteuropas und der Sowjetunion — ZFA, 1969, N 3. S. 249.
- ¹⁵ Mohah D. Datarea printr C₁₄ a etapei Cucuteni A₂. — SCIV, 1978, 29, N 1, S. 40.
- ¹⁶ Dumitrescu V. Gronologia absolută a enecoliticului Romanescu în C₁₄. — Arhivum, Alba-Julia, 1974, 12, tabl. I.
- ¹⁷ Mallori J. P. The chronology of early kurgan tradition. — J. Indo-Eur. Stud., 1977, 4, N 4/5, p. 351.
- ^{18—21} Mohah D. Op. cit., s. 40.
- ^{22—26} Mallori J. P. Op. cit., p. 351.
- ²⁷ Passek T. S. Relations entre l'Europe occidentale et l'Europe orientale à l'époque néolithique. — In: VI congr. intern. des sci. Pre-et protohist. Moscou, 1962, tabl. 1.
- ²⁸ Збенович В. Г. Поселение Бернашевка на Днестре. — Киев, 1980, с. 174; Черныш Е. К. ЭнеолитПравобережной Украины и Молдавии. — В кн.: Энеолит СССР. М., 1982, с. 175.
- ²⁹ Пасек Т. Г. Периодизация трипольских поселений. — МИА, 1949, № 10, с. 210.
- ³⁰ Бибиков С. Н. О хронологическом разделении памятников Триполья А и типа Гумельница (Алдени II) на Юго-Западе СССР — В кн.: Междунар. конгр. до- иprotoисториков: Докл. и сообщ. археологов СССР. М., 1966, с. 93—95; Даниленко В. Н. Неолит Украины. — Киев, 1969, с. 224; Погожева А. П. Глиняная антропоморфная пластика трипольской культуры (Триполье А): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1971, с. 20; Мовша Т. Г. Периодизация и хронология середнього та пізнього Трипілля. — Археологія, 1972, 5, с. 20; Попова Т. Б. Хронология Поливанова Яра и ее значение для периодизации трипольской культуры. — КСИА АН СССР, 1979, № 157, с. 69—72; Збенович В. Г. Периодизация и хронология раннього Трипілля. — Археологія, 1980, 35, с. 23; Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии, с. 67; Черныш Е. К. Энеолит правобережной Украины и Молдавии, с. 173—174; Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днестровского междуречья, с. 183—185.
- ³¹ Dumitrescu V. Origine et evolution de la civilisation de Cucuteni—Tripolie. — Archeologica, 1963, 14, tabl. 1.
- ³² Marinescu-Bilka S. Cultura Precucuteni pe teritoriul României. — Bucuresti, 1974, p. 204.
- ³³ Dumitrescu V. Op. cit., tabl. 1.
- ³⁴ Passek T. Op. cit., tabl. 1.
- ³⁵ Quitta H., Kohl G. Op. cit., S. 250.
- ³⁶ Dumitrescu V. Op. cit., tabl. 1.
- ³⁷ Mohah D. Op. cit., s. 40.
- ³⁸ Черныш Е. К. ЭнеолитПравобережной Украины и Молдавии. с. 175.
- ³⁹ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии, с. 67.
- ⁴⁰ Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья, с. 149.
- ⁴¹ Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья, с. 141—143.
- ⁴² Маркевич В. И. Многослойное поселение Новые Русешти I. — КСИА АН СССР, 1970, вып. 123, с. 56—68.
- ⁴³ Збенович В. Г. Периодизация и хронология раннього Трипілля, с. 23; Черныш Е. К. Энеолит правобережной Украины, с. 172—173.
- ⁴⁴ Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья. — Новосибирск, 1983, с. 34.
- ⁴⁵ Пасек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. — МИА, 1961, № 84, с. 105; Попова Т. Б. Хронология Поливанова Яра и ее значение для периодизации трипольской культуры, с. 69.
- ⁴⁶ Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днестровского междуречья, с. 165.
- ⁴⁷ Черныш Е. К. ЭнеолитПравобережной Украины и Молдавии, с. 172—173.

⁴⁸ Заєць І. І. Кліщів — нове поселення трипільської культури на Південному Бузі. — Археологія, 1973, 10, с. 180 і далі.

⁴⁹ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии, с. 175, 205—212.

⁵⁰ Шмаглій М. М. Крупные трипольские поселения в междуречье Днепра и Южного Буга. — В кн.: Первобытная археология: Поиски и находки. — Киев, 1980, с. 198 і далі.

⁵¹ Мовша Т. Г. Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілля, с. 20—21.

⁵² Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии, с. 59—65.

⁵³ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии, с. 219—231.

Т. О. ПОПОВА

Початок розвинутого Трипілля на Середньому Дністрі (за матеріалами Поливанового Яру)

Періодизація пам'яток трипільської культури, у загальних рисах розроблена Т. С. Пассек понад тридцять років тому¹, постійно уточнюється та вдосконалюється. Особливого значення при цьому набувають стратифіковані об'єкти, серед яких чільне місце посідає унікальне поселення Поливанів Яр на Середньому Дністрі (с. Молодове Кельменецького району Чернівецької області). Відкрита у 1948 р. і досліджена експедицією під керівництвом Т. С. Пассек у 1949—1951 рр., ця пам'ятка дала стратиграфічне залягання трьох різночасових культурних шарів, які Т. С. Пассек датувала етапами В/I (нижній шар, або Поливанів Яр III), В/II (середній шар — Поливанів Яр II) та γ/1 (верхній шар — Поливанів Яр I) своєї періодизації². На поселенні досліджено шість глинобитних наземних споруд (№ 1—6), вісім жител напівземлянкового типу (№ 2, 3, 4а, 5, 10, 11, 12, 13) та два оборонні рови. Площа чотирьох розкопів (III—VI) та двох розкопів-шурфів (ділянки I, II) загалом дорівнювала 1300 м².

Наступні багаторічні дослідження матеріалів Поливанового Яру дали можливість розробити більш детальну хронологію цієї пам'ятки³.

Наша стаття присвячена аналізу матеріалів нижнього шару Поливанового Яру, і в першу чергу його керамічного комплексу, досі вивченого лише у загальних рисах.

Насамперед зазначимо, що типологічний аналіз кераміки Поливанового Яру III дозволяє виділити нечисленну групу фрагментів, яка належить ще до фінальної фази раннього Трипілля. Ці знахідки безпосередньо не пов'язані з житлами і походять з культурного шару (розкопи III, IV, V, ділянка II). Вони репрезентовані уламками стінок із заглибленим орнаментом і канелюрами (рис. 1, 10—12), а також, можливо, амулетом з отвором, виготовленим з колінної чашечки тварини. Очевидно, мис, на якому виникло поселення, частково заселяли вже наприкінці раннього Трипілля, коли стародавні землероби почали освоювати ділянки плато. Нагадаємо, що за топографічними умовами Поливанів Яр дуже близький до таких пізніх пам'яток Трипілля А, як Ленківці і Солончени II. Пізніше, вже на початку розвинутого Трипілля (Кукутені А₃) ця площа заселюється вдруге. До початкових фаз цього етапу відносяться поселення Поливанів Яр III₁ і III₂⁴.

Стратиграфія поселення сприяє більш чіткому типологічному визначення керамічних комплексів різних його шарів, розумінню динаміки їхнього розвитку. В основу вивчення покладено матеріали з жител культурного шару, одержані в умовах чіткого стратиграфічного залягання. На їх підставі розроблено типологію всієї кераміки поселення.

До першого будівельного періоду поселення (Поливанів Яр III₁) відносяться три глинобитні наземні житла-«площадки»: № 1 (розкоп III), № 6 (розкоп IV), № 7 (ділянка II)⁵, напівземлянка № 12 (роз-

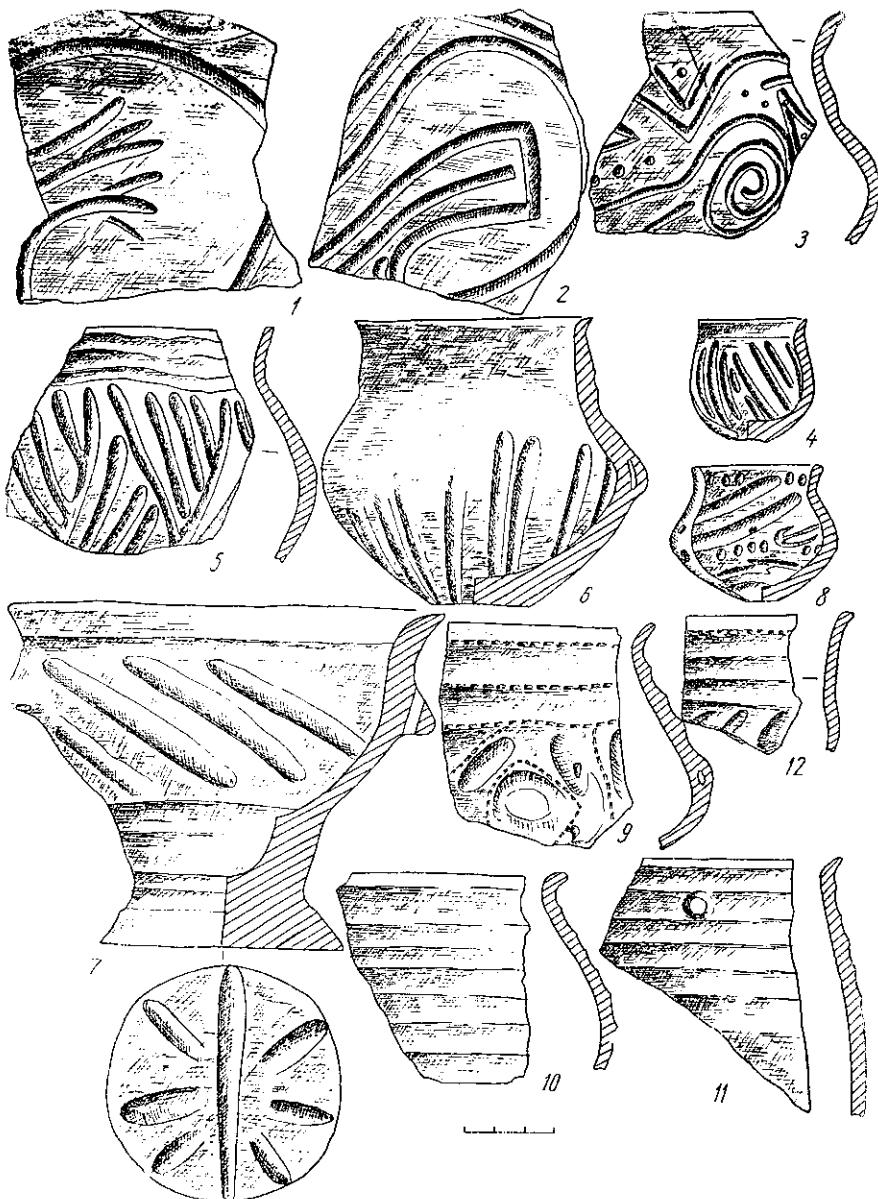

Рис. 1. Кераміка з поселення Поливанів Яр:

1—4 — з поглибленим візерунком; 5—8 — з канелюрами; 9 — з канелюрами і відбитками зубчатого штампу; 10—12 — з канельованим орнаментом Трипілля А.

коп V), яма господарського призначення (так звана яма зі сходами у розкопі III), рів № 1 (розкоп V), а також матеріали з розкопу VI.

До поселення Поливанів Яр III₂ відносяться три житла напівземлянкового типу: № 4а, 5 (розкоп III), № 13 (розкоп V), рів № 2, а також матеріали з ділянки I. Важливо відзначити, що землянка № 13 безпосередньо перекривала рів № 1⁶; у чітких стратиграфічних умовах знаходилися також яма зі сходами (на східній ділянці розкопу III) і напівземлянки № 4а, 5 (західна ділянка), перекриті будівельними залишками другого культурного шару.

Отже, у нижньому культурному шарі (III) зафіксовано два типи споруд: наземні і напівземлянкові.

Про наявність двох будівельних періодів у розвитку поселення ранньої фази етапу В / I (Поливанів Яр III₁ і III₂) свідчать відмінності у керамічному матеріалі двох основних об'єктів, що відносяться до

цієї фази: наземного житла № 1 і напівземлянки № 13. Основна відмінність полягає у наявності розписного поліхромного посуду: в напівземлянках — 40—50 % усього керамічного комплексу, а у наземних житлах лише 10; посуд із заглибленим орнаментом відповідно складає 80 та 60 %. Кераміка, прикрашена канелюрами, становить 15% у наземних житлах; у напівземлянках її 10 %, причому тут вона значно рідше орнаментована канелюрами у поєднанні з відбитками гребінцевого штампу. Грубий кухонний посуд Поливанового Яру III₁ виявляє більше спільніх рис з аналогічним посудом раннього Трипілля, ніж той, що походить з горизонту III₂.

Деякі відмінності мають і знаряддя праці. Так, для крем'яних знарядь першого будівельного горизонту відзначено дуже ранню техніку сколювання пластин⁷. Більшість знайдених тут скребачок на відщепах (хоча в обох горизонтах кількісно переважають скребачки на пластинах). Деревообробні знаряддя із сланцю (сокири, тесла, долота) у першому горизонті складають 7,5 % усіх знарядь праці, а в другому лише 2.

Проте господарчо- побутовий інвентар має значно більше спільніх рис, ніж відмінностей, обумовлених послідовністю функціонування обох селищ практично без хронологічного розриву між ними. Тому вважаємо доцільним подати спільну характеристику керамічним комплексам цих горизонтів, відзначаючи, в разі потреби, відмінність між ними. В основу класифікації кераміки покладено три ознаки: технологічну, морфологічну і стилістичну.

За технологічною ознакою посуд Поливанового Яру поділяється на дві категорії — кухонний та столовий. Остання категорія включає три групи: із заглибленим, канельованим та розписним орнаментом. Всі зазначені категорії і групи помітно відрізняються одна від одної за складом глиняного тіста, за обробкою поверхні та випалом і технологією орнаментації.

Кожна група представлена кількома типами (формами) посудин, розглянутих у стилістичному аспекті. Зазначимо, що кераміка Поливанового Яру III дуже фрагментарна; лише невелика кількість цілих і реставрованих посудин дає уяву про способи її виготовлення, форму, систему декору.

Кухонний посуд виготовлений з грубої, грудкуватої глиняної маси, що містить значну домішку крупнотовченого шамоту. Більшість посудин піддали досить рівномірному, але не сильному випалу. Колір варіє від сірих, брунатно-жовтих до темно-сірих (рідше чорних) тонів. Переважає сірувато-жовтий відтінок. Зовнішня поверхня посудин звичайно шерехата, зі слідами згладжування пальцями; внутрішня переважно загладжена. Виходячи із слідів на внутрішній поверхні посуду, припускаємо, що згладжування виконувалося за допомогою кістяного лощила, крем'яного ножа або дерев'яної тріски.

Кухонна кераміка репрезентована чотирма типами посудин: горщиками і мисками (ці типи становлять найбільший відсоток), посудом грушоподібної форми та сковородами.

Горщики можна поділити на чотири типи, що відрізняються за формою вінець. Деяко вирізняється горщик, вінця якого переходят у майже циліндричний тулуб (рис. 2, 1). Деякі посудини мають в основі вінець петельчасту ручку. Висота горщиків 15—18 см, діаметр горловини 10, денця — 7—9 см. Для цих посудин звичайними є конічні або округлі горбики-наліпи (рис. 3, 1). окремі екземпляри прикрашені в основі вінець недбало виконаним орнаментом у вигляді видовжених підтрикутних та овальних заглибин.

Другий тип кухонного посуду представлений глибокими конічними мисками з прямим, трохи нахиленим до середини або відігнутим назовні краєм (рис. 3, 3). Висота мисок 7—14, діаметр горловини — 8—16, денця — 3—10 см.

Сковороди, або жаровні, — невисокі (до 5 см) посудини видовжено-овальної або підквадратної форми з конічними стінками (рис.

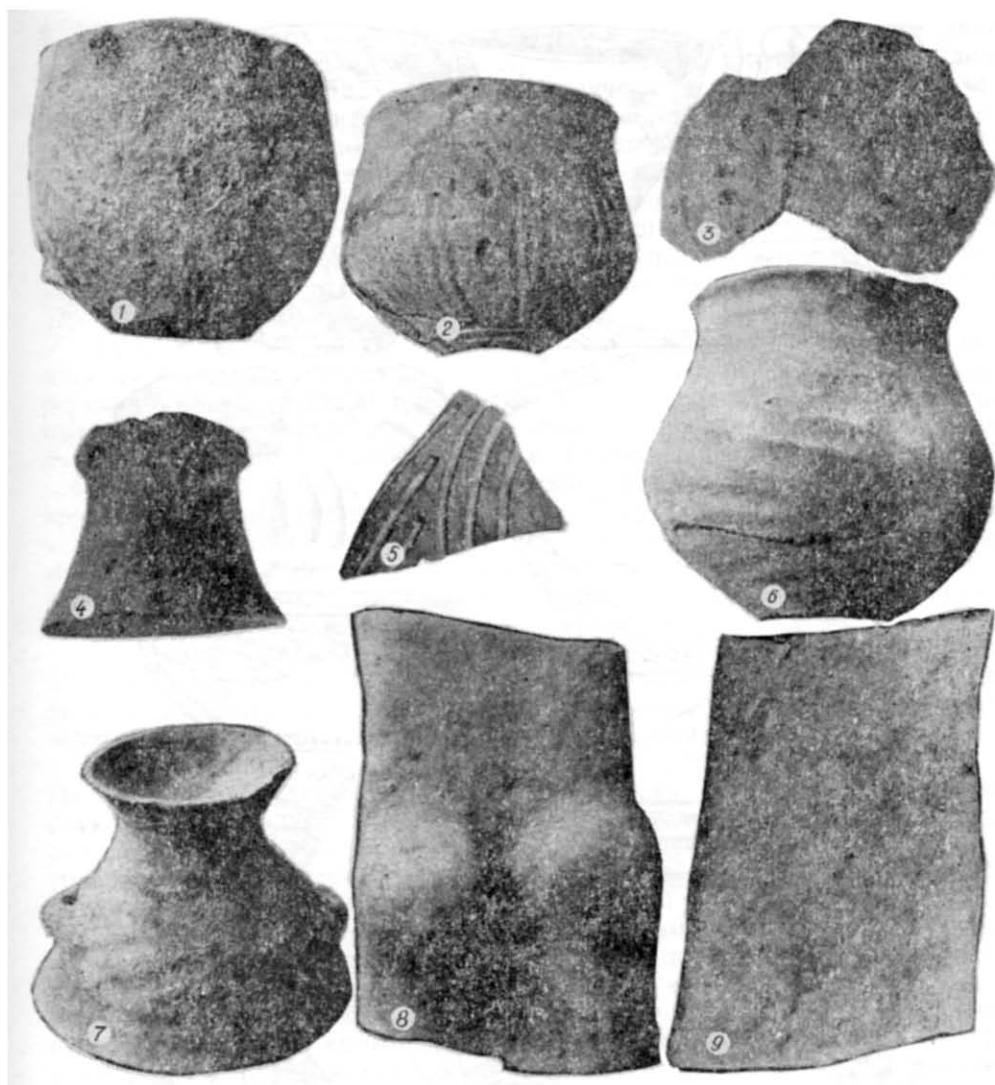

Рис. 2. Кераміка з поселення Попіланів Яр:

1 — горщик кухонного типу; 2—5 — типи посуду з поглибленим орнаментом; 6, 7 — кераміка з канелюрами; 8 — фрагмент антропоморфної підставки від ритуального посуду.

3, 4). Діаметр верхньої частини 12—20, денця — 11—18 см. Внутрішня поверхня однієї сковорідки вкрита ямками, вдавленими пальцем, інша посудина має зооморфну ручку.

Слід назвати також маленьку грушоподібну посудину (рис. 3, 5), великий (висота 0,8—1 м) зерновик із загладженою пальцями поверхнею, а також оригінальну посудину — «гутус» з носиком у вигляді вигнутого порожчистого циліндра довжиною 7 при діаметрі отвору 4 см.

Столовий посуд першої групи виготовлений із глини з домішкою дрібного шамоту; у тісті окремих посудин є інтенсивна домішка крупного шамоніту, зерна якого, виступаючи на поверхню, роблять її шорсткою.

У залежності від випалу колір посудин має різні відтінки: блідо-жовтий, жовтий, палево-рожевий, брунатно-рожевий. Трапляються вироби сірого кольору. Зовнішня поверхня досить старанно оброблена, хоча трапляються екземпляри без додаткової обробки. Ця група включає посудини кількох типів.

Горщики представлені двома підтипами. Здебільшого це опуклобокі широкогорлі посудини з невисокими (1,5—2,5 см) вінцями, що

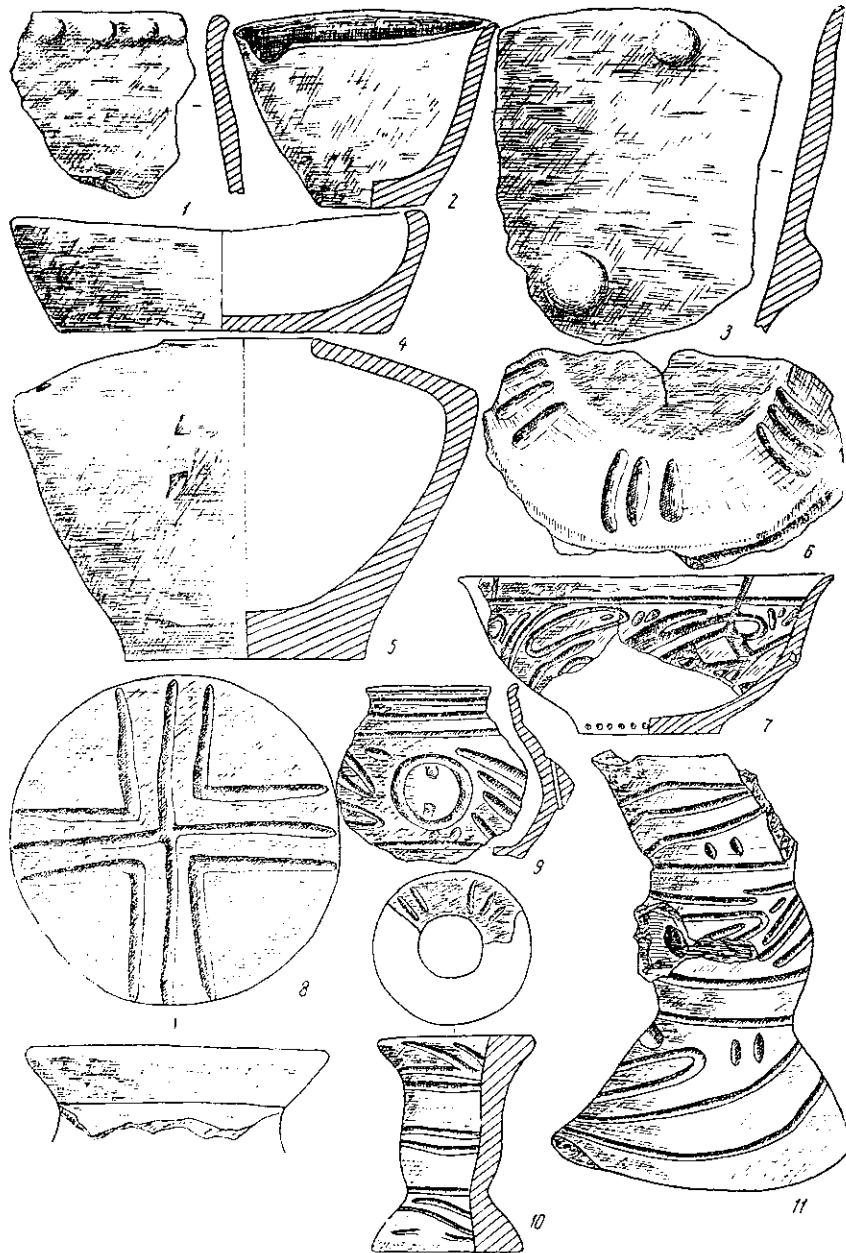

Рис. 3. Кераміка з поселення Полованів Яр:
1—4 — типи посуду групи кухонної кераміки; 5 — грушоподібна посудина; 6—11 — посуд з поглибленою орнаментацією.

плавно переходят у тулуб. Основа вінець підкреслена врізаною лінією, так само, як і придонна частина. Остання також буває позначене короткими краплеподібними насічками, що утворюють замкнене коло, або поєднані в групи по три (рис. 3, 6). Тулуб посудини майже до денця вкрито заглибленим стрічковим рисунком, іноді в сполученні з короткими прямими й дугастими відрізками ліній, меандром тощо. Зовнішню поверхню окремих горщиків вкрито шаром білувато-рожевого ангобу. Висота таких горщиків 16—18, діаметр денця 8—11 см.

Трапляються також маленькі (висота 5—8, діаметр денця — 3,5—4 см) горщики, тулуб яких прикрашено вертикальними чи навскісними заглибленими лініями, причому візерунок нанесено недбало (рис.

2, 4). Миски є двох підтипів: з конічними стінками і невеликим денцем, а також відкриті миски-чаші (рис. 3, 7). У візерунку цих посудин повторюються елементи меандру у сполученні з овальними заглибами, заштрихованими трикутниками, подвійними дугастими лініями. Цей орнамент іноді сполучається з насічками на вінцях. Завжди прикрашена придонна частина мисок, рідше — поверхня самого денця (рис. 2, 3). У цьому випадку чаші, можливо, використовувалися як покришки. Загальною рисою всіх мисок-чаш є покриття внутрішніх стінок шаром рожевого ангобу і додаткове підлощення; зовнішня поверхня ангобована рідше. Висота мисок 15—16, діаметр горловини 18—23, денця 7—10 см.

Грушоподібний посуд значних розмірів має роздутий тулуб, що конічно звужується до денця, та невелику горловину з нахиленим досередині краєм. Зовнішня поверхня посудин вкрита шаром білувато-палевої фарбової обмазки. Заглиблений візерунок нанесений більш акуратно, ніж на горщики та миски. Основа вінець завжди видлена горизонтальною лінією, нижче від якої розміщено напівовалльні чи кругові (солярні) елементи орнаменту. Тулуб прикрашають стрічки з кількох заглиблених ліній у сполученні з овалами; на ньому є також маленькі ручки у вигляді горбиків з вертикальними отворами для закріплення покришки. Загалом орнаментація грушоподібних посудин досить стандартна.

Покришки до посудин здебільшого опуклі (діаметр від 5 до 10 см); більш ранні (Поливанів Яр III₁) звичайно мають ручки. До другого будівельного періоду (III₂) відносяться покришки з плоским верхом. Орнаментація цього типу посуду різноманітна (рис. 3, 8).

Кубки нечисленні і переважно походять з наземного житла № 1. Це невеликі посудини з відігнутими вінцями і ручками-вушками на опуклобокому тулубі орнаментованому заглибленими колами або спіраллю. Слід відзначити кубок з увігнутим денцем (рис. 2, 2), виготовлений і прикрашений дуже недбало. Він свідчить про майже цілковите зникнення ранньокукутенської гончарської традиції.

Значний відсоток описаної групи кераміки становлять опуклотілі посудини на порожнистій підставці — циліндричний чи конічний (рис. 2, 4), або на невисокому піддоні-ніжці з округлою основою. Переход від тулуба до підставки завжди підкреслений заглибленою лінією. Трохи нижче симетрично розміщувались ручки-вушка зооморфного характеру з горизонтальними отворами. Верхня частина посудини (чаша) орнаментована лише зовні і в тому самому стилі, що й підставка. Висота посудини 14—21, висота підставки 8—14 см.

Тридцятьма екземплярами представлені біноклеподібні вироби, що здебільшого походять з наземного житла № 1 і ями зі сходами. Вони звичайно недбало виконані і нерівномірно випалені. Верхні та нижні чаши «біноклів», конічні за формуєю, з'єднані циліндричним тулубом. Перемички цих виробів кількох різновидів: з конічним виступом у верхній частині і прямою або ввігнутою основою, з таким самим виступом зверху та в основі; з конічним виступом і отвором у центрі нижньої частини. Можливо, виступи мають антропоморфний характер.

Для біноклеподібних виробів типовим є заглиблений орнамент фризового характеру; багато прикрашенні також перемички. Висота «біноклів» 22, діаметр чаш 14, діаметр середньої частини 7,5 см (рис. 3, 11). До них також примикають так звані моноклі невеликих розмірів (рис. 3, 19).

Закінчуячи опис кераміки з заглибленим орнаментом, слід згадати деякі його елементи, що сягають своїм корінням глибокої давнини — раннього Трипілля, культур Прекукутені I—II і навіть культур лінійно-стрічкової кераміки і Боян. Маємо на увазі так звані вусики на згинах стрічок, крила дракона (рис. 1, 2), малюнок у вигляді заштрихованих трикутників. Досить часто заглиблений орнамент доповнено ямками, нанесеними вздовж заглиблених ліній або розміщеними між ними, утворюючи зону-смугу. Подекуди трапляються ряди ямок

у шаховому порядку. Дуже виразним є спіральний заглиблений візерунок, який у сполученні з ямками передає образ дракона (рис. 1, 3). Досить часто проміжок між заглибленими лініями орнаменту був пофарбований червоною вохрою; самі лінії звідка заповнені білою фарбою (рис. 2, 5). В окремих випадках на поверхні посуду простежуються смужки, нанесені чорною фарбою на зразок окантовки.

Другу групу столової кераміки Поливанового Яру III, що складає найменший відсоток, репрезентує посуд, прикрашений канелюрами. Він в основному виготовлений з добре відмуленої глини, що містить домішки дрібного шамоту і піску. Випал здебільшого рівномірний; колір поверхні жовто-рожевий, палевий, іноді сірий. Зовнішня поверхня старанно оброблена, згладжена; окремі посудини мають підложену і навіть заполіровану до блиску поверхню. Зсередини посуд іноді залишався необробленим. Товщина стінок 0,2—0,5 см, хоча трапляються і товстостінні посудини (0,8—1 см).

За орнаментом описувана група поділяється на чотири підгрупи: посудини, прикрашені лише канелюрами; канелюрами у сполученні з ямками; канелюрами і червоною фарбою; канелюрами та зубчастим штампом.

Перша підгрупа представлена кубками невеликих і середніх розмірів (висота 9,5—10,2, діаметр горловини 6—9, денця 2—3 см) з ледве відігнутим краєм горла, округлим тулубом, іноді з ручкою-ушком. Денце плоске або ввігнуте. Майже вся поверхня кубка вкрита неглибокими, але широкими (0,81—1,2 см) канелюрами (рис. 1, 5).

У значно меншій кількості трапляються «біоноклі», грушоподібні посудини, покришки (рис. 2, 7; 1, 7), посуд на підставках.

Ті самі типи посудин включає друга підгрупа. Кубки здебільшого невеликі (висота 4—6 см), із старанно обробленою та заполірованою поверхнею. Орнамент складається з канелюр, глибоких ямок-наколів або пальцевих вдавлень.

Посуд третьої підгрупи прикрашений зонально розміщеними канелюрами, вільний простір між якими пофарбований червоною вохрою.

Четверта підгрупа складається лише з дев'яти посудин, з яких сім пов'язані з першим будівельним горизонтом, а дві походять з напівземлянки № 13 (Поливанів Яр III, 2). Це здебільшого невеликі кубки і горщики, прикрашені ледве помітними горизонтальними або вертикалними канелюрами у супроводі також малопомітних дрібних відбитків зубчастого штампу. Кубок, що походить із землянки № 13, прикрашений на вінцях трьома рядами горизонтальних канелюр, що супроводжували відбитки великоzубчастого штампу; такий же орнамент вкриває і тулуб посудини (рис. 1, 9).

Одна посудина прикрашена лише відбитками штампу без канелюр.

Аналогічна за орнаментальним стилем кераміка відома на так званих пам'ятках борисівського типу (Печера⁸, Борисівка, Озаринці, Плисків-Чернявка), поселеннях початку розвинутого Трипілля у Побужжі (Сабатинівка 1) та Буго-Дніпровському межиріччі (Краснотавка⁹), а також на ранньокукутенських поселеннях Молдови (Узваре II),

Третю групу столової кераміки Поливанового Яру III складає посуд з розписним орнаментом, виготовлений з добре відмуленої глини, іноді з незначним включенням дрібного шамоту і піску. Випал посудин високоякісний, рівномірний. Посуд цієї групи, прикрашено триколірним (поліхромним) розписом, що за стилістичними особливостями поділяється на кілька підгруп, які деякою мірою визначають відносну хронологію того чи іншого керамічного комплексу.

До найранішої підгрупи слід віднести посудини, розписані на червоному фоні білою фарбою з чорною облямівкою. Рисунок меандрового типу нанесено по всій поверхні посудини, здебільшого кубків заввишки 10—12 см (рис. 4, 1). Цей стиль розпису характерний для

Рис. 4. Розписна (поліхромна) кераміка з поселення Поливанів Яр.

кераміки ранніх поселень культури Кукутені-Трипілля В / 1 (Хебешті, Ізвоаре II, Нові Русешті¹⁰), але на відміну від них меандровий візерунок посуду Поливанового Яру III має значно м'якіші обриси.

До другої підгрупи відносяться розписні кубки, миски, грушоподібні посудини, знайдені лише у наземному житлі № 1 та на ділянці II. Основний мотив розпису — це меандри, виконані червоною фарбою по білій поверхні посудини і облямовані досить широкою смужкою чорної фарби (рис. 4, 2). Analogічний розпис відомий на кераміці фази Кукутені А₃. Він характерний для пам'яток аріуштського типу.

Третя підгрупа включає кубки, грушоподібні посудини шоломоподібні покришки (рис. 4, 5, 8), опуклотілій посуд (рис. 4, 7), «біоноклі», знайдені переважно у наземному житлі № 1 та ямі зі сходами. На вкриту білою фарбою поверхню посудин нанесений візерунок червоного кольору, облямований чорною смужкою. Для орнаментальної схеми типовими є мигдалеподібні, стрічкові, прямокутні елементи. У середині стрічки, виконаної білою фарбою, проведена тонка червона смужка. Взагалі, білий колір домінує, виступаючи і як самостійний орнамент, і для підкреслення візерунка, нанесеного червоною або чорною фарбами.

Привертає увагу тонкостінна, заlossenя до близьку посудина з візерунком, типовим для орнаментального стилю фази Кукутені А₂. Такий орнамент є на посуді багатьох кукутенських поселень: Ізвоаре II, Фрумушіка, Калу, Дрегушені тощо, але на відміну від згаданої посудини з Поливанового Яру III₁ кругові (солярні) елементи його композиції не мають заштрихованого поля.

Розписний посуд четвертої підгрупи трапився у житлах другого будівельного періоду. Візерунок, нанесений білою фарбою на червоний фон посудини, виконано у стилі, притаманному кераміці пам'яток типу Ізвоаре II₁₋₂. Звичайними є стрічково-лінійні композиції (рис. 4, 6); рідше трапляється мотив спіралі у кілька обертів. Деякі композиції замкнені у орнаментальні смуги; ця риса стане характерною для розписного посуду наступного періоду.

У Поливановому Яру III знайдено також неорнаментовану кераміку. Зокрема, з усіх жителів нижнього горизонту походить невелика кількість мініатюрних посудинок, позбавлених орнаменту. Виділяється фрагмент неорнаментованої ритуальної посудини на антропоморфній підставці (рис. 2, 8), знайдений у ямі № 12 (розкоп V). Аналогічні посудини відомі на поселеннях Кукутені¹¹, Фрумушка¹², але найбільше вони поширені у ранній період трипільської культури (поселення Лука-Врублівецька¹³, Ленківці¹⁴, Гренівка¹⁵ та ін.).

Аналіз керамічного комплексу Поливанового Яру III виявляє його незаперечний генетичний зв'язок з керамікою ранньотрипільських поселень. Це стосується як форм посуду (конічні миски, грушоподібні посудини, кубки з увігнутим денцем, «фруктовниці» на пустотілій підставці), так і його орнаментації (наліпи, заглиблений спіральний і стрічковий візерунок, ямки, канелюри з відбитками гребінцевого штампу).

Нові риси — це насамперед поява кераміки з рожевої, добре відмуленої глини і поліхромного розпису. З'являються численні біоноклелоподібні вироби з поглибленим і ямковим орнаментом, опуклотілі кубки та інші нові форми. Розписний посуд на решті пам'яток початку розвинутого Трипілля (Нові Русешти — верхній трипільський горизонт, Городниця-Городище, Сабатинівка 1), так само як і у Поливановому Яру III нечисленний.

Зіставлення кераміки Поливанового Яру III з іншою дністровською пам'яткою початку розвинутого Трипілля — Городниці-Городище¹⁶ — показує, що на останній переважає кухонний посуд раннього типу з орнаментом, виконаним вузькими врізаними лініями. Значний відсоток тут припадає на сірошарені канельований посуд. Розписна кераміка з Городниці-Городище виконана в ранньокукутенському стилі, але має більш розвинutий характер. Досить примітивною виглядає і антропоморфна пластика цього поселення. Отже, Городницю-Городище, певно, слід вважати більш раннім поселенням, ніж Поливанів Яр III, і відносити до іншого локального варіанта — верхньодністровського. Можливо, кукутенські племена переселилися зі своєї корінної території на Верхній Дністер ще на ранніх фазах Кукутені А¹⁷.

Досить багато спільного є у керамічному комплексі Поливанового Яру III та поселення Сабатинівка I на Південному Бузі¹⁸. Проте посуд Сабатинівки I із заглибленим орнаментом виглядає більш архаїчним; посуд розписувався двома та трьома (червоний малюнок на

білому тлі) кольорами. Отже, вважаємо Сабатинівку I більш ранньою пам'яткою, ніж Поливанів Яр III (принаймні горизонт III₁).

Найближчі аналоги посуду з Поливанового Яру III₁ знаходимо у матеріалах пам'яток борисівського типу, що є дуже важливими для розуміння процесу переходу до розвинутого Трипілля на Дністрі. Вперше цю групу як локально-хронологічний варіант етапу В / 1 виділила К. К. Черниш¹⁹. О. В. Цвек поділила пам'ятки борисівського типу на ранні і пізні й віднесла ранні до часу переходу від Трипілля А до В / 1²⁰. До пам'яток цього типу безпосередньо в районі Поливанового Яру відносяться Озаринці і Михалків (урочище Гришинський Яр); у Побужжі — Борисівка та Печера; в Буго-Дніпровському межиріччі — Зарубинці, Красноставка тощо.

Найбільшу схожість мають керамічні комплекси Поливанового Яру III₁ і Озаринців²¹, що відбувається у багатьох деталях: лаконічному прямолінійному врізаному орнаменті, майже повній відсутності крутогорбілів і використанні орнаментальної стрічки у супроводі коротких заглиблень та ямок, наявності коротких штрихів-«вусиків» тощо. Обом пам'яткам притаманні відкриті чаші, прикрашені ямками біля денця, біноклеподібні вироби з майже тотожним візерунком на перемичках; їм властива також кераміка з чітким врізаним орнаментом, заповненим білою пастою. Щоправда, в Озаринцях, здається, немає розписного посуду. Немає розписної кераміки і на вже згадуваному поселенні біля с. Михалків, де виявлено залишки глинобитних жителів і зібраний підйомний матеріал, що має багато аналогів у Поливановому Ярі III₁²².

Припускаємо, що поселення Озаринці, Михалків та деякі інші на Середньому Дністрі безпосередньо передували першому будівельному горизонту Поливанового Яру; загалом же обидва поселення III шару деякий час могли співіснувати з пам'ятками борисівського типу.

Відоме поселення Дарабани на Середньому Дністрі (нижній шар) дає розписний посуд, аналогічний знайденому у напівземлянці № 13. Отже, його можна синхронізувати з Поливановим Яром III₂.

До більш пізнього часу, ніж Поливанів Яр III, відноситься у межах етапу В / 1 поселення нижнього трипільського горизонту у Незвіську²³. Тут майже повністю відсутній канельований посуд і багаточисленний розписний. Але у деяких формах посуду Незвіська помітні ранні традиції, пов'язані з часом Поливанового Яру III²⁴.

Численні паралелі матеріалам Поливанового Яру III знаходимо у пам'ятках фаз Кукутені A₂-A₃. Крім розписного посуду кукутенського типу, про який зазначено вище, в обох поселеннях Поливанового Яру III трапляються канельовані горщики та кубки, характерні для поселень типу Хебешешті²⁵. На поселеннях фази Кукутені A₃ з'являються також шоломоподібні покришки, відомі у Поливановому Яру III₂²⁶. Дуже близькі аналоги кераміці Поливанового Яру є у другому шарі відомого поселення Ізвоаре²⁷. Слід відзначити, що іноді тотожний орнаментальний мотив на кераміці Поливанового Яру виконаний у заглиблений техніці, тоді як у Ізвоаре II — розписом.

За всіма цими і деякими іншими ознаками (тип біноклеподібних виробів, сюжет стилізованих рогів у розписі тощо) поселення Поливанів Яр III₂ дуже подібне до кукутенських пам'яток північно-східного локального варіанта у Молдові²⁸.

Отже, на підставі аналізу керамічного комплексу Поливанів Яр III постає перед нами як одне з ранніх поселень початку розвинутого Трипілля у Середньому Подністров'ї, місцевою генетичною основою яких були пам'ятки борисівського типу. Велику роль у формуванні Поливанового Яру III і його аналогів відіграли також культурно-етнічні зв'язки трипільського населення Подністров'я з носіями ранньо-кукутенської культури Молдови.

За даними радіовуглецевого аналізу (3490 ± 70 р. до н. е., для Поливанового Яру III₁)²⁹, процес переходу до етапу В / 1 у згаданому регіоні завершився у середині IV тис. до н. е.

Начало развитого Триполья на Среднем Днестре (по материалам Поливанова Яра)

Резюме

В статье анализируется материал нижнего слоя известного многослойного трипольского поселения Поливанов Яр на Среднем Днестре. Стратиграфические наблюдения и типология керамики позволили выделить в развитии наиболее раннего поселка (Поливанов Яр III) два строительных горизонта — III₁ и III₂.

Поливанов Яр III₁ — одно из наиболее ранних поселений начала развитого Триполья (этап В/1) в Подднестровье. Его местная генетическая основа — памятники борисовского типа; заметно также влияние культуры Кукутсни А. Поливанов Яр III₂ продолжает развитие предшествующего поселка и может быть синхронизирован с кукутенскими поселениями фазы А₃.

По данным радиокарбонного анализа (3490 ± 70 г. до н. э. для Поливанова Яра III₁), процесс перехода к этапу В/1 в Среднем Подднестровье закончился к середине IV тыс. до н. э.

¹ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений. — МИА, 1949, № 10.

² Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Среднего Подднестровья. — Там же, 1961, № 84, с. 105—139.

³ Попова Т. А. Древние земледельцы Среднего Подднестровья в IV—III тысячелетиях до н. э. (по материалам многослойного поселения Поливанов Яр): Автограф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1972; Попова Т. А. Хронология Поливанова Яра и ее значение для периодизации трипольской культуры. — КСИА АН СССР, 1979, вып. 157, с. 69—72.

⁴ Попова Т. А. Древние земледельцы Среднего Подднестровья... с. 5.

⁵ Вивчення креслеників та кераміки поселення дають можливість визначити залишки ще двох наземних будівель: № 6 (розкоп IV, кв. к. А, а/6, 5/6, 7), та № 7 (залишки глиняної обмазки житла на ділянці II).

⁶ Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена..., с. 133.

⁷ Попова Т. А. Кремнеобрабатывающее производство трипольских племен. — В кн.: Первобытная археология: Поиски и находки. Киев, 1980, с. 149.

⁸ Черныш Е. К. Многослойный памятник у с. Печоры на Южном Буге. — АС, 1959, вып. 1, с. 174, рис. 6, 5; с. 175, рис. 7, 4.

⁹ Белановская Т. Д. Трипольское поселение у с. Красноставка. — КСИИМК, 1957, вып. 69; н. 31—34; Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья. — В кн.: Первобытная археология: Поиски и находки, с. 170.

¹⁰ Маркевич В. И. Многослойное поселение Новые Русешты I. — КСИА АН СССР, 1970, вып. 123, с. 62, рис. 14, б.

¹¹ Schmidt H. Cucuteni. — Berlin; Leipzig, 1932, taf. 2, 2; 7, 3—5; A, 8а.

¹² Matasă C. Frumusica. — Bucureşti, 1946, pl. XXVII, 249.

¹³ Бабиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Брублевецкая на Днестре. — МИА, 1953, № 38, с. 133—134, рис. 54, 55, табл. 41.

¹⁴ Черниш Е. К. Ранньотрипольське поселення Ленківці на Середньому Дністрі. — К., 1959, табл. XIII, 35, 36.

¹⁵ Макаревич М. Л. Середньобузька експедиція по досліджуванню пам'яток трипільської культури. — АН УРСР, 1952, 4, с. 90, табл. 1, 15.

¹⁶ Кравець В. П. Ранньотрипольське поселення в Городниці на Дністрі. — НЗІЧН АН УРСР, 1954, т. 2.

¹⁷ Мовши Т. Г. Две параллельные линии в развитии трипольской этнокультурной области (этапы В/1—С/1). — НОСА, 1975, ч. 1, с. 70.

¹⁸ Козубовский Ф. А. Археологічні дослідження на території Богесу (1930—1932). — К., 1933, табл. 35—38; Добровольский А. В. Перше Сабатинівське поселення. — АГУ УРСР, 1952, 4, с. 78—84, табл. I, II.

¹⁹ Черныш Е. К. Место поселений борисовского типа в периодизации трипольской культуры. — КСИА АН СССР, 1975, вып. 142, с. 3—10.

²⁰ Цвек Е. В. Трипольские поселения..., с. 164.

²¹ Рудинський М. Я. Половогородський вивів культури мальованої кераміки. — Антропологія, 1930, 3, рис. 13—16.

²² Розвідки Середньодністровської експедиції ІА АН УРСР у 1968 р. — Колекція № 624 у фондах ІА.

²³ Passee T. La céramique tripolienne. — ИГАИМК, 1935, вып. 122, табл. XVI та кольорова вкл. 4.

²⁴ Черныш Е. К. К истории населения энеолитического времени в Среднем Подднестровье. — МИА, 1962, № 102, с. 67.

²⁵ Dumitrescu VI. Si colab. Häbășești. Monografie arheologică. — Bucureşti, 1954, pl. LXVI, 11; LXVIII, 13; LXXI, 3; LXXXII; LXXXIX, 7, 21; fig. 37, 7, 13, 14.

²⁶ Ibid., pl. XCIII, 14, CIV, 2.

²⁷ Vulpé R. Izvoare. — Bucureşti, 1957, fig. 205, 1; 164, 2, 3, 4; 133, 1; 134.

²⁸ Dumitrescu VI. Aspekte regionale înălțări de răspândire a culturii Cucuteni în cursul primei sale faze de dezvoltare. — SCIVA, 1974, 4, р. 552.

²⁹ Попова Т. А. Хронология Поливанова Яра..., с. 71.

Нові дані про розвиток виробництва в епоху енеоліту на території Болгарії

Великомасштабні польові дослідження, здійснені в останні роки болгарськими археологами на багатьох енеолітичних поселеннях-телях та могильниках, сприяли розширенню вивчення матеріальної і духовної культури стародавнього населення Болгарії. Одержані дані свідчать, що ця територія входила до зони активного формування високорозвинутих енеолітичних культур Південно-Східної Європи. В цей час було досягнуто значних успіхів у будівництві поселень, економіці, мистецтві тощо¹. Особливо слід відзначити швидкий розвиток металургії міді².

Рівень розвитку господарства енеолітичних племен на території Болгарії деякою мірою відбивається у численних знаряддях праці з кременю, кістки й рогу. Останні, як відомо³, є надійним критерієм визначення культурної, локальної, хронологічної належності пам'ятки або групи пам'яток.

Важливі відомості про ступінь розвитку господарства первісного населення Болгарії нами одержано у процесі всебічного вивчення комплексу знарядь з енеолітичних поселень причорноморської болгарської зони — Дуранкулак⁴ і Голямо-Делчево⁵, що відносяться до культури Варна. На матеріалах цієї колекції (блізько 10 тис. предметів), вперше для епохи палеометалу Болгарії розроблено типологічно-морфологічну класифікацію виробничого інвентаря. В основу її покладено техніко-морфологічні ознаки, що дали можливість виділити серію стійких типів знарядь: скребачки, різці, свердла, проколки, пластини з виїмками, ретушю тощо. Обробка за єдиною схемою матеріалів інших одночасових пам'яток дозволить скористатися цією категорією джерел, поряд з іншими матеріалами, для виділення культур і локальних варіантів, а також вивчення динаміки розвитку знарядь у часі.

Характерною рисою крем'яного інвентаря з Голямо-Делчево і Дуранкулаку є абсолютне переважання знарядь на пластинах. Заготовки вражают правильними пропорційними обрисами; вони мають пряний профіль, гострі бокові грані, слабо виражений відбивний бугорок. окремі нерозчленовані пластини мають довжину 40, а ширину 3—3,5 см. Виготовляли знаряддя праці за межами поселень у спеціальних майстернях, поблизу виходів сировини.

Чітко простежується тенденція до стандартизації знарядь: кожному типу відповідають найраціональніші розміри і форми заготовок. Так, для більшості кінцевих скребачок, що використовувалися без держака, взяті нижні та верхні частини пластин шириною 2—3 та довжиною 6—9 см. Середні частини пластин з бездоганно правильним профілем звичайно йшли на виготовлення ріжучих знарядь та вкладишів. Останні мають стандартні розміри для знарядь різного призначення.

Експериментально-трасологічним методом визначено різноманітні типи знарядь. Серед них численні вкладиші серпів, зернотерки, мотики; знаряддя для обробки шкіри та ножі для розкроювання; проколки й шила для виготовлення одягу і взуття; деревообробні знаряддя — сокири, тесла, скobelі, свердла; розтирачі для фарби та багато ін.

Крім перелічених інструментів, добре відомих і давно визначених за допомогою бінокуляру, серед болгарських матеріалів відкрито нові, раніше зовсім невідомі або мало відомі⁶. Ця обставина призвела до проведення серії експериментів, що дозволили уточнити функції деяких знарядь, способи їхнього використання, визначити ефективність в роботі⁷.

Привертають увагу знахідки унікальних землеробських знарядь,

виготовлених з рогу благородного оленя, з певними слідами обробки та використання (три цілі знаряддя, два — в уламках).

Перше знаряддя є рогом завдовжки 88 см (найбільший діаметр 7 см) зі спиленою, а потім підтесаною масивною верхньою частиною (рис. 1, 1). Усі бокові стержні на основному стовбуру також спилені та обтесані. На нижньому кінці залишено розгалуження з двох відростків, один з яких (завдовжки 19 см) поступово переходить у стовбур.

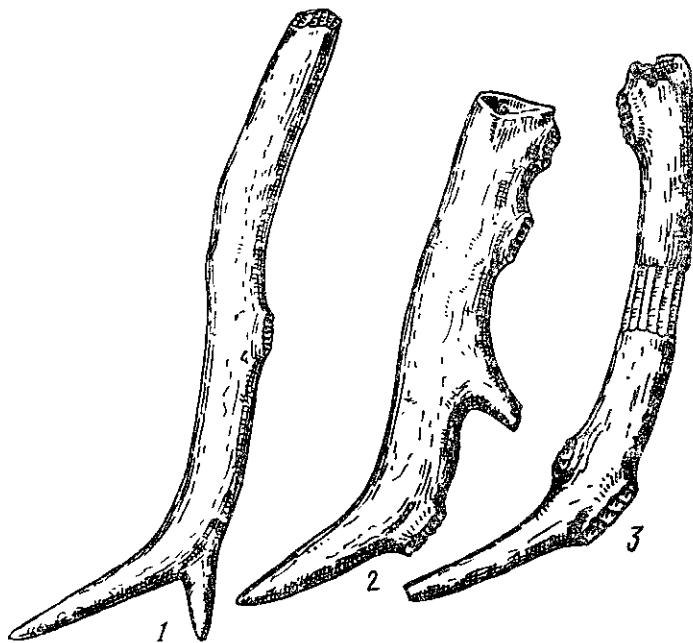

Рис. 1. Рогові деталі орніх знарядь з поселення Дуранкулак.

Поверхня цього відростка, особливо його кінець, добре заполіровані. Навіть неозброєним оком помітні поздовжні штрихи, борозенки, подряпини.

Довжина другого знаряддя 63, діаметр 9 см (рис. 1, 2). Верхня частина зламана, два бокові відростки і один з кінцевих — зрізані. Відросток, що залишено на кінці, спрацьований та заполірований.

У третього знаряддя (довжина 57, діаметр 8 см) верхня частина зламана; бокові відростки старанно зрізано, залишено лише на кінці (довжина 17 см). Його поверхня заполірована до блиску; кінець зламано. На стовбуру знаряддя є смуга видовжених вузьких зрізів з роговою поверхнею (ширина 4 см), які залишені металевим інструментом (рис. 1, 3).

Описані знаряддя однакові за формою: основний стовбур рогу зі спиленими боковими відростками служив держаком, що плавно переходить у короткий робочий кінець. Трасологічним аналізом виявлено ознаки (лінійні сліди поширення і напрямок заполірування), які свідчили, що ці інструменти використовувалися для обробітку землі. Ще одне велике землеробське знаряддя з рогу знайдено на поселенні Голямо-Долчево⁸, але дещо іншої конструкції.

Найближчі аналогії описаним знаряддям відомі на поселеннях Кесчіоареле (Румунія)⁹ і в Цедмарі (Прибалтика)¹⁰. Відзначимо, що Кесчіоареле не лише одночасне Голямо-Делчеву і Дуранкулаку, але й близьке до них за культурним відношенням.

Спільною рисою вищезгаданих знарядь є монолітність конструкції (держак і робоча частина — єдине ціле), але у виробів з Болгарії відсутні наскрізні отвори в нижній частині держака. Проте один з

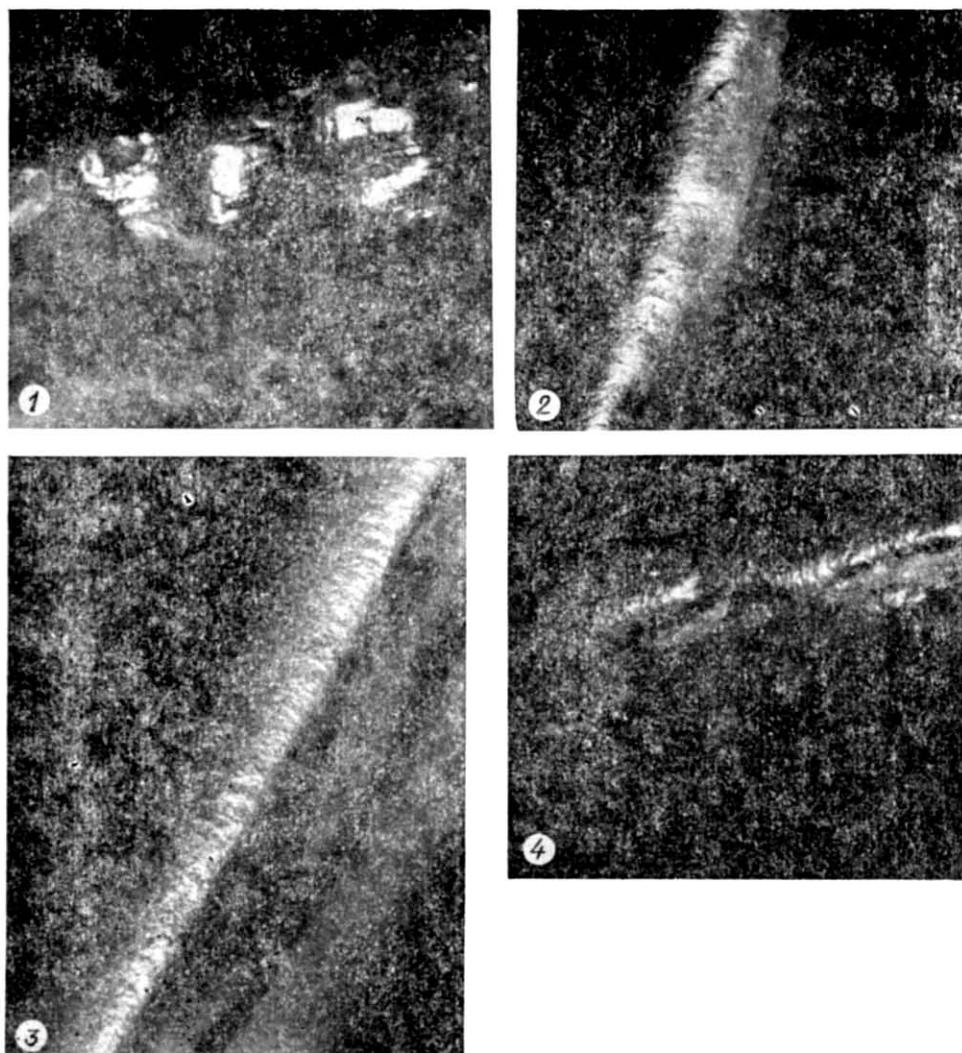

Рис. 2. Мікрофото, сліди спрацювання робочих лез:

1 — вкладиш молотильної дошки; 2 — вкладиш скребка струга для обробки шкіри; 3 — вкладиш кушнірського верстату; 4 — вкладиш скребка-струга для скобління дерева.

них має загострений верхній кінець, на який можна було насадити держак, а на іншому — спеціально зтесано ділянку поверхні, очевидно, для зручності кріплення.

Автори перших публікацій знарядь з Цедмару і Кесчіоареле вважали їх стародавніми ралами. Пізніше дослідники розглядали їх разом з близькими за формою інструментами, знайденими на пальтових поселеннях, і відносили до знарядь для боронування¹¹. Основним аргументом на користь такого визначення є їхня зовнішня схожість з етнографічними знаряддями типу шотландського cashfroma. Разом з тим визнано, що деякі типи подібних знарядь мають всі або майже всі конструктивні особливості, притаманні упряжним орним знаряддям. Дійсно, провести чітку межу між знаряддями для боронування і власне орними (особливо для періоду переходу до орного способу обробітку землі) поки що неможливо.

Підтвердженням гіпотези про переход до орного землеробства на території Болгарії в епоху енеоліту є знахідки на поселеннях кісток тяглових тварин (воля)¹², а також виявлення в досліджуваних нами колекціях залишків іншого землеробського знаряддя — молотильної дошки, поява якої звичайно пов'язується із орним землеробством.

Рис. 3. Молотильна дошка:
1 — зовнішній вигляд; 2 — у роботі.

Крем'яні вкладиші молотильної дошки (однотипні фрагменти пластин) виділено за допомогою бінокуляру. Внаслідок спрацьованості пластини набули овальних обрисів і товщина їх, як правило, зменшена за рахунок плоских підтесів з черевця на одному або двох кінцях. Робочі частини досить деформовані, вищерблені: окрім ділянки зім'яті та розплескані, інші — зберігають залишки ребра, округлого в перетині. Поверхня вкладишів заполірована до дзеркального блиску. Однак леза серпів ніколи не бувають дуже деформовані. Їхні специфічні лінійні сліди — кометоподібні фігури, тоді як мікрозношеність, вкладишів молотильних дошок має вигляд глибоких чітких ліній, спрямованих паралельно ребру (кромі) (рис. 2, 1).

Залишки таких молотильних пристрій знайдено під час розкопок поселень епохи бронзи на Кавказі¹³.

У деяких болгарських селах дошки для обмолоту зерна та різання соломи збереглися до середини ХХ ст. Аналогічні знаряддя виявлені нами і в с. Нагірне Одеської області. Це дві широкі, масивні, збиті разом дошки, трохи заокруглені на передньому кінці. У нижню поверхню у шаховому порядку під кутом, забиті крем'яні вкладиші (рис. 3, 1). Під час роботи на току розкладалися снопи зернових рослин, по яким воли тягли молотильну дошку (рис. 3, 2). Гострі крем'яні вкладиші різали солому, вилущуючи зерна з гнізд, для чого стебла постійно переверталися.

При порівнянні вкладишів етнографічних молотильних знарядь та археологічних знахідок з Болгарії їхня зношеність від роботи виявилася цілком ідентичною.

В інвентарі енеолітичних поселень Болгарії знайдено також інструменти, що відносяться до іншої галузі господарства — скотарства. Це знаряддя для різання трави, яка йшла на годівлю худоби. Їхні функції визначено роботами експериментально-трасологічної лабораторії Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР¹⁴.

Оскільки в болгарських археологічних матеріалах подібні знаряддя знайдено вперше, розглянемо їх детальніше. Інструменти виготовлено з великих цілих крем'яних пластин (довжина 12—18, ширина 2,5—3 см) правильної призматичної форми з прямим профілем і лише злегка зігнуту верхньою частиною. Звичайно один з боків та вузький верхній кінець затуплені великою та дрібною вертикальною ретушшю зі спинки. По краю бічної робочої частини вузькою лінією, що розширяється до верхнього кінця, тягнеться смужка дзеркального блиску. На самому краю під бінокуляром досить добре помітні мікроскопічні плоскі вищербини, розміщені групами або поодиноко. На деяких ділянках є тонкі павутиноподібні лінійні сліди, що тягнуться майже па-

ралельно до краю. Затуплена робоча частина нерідко загострена ретушшю зі спинки. Найбільша спрацьованість простежується на верхньому кінці, який при роботі торкається землі; сам кінчик нерідко обламаний.

Пластини для різання трави, виходячи з розміщення заполірування, використовувалися в роботі без держака (вони мають достатню довжину і їх зручно тримати в руці) або з прямим дерев'яним держаком (рис. 4, 2, 3). Такі інструменти є, ймовірно, стародавніми прообразами пізніших кіс.

Привертає увагу відмінність цих інструментів за зовнішнім виглядом від сучасних їм жниварських серпів, що продовжують неолітичну традицію і відносяться за формою до так званого каранівського типу (рис. 4, 1). Вони мають зігнутий держак, в паз якого під кутом один до одного вставлялися чотири — шість крем'яних вкладишів — стандартних заготовок (середні частини правильних пластин) довжиною 3,5—4,5, ширину 2—2,5 см. Порівняно з неолітом розміри вкладишів збільшилися. Хоча повторна обробка не характерна, інколи траплялися екземпляри із зубчастою ретушшю, поширені пізніше — в епоху ранньої бронзи.

Відмінності між знаряддями для зрізування трави та жаття злаків свідчать про поглиблення диференціації та спеціалізації знарядь.

Одночасну появу невідомих для епохи енеоліту землеробських інструментів для обробки ґрунту та обмолоту злаків, виникнення спеціалізованих знарядь для зрізування трави неможливо вважати випадковими. Це є свідченням серйозних змін у техніці сільського господарства.

Нові знаряддя зафіксовано також і в одній із найдавніших галузей первісного виробництва — обробці шкір. Поряд з традиційними скребачками на поселеннях нерідко знаходять крем'яні вкладиші для скребків-стругів. Вони мають стандартні розміри (ширина 2—2,5, довжина 3—4,5 см). Їхні кінці плавно заокруглені внаслідок роботи. Робочі частини помітно затуплені по всій довжині; край рівний, округлий, деяло зміщений в один бік. Вздовж краю помітна вузька смужка блискучої лінійної сліди, короткі поперечні смужки надають краю гофрованого вигляду (рис. 2, 2).

Подібний характер спрацьованості є типовим для знарядь, якими обробляли шкіру; рівномірність спрацювання робочої частини, заокругленість кінців вказують на те, що знаряддя мало вигнутий дворучний держак. Експериментально виготовлені зразки цих інструментів виявилися дуже ефективними в роботі¹⁵. Обробка шкіри проводилася на спеціальному верстаті, добре обструганій колоді, закріплений під кутом у козлах. Під час експерименту шкіру притискали грудьми до краю колоди і тримали знаряддя двома руками, рухаючи його від себе і на себе (рис. 5). Скребки-струги з видовженим робочим лезом були

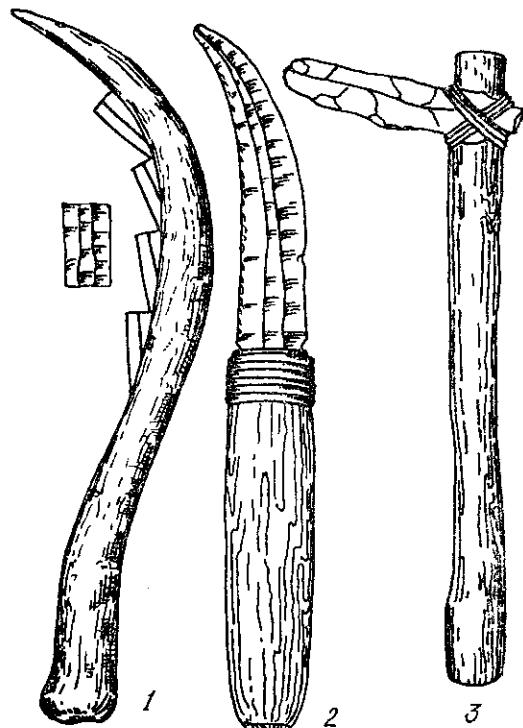

Рис. 4. Знаряддя для збирання злаків і зрізування трави:

1 — серп каранівського типу; 2, 3 — ножі для зрізування трави.

продуктивніші за кінцеві скребачки і забезпечували якіснішу обробку шкіри.

Серед досліджених матеріалів виділено ще одну групу вкладишів, також у вигляді стандартних за розмірами середніх частин пластинок. Вздовж бічного робочого краю на них помітна смужка блиску; самий край настільки стертий, що на торці майже плоский. По всій довжині

він вкритий лінійними слідами (рис. 2, 3).

Спрацювання краю характерно для знарядь по обробці шкіри, але воно настільки інтенсивне, що задовго до його утворення знаряддя вже не могло використовуватися як скребковий інструмент. Більшість пластин мали прямі незаокруглені кути, свідчення того, що лезо складалося з кількох вкладишів, щільно притиснутих один до одного.

Аналізуючи характер макро- і мікроспрацювання, ми вважаємо, що ці вкладиши становили робочу частину спеціального верстату для остаточної обробки шкір: розминання та витягання, а також виulenення вовни. Висновок підтверджено дослідами. У станину похило встановили частину деревця, з зовнішнього його боку видовбали паз, куди вставили закріплені фруктовим клеєм чотири вкладиши. Експериментатор, перекинув-

Рис. 5. Реконструкція обробки шкіри скребком-стругом.

ши через них шкіру, пересував її зліва направо і зправа наліво (рис. 6). У перші моменти роботи від тиску на краях вкладишів з'явилися дрібні щербинки. Далі краї знівелювалися, стали рівними по всій довжині торці зплошилися. Верстатом з таким крем'яним обладнанням могли користуватися досить довго, оскільки для розминання шкір не потрібні дуже гострі леза.

Після проведення дослідів нам вдалося знайти в Болгарії етнографічні паралелі цьому верстату. Конструкція етнографічного верстата, що називався косиця, аналогічна; але за робочу частину правила вигнута металева пластина з затупленим краєм¹⁶.

Виникнення нових знарядь праці, високопродуктивних верстатів, розмежування операції, ускладнення технології, наявність на поселеннях майстерень по обробці шкір дають можливість встановити початок спеціалізації цього виробництва.

У деревообробному виробництві, широко розвинутому в енеоліті Болгарії, також з'являються вкладишеві інструменти. Вони, як і скребки-струги для шкір, мали вигнутий держак з крем'яною робочою частиною (рис. 7). За характером макро- і мікроспрацювання різняться знаряддя двох функцій: скобління і стругання. Під час скобління робочий край спрямовано майже вертикально до оброблюваної поверхні. У результаті роботи на краю з'являються вертикальні щербини, іноді двоярусні. Лінійні сліди — там, де вони збереглися, — розміщені поперек поздовжньої осі знарядь і нерідко заходять на спинку (рис. 2, 4). Вузька смужка блиску простежується лише на окремих ділянках.

Рис. 5. Реконструкція обробки шкіри скребком-стругом.

Після проведення дослідів нам вдалося знайти в Болгарії етнографічні паралелі цьому верстату. Конструкція етнографічного верстата, що називався косиця, аналогічна; але за робочу частину правила вигнута металева пластина з затупленим краєм¹⁶.

Виникнення нових знарядь праці, високопродуктивних верстатів, розмежування операції, ускладнення технології, наявність на поселеннях майстерень по обробці шкір дають можливість встановити початок спеціалізації цього виробництва.

У деревообробному виробництві, широко розвинутому в енеоліті Болгарії, також з'являються вкладишеві інструменти. Вони, як і скребки-струги для шкір, мали вигнутий держак з крем'яною робочою частиною (рис. 7). За характером макро- і мікроспрацювання різняться знаряддя двох функцій: скобління і стругання. Під час скобління робочий край спрямовано майже вертикально до оброблюваної поверхні. У результаті роботи на краю з'являються вертикальні щербини, іноді двоярусні. Лінійні сліди — там, де вони збереглися, — розміщені поперек поздовжньої осі знарядь і нерідко заходять на спинку (рис. 2, 4). Вузька смужка блиску простежується лише на окремих ділянках.

При струганні знаряддя тримається під кутом до оброблюваної поверхні від себе і нагадує за своїм призначенням сучасний рубанок. На лезі простежується макродеформація у вигляді плоских одноярусних щербин. Лінійні сліди розташовано переважно на черевці і спрямовано перпендикулярно до краю.

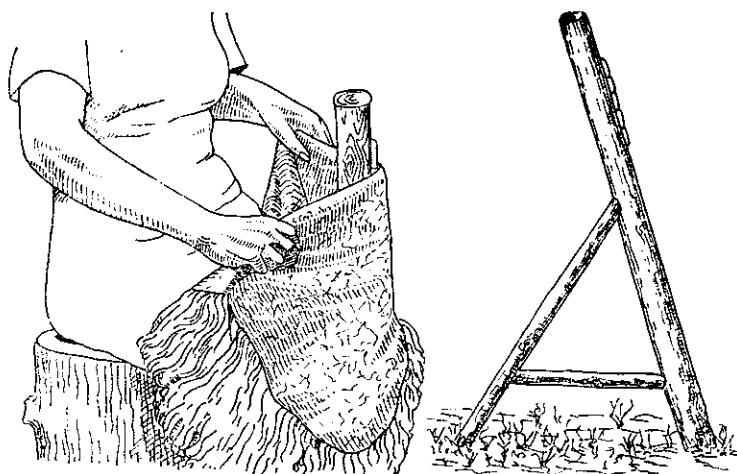

Рис. 6. Реконструкція кушнірського верстату для обробки шкір

Експерименти довели, що ці знаряддя ефективні при багатьох операціях по обробці дерева. В етнографічних матеріалах є пряма аналогія цим деревообробним знаряддям. Це металеве дворучне знаряддя — рукан, яким користуються у болгарському селі до цього часу¹⁷.

Розглянемо знахідки, що підтверджують використання в цей час механічних свердел. Крем'яні наконечники у вигляді невеликих стержнів з лінійними ознаками верстатного використання є частою знахідкою на поселеннях. Крім того, серед предметів невідомого призначення виявлено диски з обпаленої глини діаметром 15—18, товщиною 5 см, з отвором у центрі діаметром 2,5 см. На бічних поверхнях дисків помітні сліди формування їх руками — довгі борозни від пальців. На поверхні поблизу отворів відсутні сліди від тертя при прив'язуванні, що могло б засвідчити їх використання як важків до ткацького верстату. Відсутність слідів обкатки не дає можливості відносити їх і до риболовних грузил. У середині самого отвору, на його стінках, помітні кругові лінії, що дають можливість вважати ці диски маховичками до верстатних свердел (рис. 8). Придатність дисків для подібних робіт перевірено експериментально. Маховики могли з успіхом застосовуватися і при верстатному свердлінні порожністим свердлом.

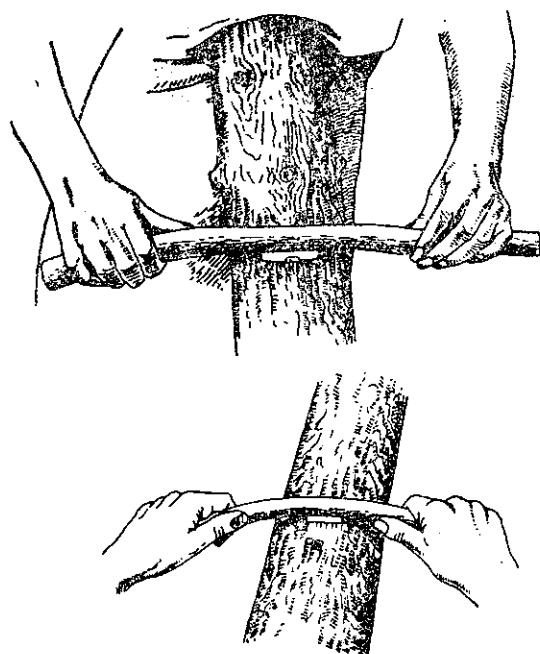

Рис. 7. Реконструкція обробки дерева скребком-стругом.

Для культур енеоліту характерні кам'яні бойові сокири, просвердлені саме таким способом.

Отже, при вивчені виробничого інвентарю енеолітичних поселень Болгарії зафіковано існування в цей час ряду нових знарядь, пристрій, верстатів і механізмів, які значно збільшували продуктивність праці.

Особливо помітною була роль нових землеробських знарядь, що знаменували перехід до орного землеробства. Прогресивний розвиток цієї галузі економіки привів до суттєвих змін у структурі господарства в цілому. Зокрема виробництво знарядь праці виходить за межі домашнього промислу. Існують спеціальні майстерні по розщепленню і обробці кременю, переважно з одного виду сировини, місцезнаходженням якої є Добруджа. Той факт, що перевага віддавалася певним видам сировини, свідчить про набуття досвіду пізнання людиною фізико-механічних властивостей мінералів. Добруджанський кремінь експортувався в сусідні райони, наприклад Україну і Молдавію¹⁸. Техніка його обробки, одержання заготовок, виготовлення знарядь праці стають більш досконалими. Все це, а також чітка стандартизація заготовок, свідчить про появу елементів професіоналізму. Простежено тенденцію до стандартизації спеціалізації, диференціації знарядь праці (поява верстатів: ткацького, свердильного, кушнірсько-шкіряного, що підвищили ефективність праці).

Рис. 8. Реконструкція верстатного свердла з керамічним маховиком.

Виникають спеціалізовані майстерні: по обробці кременю (м. Шумен), ткацькі (Овчарово), по обробці кістки (Голямо-Делчево) та шкіри (Поляниці). Все це свідчить про ускладнення виробництва. Виникнення нової форми землеробства, розвиток металургії, спеціалізація виробництва, зростання продуктивності праці — є якісно новими ступенями розвитку і організації господарства цього часу. Ймовірно, тут ми маємо справу з зародженням первісних форм ремесла¹⁹.

Таким чином, експериментально-träсологічне вивчення знарядь праці епохи ранніх металів дозволяє не тільки встановити призначення інструментів, визначити напрямок господарства і його структуру, але й дає реальну можливість аналізу складних соціально-економічних процесів, які мали місце в енеолітичному суспільстві і завершилися у пізніші часи відокремленням ремесла від землеробства.

Н. Н. СКАКУН

Новые данные о развитии производств в эпоху энеолита на территории Болгарии

Резюме

Автором проведен трасологический анализ 10 тыс. орудий труда из энеолитических поселений Голямо-Делчево и Дуранкулак в Болгарии. Выделены земледельческие инструменты из рога оленя (бороздовые орудия для обработки почвы), кремневые вкладыши молотильной доски, вкладыши скребков-стругов для обработки шкур, кож и дерева, глиняные маховики для сверл. Многие из этих предметов находят параллели в этнографических материалах Болгарии.

Для энеолита Болгарии характерна тенденция к стандартизации, специализации, дифференциации орудий труда. В это время появляются приспособления-станки (сверлильные, скорняжно-кожевенные и др.), повысившие производительность труда. Переход к пашенному земледелию, расцвет металлургии, специализация производств свидетельствуют о новой степени в развитии и организации хозяйства. Очевидно, можно говорить о зарождении и развитии в энеолите Болгарии различных ремесел в их первобытной форме.

- ¹ Тодорова Х. Энеолит Болгарии. — София, 1979. — 97 с.
- ² Черных Е. А. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. — София, 1978. — 387 с.
- ³ Коробкова Г. Ф. Культурные и локальные варианты мезолита и неолита в Средней Азии: (По материалам каменной индустрии). — СА, 1975, № 3, с. 8—27; Скакун Н. Н. Производственный инвентарь как источник выделения археологических культур и локальных вариантов: (По материалам эпохи ранних металлов). — В кн.: Тез. совещ. «Методика археологического исследования и закономерности развития древних обществ». Ашхабад, 1980, с. 34—36.
- ⁴ Тодорова Х. Энеолит Болгарии, с. 37.
- ⁵ Тодорова Х. Селищната могила при Голямо-Делчево: Раскопки и проучвания, V. — София, 1975, с. 5—244.
- ⁶ Скакун Н. Н. Прогрессивные явления в экономике раннеземледельческих культур Болгарии. — В кн.: Тез. Всесоюз. симпоз. «Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа». Ереван, 1982, с. 94—96.
- ⁷ Скакун Н. Н. Эксперименты в экспедиции «Добруджа-79»: Интердисциплинарные исследования, VII—VIII. — София, 1981, с. 59—64.
- ⁸ Тодорова Х. Орното земледелие — основа на енеолитната революция. — Архив на сълъскостопанския музей, 1973, № 11, с. 17—27.
- ⁹ Dumitrescu V., Bălăteanu T. A propos d'un soc de charrue primitive en bois de cerf, découvert dans la station néolithique de Căscioarele. — Dacia, 1965, t. 9, p. 59—67.
- ¹⁰ Gaerte W. Urgeschichte Ostpreussens. — Königsberg, 1929, fig. 34, A; Falkowski J. Narzędzia rolnicze typu rylkowego. — Lwów, 1931, s. 29.
- ¹¹ Краснов Ю. А. Об одной группе роговых и деревянных орудий эпохи неолита и бронзы. — КСИА, 1970, № 123, с. 42—47; Краснов Ю. А. Древнейшие пахотные орудия. — М., 1975, с. 153—161.
- ¹² Тодорова Х. Энеолит Болгарии, с. 37.
- ¹³ Бунятов Г. А. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. — Баку, 1957, с. 44—48.
- ¹⁴ Семенов С. А. Происхождение земледелия. — М., 1974, с. 251—252; Коробкова Г. Ф. Экспериментально-трассологическое изучение серпов и мезолитических орудий. — АО 1976 г., М., с. 455—456.
- ¹⁵ Скакун Н. Н. Что такое трассология в археологии? — Интердисциплинарные исследования, VII—VIII. — София, 1981, с. 37.
- ¹⁶ Вакарелски Х. Этнография на България. — София, 1977, с. 381.
- ¹⁷ Там же. с. 348.
- ¹⁸ Петрунь В. Ф. К петрографическому определению состава и районов добычи минерального сырья раннеземледельческими племенами Юго-Запада СССР. — КСИА, 1967, вып. 3, с. 54.
- ¹⁹ Бибиков С. Н. О ранних формах ремесленного производства. — В кн.: Домашние промыслы и ремесла. Л., 1970, с. 3—6; Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. — Л., 1976, с. 58—72.

М. М. ШМАГЛІЙ, С. М. РИЖОВ, В. П. ДУДКІН

Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї

Одним із складних питань трипільської проблематики є висвітлення процесу становлення та формування пізнього Трипілля в Середньому Подністров'ї. Велику роботу в плані характеристики та уточнення періодизації трипільських пам'яток цього регіону провела Трипільська експедиція ПМК (1948—1951 рр.) та Молдавська експедиція ПМК і Молдавського філіалу АН СРСР (1952—1958 рр.) під керівництвом видатного дослідника трипільської культури Тетяни Сергіївни Пасек¹. Але до останнього часу мало розробленим залишається положення про систематизацію та генетичне співвідношення пізньотрипільських пам'яток Середнього Подністров'я як між собою, так і з пам'ятками кінця середнього етапу Трипілля.

Джерелознавчу базу по вказаній проблемі суттєво доповнюють дослідження трипільського поселення поблизу с. Коновка Кельменецького району Чернівецької області, проведені у зв'язку з будівництвом Дністровського гідрорезервуара Дністровсько-Трипільською експедицією Інституту археології АН УРСР в 1975—1980 рр.²

Поселення розташоване в урочищі Пуцита, на схилі мисоподібного виступу плато, обмеженого з півночі та півдня неглибокими балками. Мис змикається на сході з основним масивом плато, а з західної сторони переходить у заплаву струмка, що впадає в р. Дністер. Ділянка, зайнята пам'яткою, понижується в напрямку заплави і становить площу до 14 га.

Залишки жител у вигляді типових для пам'яток трипільської культури прошарків обпаленої глини залягають на межі чорнозему та суглинку, інколи трохи глибше.

Як відомо, обпалена глина має підвищену залишкову магнітність, а також аномальне магнітне сприйняття³. Аналіз зразків глини від залишків жител показує, що середнє значення їх залишкової магнітності лежить в межах $4500—500 \cdot 10^{-6}$ од. СГСМ, а магнітне сприйняття — $350—550 \cdot 10^{-6}$ од. СГСМ.

Середнє значення оточуючих ґрунтів та підстелюючих суглинків знаходиться в межах $20—30 \cdot 10^{-6}$ од. СГСМ.

Згідно з елементарними розрахунками аномалії магнітного поля, створені трипільськими площацками досліджуваної пам'ятки, повинні були досягти величин перших десятків, а в окремих випадках сотень гам⁴.

Для проведення магнітної зйомки вся територія поселення була розбита на 24 ділянки (100×100 м кожна). Виміри велися за квадратну сіткою 4×4 м оптично-механічним магнітометром М—27. Методика стандартна, розроблена спеціально для картування трипільських поселень та випробувана на ряді аналогічних об'єктів⁵.

Результати зображені у вигляді карти графіків ΔZ за окремими планшетами (рис. 1).

Аномалії, спричинені трипільськими площацками, чітко виділяються на загальному спокійному фоні. Горизонтальний градієнт магнітного поля на межах аномалій досягав у ряді випадків $50-80 \gamma/\mu$, а величина аномалій ΔZ доходила до $100-150 \gamma$. Всі площацки оконтурені за зонами високого градієнта поля в основному по ізолінії 20γ . На

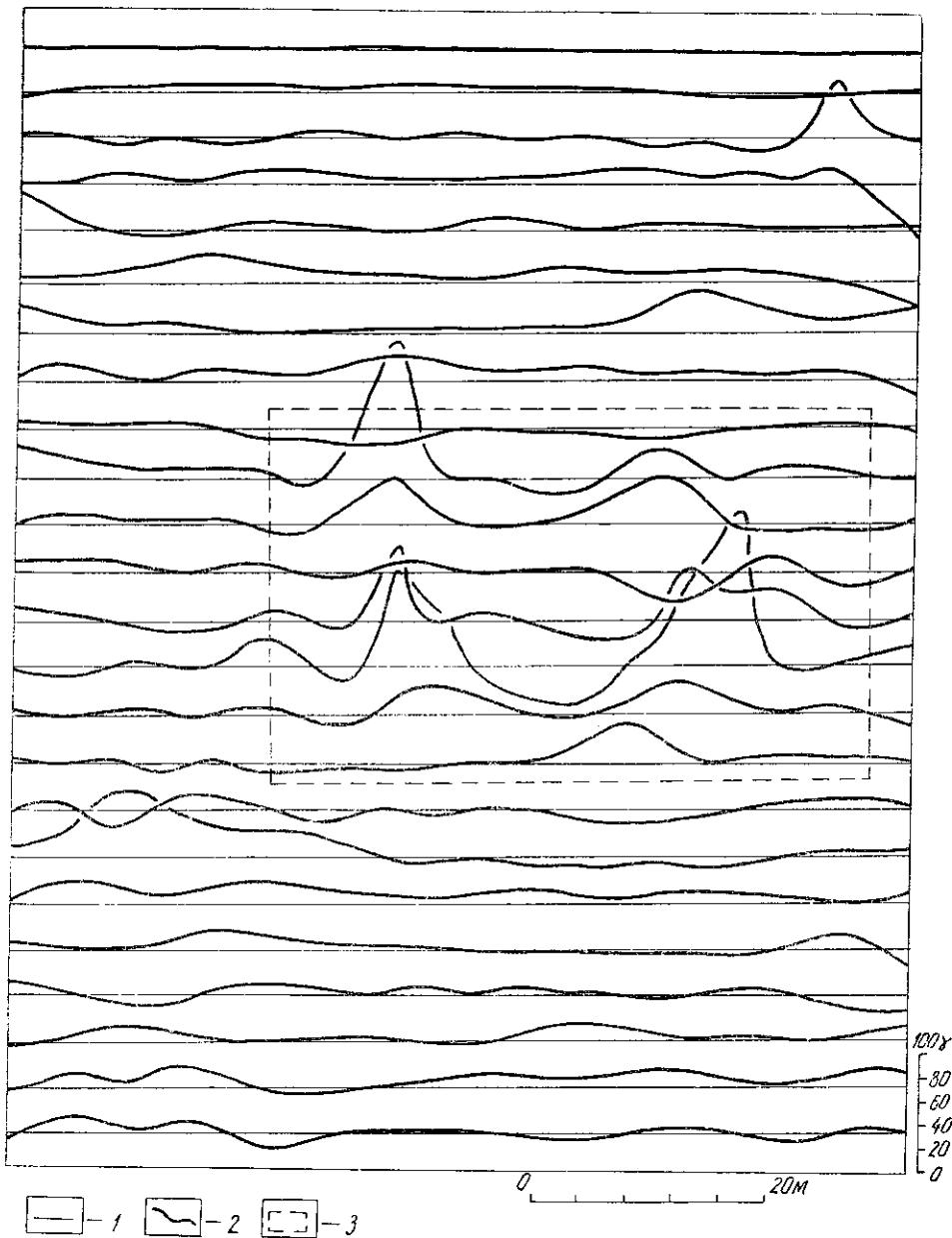

Рис. 1. Карта графіків ΔZ (планшет ХХII):
1 — лінія профілю; 2 — графіка ΔZ ; 3 — межі ділянки деталізованої зйомки.

території пам'ятки виявлено 111 аномальних зон, що відповідають трипільським площацкам (рис. 2).

Для виконання другої частини дослідження, тобто виявлення контурів об'єктів для розкопок, на генеральному плані поселення, побудованому за допомогою магнітної розвідки, були вибрані дві ділянки в межах XIXa, XIX і ХХІІ планшетів. На них провели з особливою точністю магнітну зйомку за сіткою 1×1 м. Наслідки розкопок семи площацок продемонстрували високу ефективність використаної методики. Реальні межі площацок та їх контури за даними магнітометрії збігалися в межах $\pm 0,5$ м (рис. 3).

На основі даних загальної зйомки пам'ятки можна дійти висновку, що забудова поселення велася довільно. Так, тут відсутнє притаманне

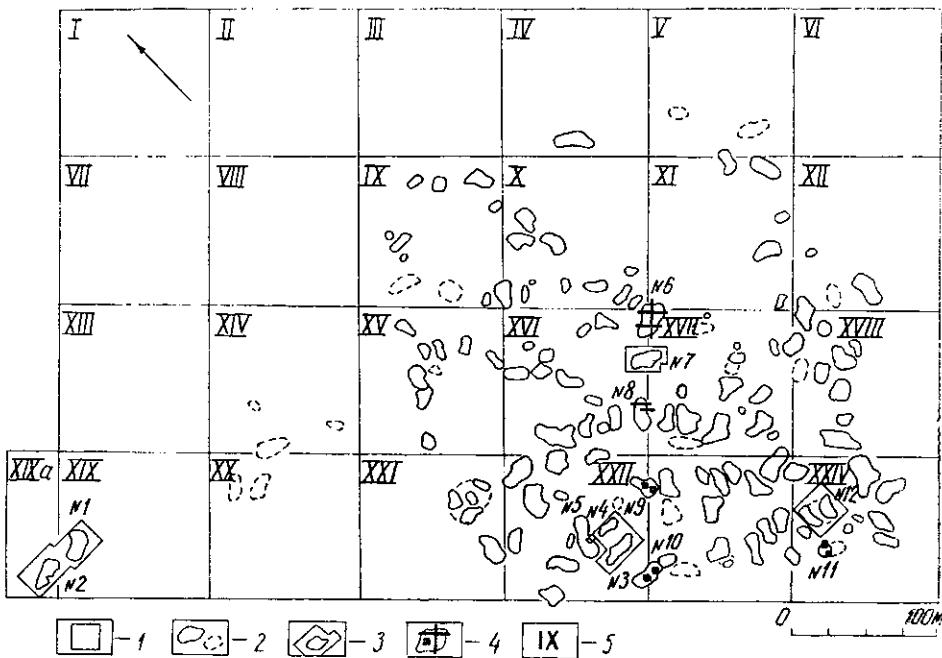

Рис. 2. План розміщення площацок за даними магнітної розвідки:

1 — межі планшетів зйомки; 2 — контури площацок; 3 — розкопані площацок; 4 — площацок, досліджені шурфами та траншеями; 5 — номери планшетів.

багатьом трипільським пам'яткам планування по колу. Більшість жител сконцентровано на зручному терасоподібному виступі в південно-західній частині поселення і являють собою конгломерат вільно розташованих, хаотично орієнтованих площацок різних розмірів. Деякі складні аномалії відповідають, можливо, розвинутим житловим комплексам із залишками різних господарських споруд.

Для розкопок обрали житлові споруди № 1 та 2, що знаходилися на північно-західному схилі стародавньої балки на значній відстані від центральної частини поселення (рис. 2).

Площацки № 1 та 2 мали витягнуто-прямокутну форму і були орієнтовані в довжину з південного заходу на північний схід. Розчищені перші верхні шари складалися з великих шматків обпаленої глини, що мали трохи загладжену поверхню і відбитки колотого дерева на зворотному, нижньому боці. Більшість відбитків колод та пруття паралельні вузьким бокам будинку. Обмазка, в глині якої зафіксовано домішку полови, мала нерівномірний випал. Після розбирання верхніх шарів були виявлені інші, нижні шари обмазки, що займали тільки західну половину площацок. Товщина нижніх шарів більша верхніх (блізько 30 см порівняно з 10—15 см верхнього шару) і являє собою суцільніше і компактніше залягання.

Верхня частина обмазки добре загладжена і деякі шматки мали тонку (до 0,5 см) підмазку з глини без рослинної домішки. У нижній частині зафіксовані відбитки широких (20—25 см) плах, паль та ін., орієнтованих паралельно вузьким сторонам будівлі. Дерев'яні деталі утворювали каркас, що служив основою глинобитним міжповерховим перекриттям. Будинки мали земляну підлогу і перекриття другого поверху, що займали лише половину будівлі (нижній шар обмазки). Верхній шар обмазки вказує на існування горища. Щодо функціонального планування житла, то слід звернути увагу на скучення масивного каменя, відщепів кременю, кісток тварин і фрагментів кераміки на земляній підлозі першого поверху. Можливо, тут відбувалася господарська діяльність мешканців. Другий поверх правив за житлову частину будинку, а на горищі — можна було зберігати припаси та

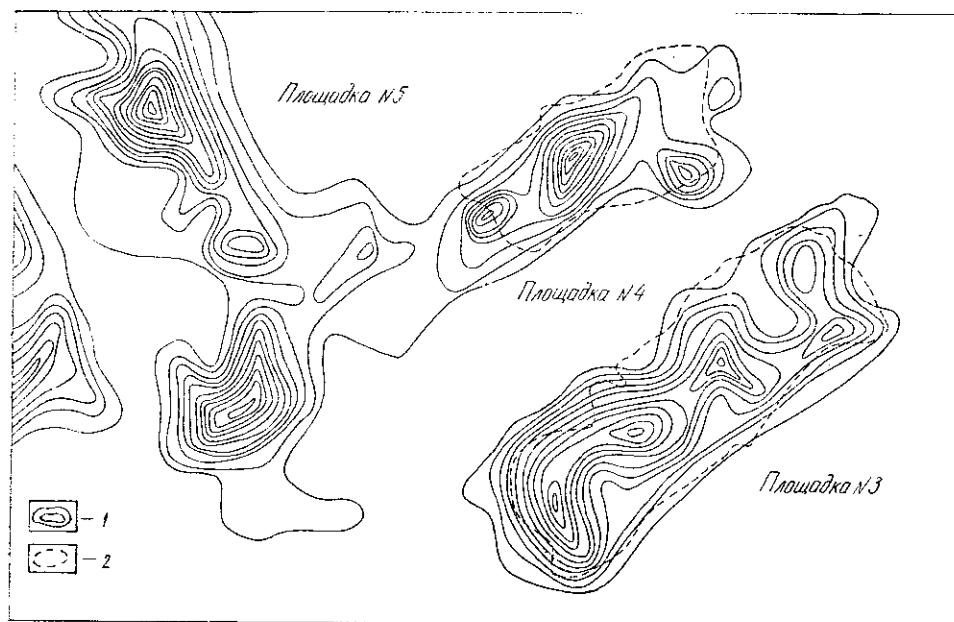

Рис. 3. Кarta ізодинам на ділянці детальної зйомки (планшет ХХII):
1 — ізодинами; 2 — реальні контури площацок.

господарський реманент. Майже таку саму конструкцію мали два будинки комплексу № 12, розташованого в південній частині поселення.

Площацки № 3 і № 4 знаходилися на схилі плато в західній частині поселення (рис. 2). Розміщені вони були паралельно одна одній (відстань між ними 6—8 м) та орієнтовані в довжину з заходу на схід. Площацка № 3 мала два шари обмазки. Верхній складався з невеликих шматків сильно обпаленої (навіть до шлаку) глини, що мали домішки полови. На відміну від першого шару, другий, нижній, складався з великих шматків обмазки, розташованих щільним масивом. Поверхня шматків ретельно підмазана тонким шаром глини без домішок і загладжена. У нижній частині обмазка другого шару має відбитки дерев'яних плах, направлених паралельно поперечним стінам будинку. Ширина відбитків часто становить 25—30 см. Другий шар займає таку саму площину, що й перший, і цим площацка № 3 відрізняється від вказаних вище площацок.

На землі, під нижнім напластуванням обмазки виявлено скупчення фрагментів кераміки, знарядь праці, зернотерки, кістки тварин. Між першим та другим шарами обмазки знайдено більшість кераміки.

Реконструювати площацку № 3 можна як житло, нижній поверх якої мав земляну підлогу і масивне перекриття другого поверху та легкий настил горища.

Площацка № 4 складалася лише з одного тонкого шару обпаленої обмазки, який у нижній частині мав відбитки невеликих плах та пруття. Переважна більшість знахідок була виявлена на землі, під шаром обпаленої глини.

Конструктивні особливості площацки № 4 — велика кількість знайдених тут знарядь праці, кам'яних вимосток на земляній підлозі, а також незначна кількість серед знахідок фрагментів кераміки — дають можливість вважати площацку господарчою спорудою.

Площа між будівлями № 3 та № 4 зайнята вимостками із плоского каміння, скученнями відщепів кременю, кістками тварин, черепашками *Unio*, фрагментами кераміки. З північної сторони площацок

№ 3 та № 4 була виявлено геомагнітною зйомкою і перевірена шурфами та траншеями площаадка № 5. Орієнтована вона перпендикулярно площаадкам № 3 та № 4. Таким чином, сплановані ці будови у вигляді букви «П», що створювало замкнутий простір — подвір'я. Без сумніву можна вважати вказані площаадки єдиним житлово-господарчим комплексом.

Привертає увагу площаадка № 7. Це була двокамерна споруда з товстим глинобитним перекриттям на дерев'яному каркасі та земляною підлогою першого поверху. Підлога була частково підмазана тонким шаром глини, із споруженими на ній глинняними підвищеннями прямокутної форми, біля яких трапилися антропо- та зооморфні статуетки, глиняні «фішки»-конуси (вершини деяких з них модельовані у вигляді голів бика, оленя, людини) ⁶.

Місцезнаходження площаадки № 7 у центрі поселення, велика кількість пластики (76 екз.), а також згрупований біля них посуд, відсутність знарядь праці, відходів виробництва, кісток тварин або інших ознак господарчої діяльності дозволяє вважати площаадку № 7 залишками культової будови.

Таким чином, на поселенні вдалося дослідити кілька типів наземних глинобитних жител, що різняться як за функціональним призначенням, так і конструктивними особливостями. Насамперед, це два види двоповерхових будинків (в одному випадку перекриття займає лише половину площи житла — площаадки № 1, 2, 12, у другому верхній поверх перекриває все житло — площаадку № 3), а також одноповерхова господарча будівля — площаадка № 4 та культова споруда — площаадка 7.

Аналіз конструкції жител Коновського поселення вказує на її вертикальний розвиток та високий рівень будівельної майстерності трипільського населення, що було підтверджено також дослідженнями останніх років В. Н. Маркевича, К. К. Черниш, К. В. Зиньківського ⁷.

Знахідки, які зібрано з площи розкопаних семи площаадок, численні й різноманітні. Розгляд матеріалів площаадок № 3—12 свідчить, що до найчисленнішої категорії знахідок відноситься кераміка, представлена двома групами: столова (97 %) та кухонна (3 %).

Маса, з якої виготовлений кухонний посуд, має домішки товченої черепашки, рідше — дрібнозернистого піску. Посудини тонкостінні, глина добре випалена. Поверхня часто вкрита смугастим згладжуванням. Кухонна кераміка представлена одним типом посуди — горщиком. Виділяється два підтипи:

а) невисокий, широкогорлий горщик з S-подібним профілем. Горщики такого підтипу переважна більшість (рис. 4, 1, 3);

б) приземкуватий, широкогорлий, з прямими високими вінцями та гострореберними плічками (рис. 4, 2). Орнаментовані горщики однomanітно: по краю вінець насічки або зашипи; на вінцях — вертикальні заглиблі смуги, на плічках — заглиблі лінії у вигляді зигзагів або фестонів.

Глина столового посуду добре відмулена. Керамічна маса щільна, рівномірного випалу. Зовнішня поверхня загладжена, ангобована та залощена. Розписmonoхромний, виконаний чорною або темно-буруннатною фарбою. Часто додатково використовується червона фарба, яка підкреслює основні композиційні елементи орнаменту. Інколи столові посудини були розписані в три кольори: чорною фарбою малювалася основна схема орнаменту, а червоними та білим лініями вона прикрашалася додатково. Поліхромний розпис становить приблизно 0,5 %; біохромний — 15, monoхромний — 74,5 % усього комплексу столового посуду. Орнаментальна смуга займає верхню частину посудин і складається з одного, рідше двох фризів.

Столова кераміка представлена дев'ятьма основними за формою типами:

1. **Миски:** а) конічні. Розпис наносився на внутрішню поверхню. Композиція розпису складалася із стрічок тонких ліній, що спускалися

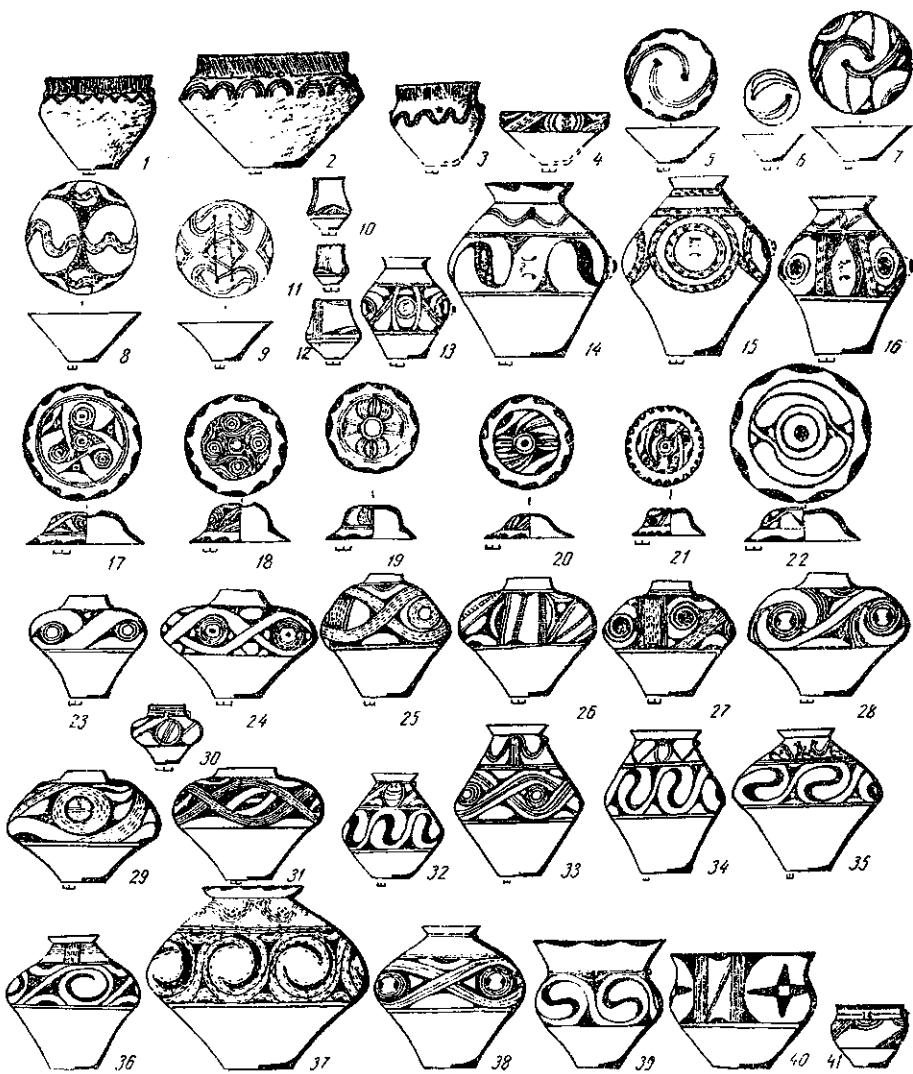

Рис. 4. Кераміка з площацок № 3—12 (1—41).

від вінець до центру посудини, де заходять одна за одну. Такий орнамент частіше трапляється на невеликих мисках. Більшості великих мисок притаманна інша схема — два овалі змикуються у вигляді «8». Місця з'єднання овалів та простір біля широкої лінії, що оперізує вінця миски, розписані витягнутими трикутниками. Вільні поля фону заповнені хвилястими лініями, «хрестами», зображеннями тварин (рис. 4, 5—9); б) циліндрико-конічні. Розписані спрощеною схемою — «Tangentialkreisband».

Орнамент наносився на зовнішню поверхню у верхній частині посудини (рис. 4, 4).

2. Численним типом столового посуду є кубки з низько посадженими округлими плічками, циліндричною горловиною та ледь відігнутим краєм вінець. Розпис кубків виключно метопний (рис. 4, 10—12).

3. Амфори — біконічні посудини витягнутих пропорцій, з округлими плічками, вузькою горловиною та відігнутим краєм вінець, що часто мають лійчасту форму. Дві третини амфор розписані у вигляді овалів із тонких ліній, що з'єднуються між собою дугами-тangentами, вільні зони фону зайняті волютами. Інші амфори розписані вертикально або горизонтально розміщеними S-подібними дугами (рис. 4, 13—16).

4. Найчисленнішими типами столового посуду є сферо-конічні та біконічні посудини, орнаментовані S-подібними дугами, системою «Tangentenkreisband», спіралями. Половина посудин даного типу має верхній фриз розпису — хвилясті стрічки з тонких ліній (умовний малюнок рогів), солярні знаки, спрощений метопний або тангентний орнамент, зображення тварин (рис. 4, 32—38).

5. Наступний тип — грушоподібні посудини з округлими плічками та циліндричною горловиною. Як правило, грушоподібні посудини орнаментовані схемою «Tangentenkreisband» у спрощеному, а частіше в ускладненому варіанті (рис. 4, 23—31).

6. Грушоподібні посудини трапляються у супроводі шоломоподібних покришок. Їх розпис в основному повторює орнамент грушоподібних посудин (рис. 4, 17—22).

7. Кратероподібні посудини з округлими плічками, що знаходяться в центрі висоти посудини, та високими відігнутими вінцями, діаметр яких дорівнює діаметру плічок або навіть перевищує його. Тонкі вертикальні лінії ділять орнаментальний фриз на метопи, поля яких розписані у вигляді хреста. Інший стиль орнаментації складається з S-подібних дуг (рис. 4, 39—40).

8. Незначною кількістю представлениі широкогорлі горщики з високопосадженими округлими плічками та невисокими відігнутими вінцями. Плічки горщиків прикрашали півовали, фестони, нахилені стрічки тонких ліній (рис. 4, 41).

9. Трапилися також і фрагменти біноклеподібних посудин, але їх форму та розпис встановити не вдалося.

Вирізняються також посудини мініатюрних розмірів, що загалом повторюють основні форми столового посуду.

Антropоморфна пластика представлена статуетками, що являють собою схематичні фігури жіночої постаті на одній витягнутій конічній ніжці. Поверхня добре загладжена, має сліди ангобу та розпису. Прокресленими лініями та наколами передані деталі прикрас та одягу. Серед антропоморфної пластики зустрінуто кілька статуеток (рис. 5, 1, 2).

Зооморфна пластика нечисленна і здебільшого фрагментарна: фігурики бика, собаки, оленя (?), кабана (рис. 5, 3).

Привертають увагу глиняні кульки», «хлібці», конуси-«фішки» з площаадки № 7 (рис. 5, 4—6).

Знаряддя праці нечисленні. З кременю виготовлено скребачки (на пластинах та відщепах), ножі, вкладиші серпів, скobelі, відбійники. Частина з них має сліди підправки та повторної обробки (рис. 5, 7—11). Інвентар з твердих порід каменю представлено сокирами, теслами, відбійниками, розтиральніками, зернотерками. Із кістки та рогу виготовляли долота, проколки, лощила, голки, мотики (рис. 5, 12—14). Є одна мідна проколка (рис. 5, 15).

В 250 м західніше основного комплексу жител поселення відкрито площаадки № 1 та 2, матеріал яких різиться від усього комплексу знахідок як з площаадок № 3—12, так і з поселення загалом, перевіреного шурфами, траншеями, збиранням підйомного матеріалу.

Нечисленну кераміку житла № 1 та №2 можна розділити за технологічною ознакою на дві групи: кухонна (13 %) і столова (87 %). Керамічна маса кухонного посуду має домішки товченої черепашки та крупнозернистого піску. Посудини тонкостінні, з добре загладженою поверхнею, рівномірним випалом.

Основна форма — невисокий, широкогорлій горщик з округлими плічками та відігнутим краєм вінець. Прикрашенні вони прокресленими хвилястими лініями, зашипами, нігтьовим орнаментом, відбитком зубчастого штампу. Край вінець орнаментовано насічками або зашипами. Дуже рідко трапляється орнамент у вигляді відбитка мотузки (рис. 6, 1—5). Іншим типом кухонного посуду є напівсферичні миски (8 % кухонної кераміки). Найчастіше вони орнаментувалися насічками на краю вінець (рис. 6, 6).

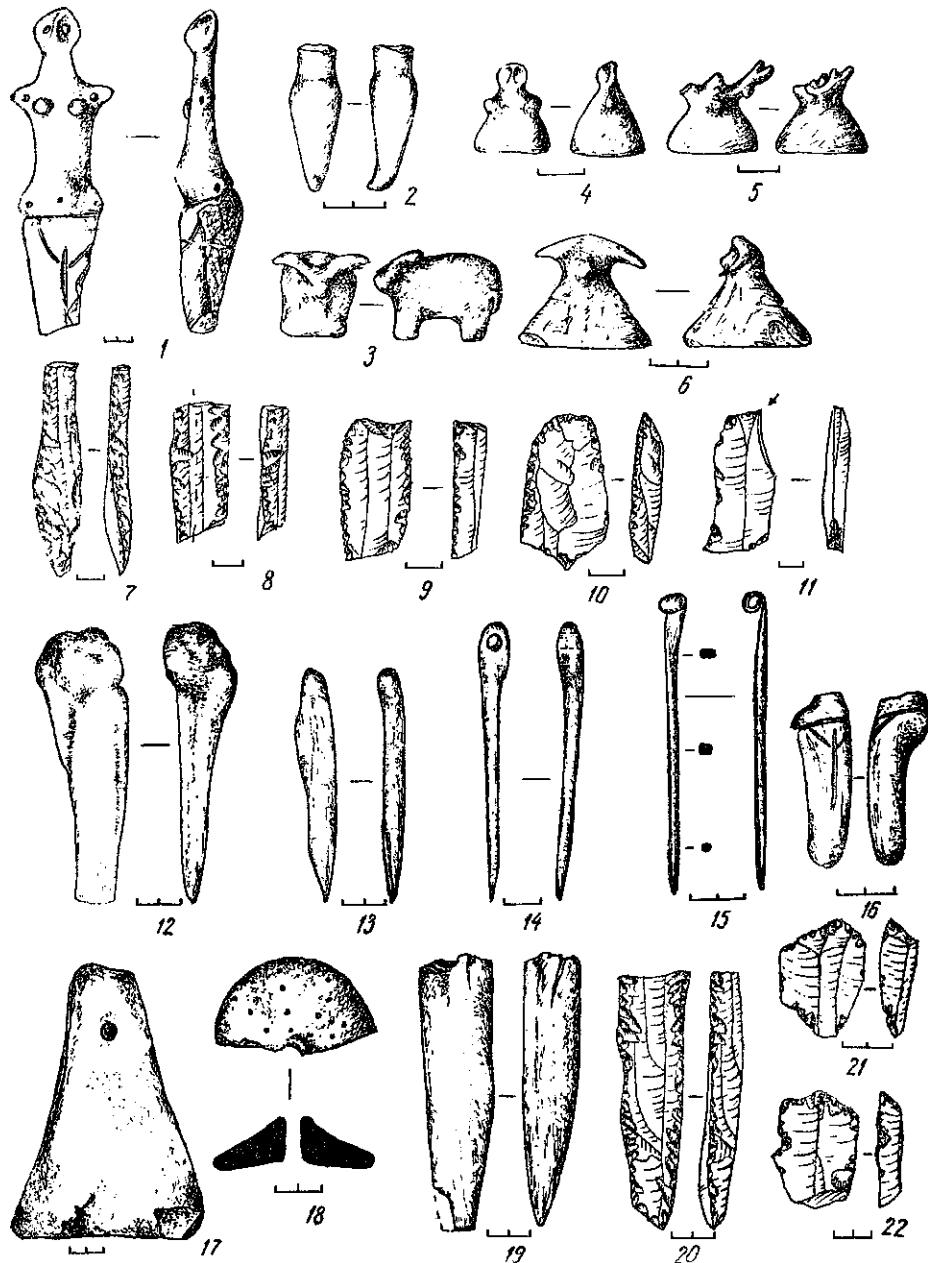

Рис. 5. Матеріали з площадок № 3—12 (1—15) та № 1—2 (16—22).

Столовий посуд виготовлений з добре відмуленої глини, інколи з незначною домішкою дрібного піску. Поверхня добре загладжена, вкрита ангобом палевого або жовтогарячого кольору та недбало заłożена.

Виділяються кілька типів цього посуду:

1. Миски: а) конічні (11 %); б) півсферичні, інколи з відігнутим назовні краєм вінець (11 %); в) циліндро-конічні (0,2 %).

Більшість мисок орнаментовано з внутрішнього та зовнішнього боків. Найчастіше в розписі трапляється хрестоподібна композиція з витягнутих овалів, розчленованих широкими стрічками, заповненими зигзагоподібною лінією або рядами ромбів (рис. 6, 7—11, 13, 15).

2. Найчисленнішим типом є сфера-конічна посудина з високою циліндричною горловиною і відігнутим краєм вінець (45 %) або з кру-

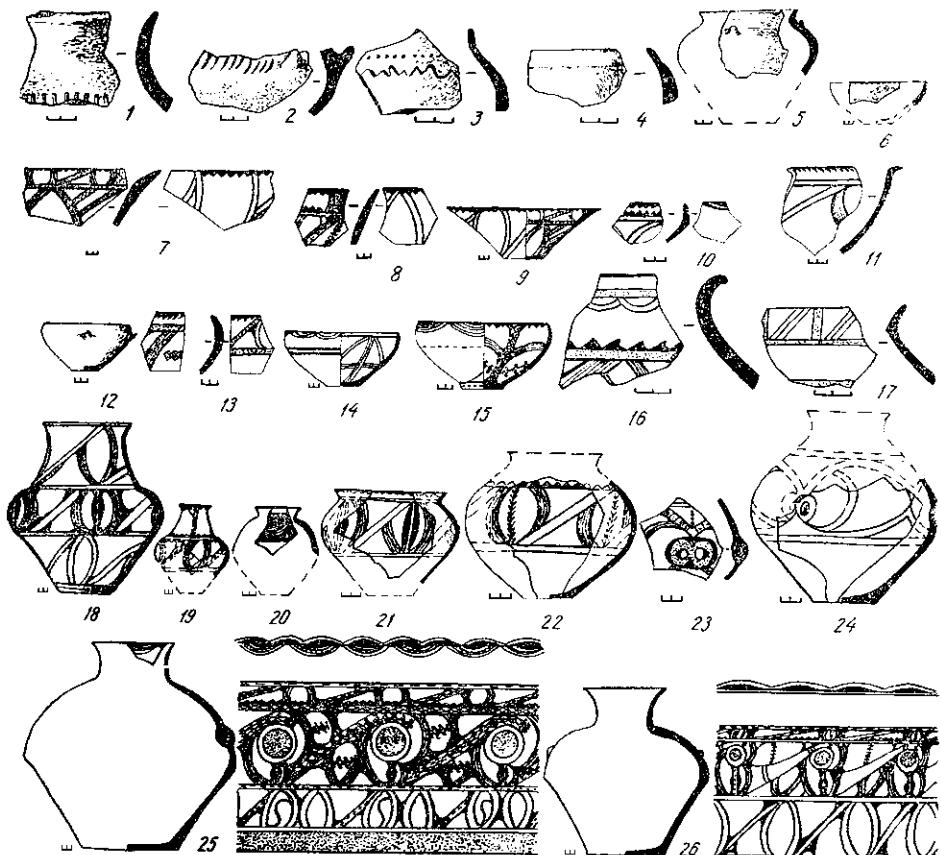

Рис. 6. Кераміка площадок № 1 та № 2 (1—26).

то відігнутими вінцями (10 %). Використана схема розпису — спрощені варіанти «Tangentenkreisband». Часто трапляється метопний орнамент, а також його сполучення з тангентним. Більшість сфероконічних посудин розписано від вінець до дна. У такому випадку орнаментальна смуга виконувалася в три фризи (рис. 6, 16, 17, 25, 26).

3. Наступний тип — широкогорлий горщик з округлими плічками та відігнутим краєм вінець (12 %). Орнаментовані вони, як і сфероконічні посудини, тангентною схемою (рис. 6, 20—22).

4. Округлотілі амфори (7 %). Орнамент складається із чотирьох горизонтально розташованих овалів, доповнених дугоподібними лініями, рядами «ком» — так званий «совиний лик» (рис. 6, 23, 24).

5. Найменший відсоток (2 %) серед столової кераміки площадок № 1 та № 2 становлять посудини з ріпоподібним тулубом, зрізано-конічною високою горловиною та круті відігнуті краї вінець. Прикрашені вони тангентною схемою (рис. 6, 18, 19).

Основною деталлю орнаментальних композицій на розписному посуді виступають стрічки з двох широких паралельних ліній, проміжок між якими заповнений одною—трьома тоншими лініями. З цих стрічок компонуються всі орнаментальні схеми. Як дополнення основних схем виступають хвилясті лінії, фестони, ряди «ком», стрічки подвоєних ромбів.

Розписна кераміка прикрашена насамперед монохромним розписом (94 %). Чорною або темно-буруватою фарбою виконані всі основні і більшість другорядних елементів орнаменту. Червоною фарбою (біхромний розпис складає 4 %) заповнювалися проміжки між широкими лініями або вільні зони між стрічками.

Частина столового посуду (2 %), передусім півсферичні миски, не мали розпису, хоча вони були ангобовані та залощені (рис. 6, 12). До виробів з глини відносяться також округлі, конусоподібні, піраміdalні відтяжки; орнаментовані заглибленими лініями або наколами прясла; фрагменти моделі житла; «кульки», антропо- та зооморфна пластика (рис. 5, 16—18).

Знаряддя праці представлено виробами з кременю (ножі, скребачки, відбійники), твердих порід каменю (ростиральники, зернотерки), кістки (проколки, долота) (рис. 5, 19—22).

Аналіз наведених вище комплексів дозволяє виділити два періоди існування поселення. Матеріал площацок № 3—12 можна порівняти з комплексами найраніших пам'яток петренської групи (Невисько⁸, Бринзени⁹, Бринзени IV¹⁰, Стари Каракушани¹¹). Хронологічно Коновське поселення початкового періоду займає проміжне становище між пам'ятками каларашівського та каракушанського¹² ступенів і відноситься до етапу В II (за періодизацією Т. С. Пассек). Крім того, керамічний комплекс Коновки близький до матеріалів поселень Валені¹³, Гелешти¹⁴, Пригорені-Міці¹⁵, Шипенці В¹⁶, що свідчить про тісний зв'язок з трипільським населенням Попруття.

Посуд поселення має також свої особливості: майже повна відсутність амфор з «лицьовим» орнаментом; значна кількість двофризних композицій, волютної орнаментації; порівняно невеликий відсоток біхромного розпису поряд з тим, що зберігається поліхромія. У керамічному комплексі ще наявні циліндроконічні миски, грушоподібні посудини витягнутих пропорцій поряд з приземкуватими, посудини з лійчастими вінцями.

Коновське поселення є саме тією ланкою, що дає можливість намітити хронологічні етапи існування петренської локальної групи, зокрема для тих пам'яток, що займали територію Правобережжя України¹⁷.

Найранішою пам'яткою групи є поселення поблизу с. Невисько (верхній горизонт), посуд якого ще зберігає деякі елементи кераміки етапів В I — В II. На поселеннях наступної фази — Коновка, Велика Мукша¹⁸ остаточно формуються риси, притаманні локальній групі.

Еволюційну лінію продовжують поселення Липчани¹⁹, а потім Непоротове²⁰. На заключній фазі стоїть поселення Стіна 4²¹, у посуді якого можна простежити зародження деяких рис, що стануть характерними для кераміки пам'яток типу Варварівка XV — Кругобородинці II²².

Матеріал жител № 1 та № 2 синхронізується з комплексами таких пам'яток, як Стари Бадражі²³ та Дарабани II²⁴, які передують найранішим пам'яткам бринзенської групи²⁵. Проте слід відмітити, що в посуді описаних нами площацок ще зберігається як пережиток риси, притаманні кераміці поселень типу Варварівка XV. Таким чином, площацки № 1 та № 2 відносяться до перехідного етапу γ I — γ II.

Дослідження трипільського поселення Коновка дає можливість глибше висвітлити питання про місце пізньотрипільських племен Середнього Подністров'я у загальноісторичному процесі, який відбувався на території Правобережжя України на початку III тис. до н. е.

Н. М. ШМАГЛІЙ, С. Н. РЫЖОВ, В. П. ДУДКИН

Трипольское поселение Коновка в Среднем Поднестровье

Резюме

В 1975—1980 гг. Днестровско-Трипольской экспедицией ИА АН УССР исследовалось трипольское поселение у с. Коновка (урочище Пуцита) Кельменецкого района Черновицкой области.

Анализ особенностей послойного залегания обожженной глины позволяет реконструировать некоторые «площацки» как остатки двухэтажных домов. Отмечено наличие хозяйственных и культурных построек.

Авторами характеризуются материалы поселения и прежде всего керамика.

В археологическом комплексе Коновского поселения выделяются два периода существования памятника. Материалы площадок № 3—12 сопоставимы с комплексами ранних памятников петренской группы и относятся к этапу В II. Материал площадок № 1 и № 2, расположенных в периферийной части поселка, синхронизируется с комплексами поселений, предшествующих ранним памятникам брынзенской группы (этап VI—VII).

Исследование Коновского поселения позволяет глубже изучить процесс сложения в Среднем Поднестровье локально-хронологических групп развитого и позднего Триполья.

- ¹ Пасек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. — МИА, 1961, № 84, с. 245.
- ² Трипольское поселение у с. Коновка на Среднем Днестре / Н. М. Шмаглий, С. Н. Рыжов, В. П. Дудкин, Х. Н. Олейник). — АО 1977. — М., 1978. с. 466—467.
- ³ Бурлацкая С. П. «Археомагнитизм». — В кн.: Исследования магнитного поля Земли в прошлые эпохи. М., 1965, с. 11—74.
- ⁴ Логачев А. А. Магниторазведка. — М., 1968. — 209 с.
- ⁵ Дудкин В. П. Геофизическая разведка крупных трипольских поселений. — В кн.: Применение методов естественных наук в археологии. Киев, 1978, с. 35—44.
- ⁶ Шмаглий Н. М., Рыжов С. Н., Шумова В. А. Раскопки трипольского поселения у с. Коновка. — АО 1978 г. — М., 1979, с. 425.
- ⁷ Маркевич В. И. Трипольское поселение Варваровка VIII. — В кн.: Тез. докл. Перв. симпоз. по археологии и этнографии ЮЗ СССР. Кишинев, 1964, с. 15—16; Черныш Е. К. Трипольское поселение Раковец. — КСИА АН СССР, 1973, № 134, с. 48—57; Зиньковский К. В. Новые данные к реконструкции трипольских жилищ. — СА, 1973, № 1, с. 137—150.
- ⁸ Черныш Е. К. К истории населения неолитического времени на Среднем Приднестровье. — МИА, 1962, № 102, с. 45—58; Черныш Е. К. Многослойное поселение у с. Невиско на Днестре. — КСИИМК, 1956, № 63, с. 48—56.
- ⁹ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1981. — 183 с.
- ¹⁰ Там же.
- ¹¹ Кетрапу Н. А., Полевой Л. Л. Молдавия от камня до бронзы. — Кишинев, 1971. — 34 с.
- ¹² Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья. — Кишинев. — 280 с.
- ¹³ Dumitrescu H. Cercetări archeologice la Văleni (jud. Neamț). — SCIV, 1950, 2, р. 19—50.
- ¹⁴ Cucos S. Ceramique néolithique du musée archéologique de Piatra Neamț. București, 1973. — 79 р.
- ¹⁵ Berlescu N. Asezările cucuteniene de la Răsboiene și Prigoreni-Mici. — SCSI, 1955, 4, р. 157—163.
- ¹⁶ Ghilde G. Schipenitz. A late neolithic station with painted pottery in Bukowina. — IRAI, 1923, 3, р. 263—288.
- ¹⁷ Рыжов С. Н. О периодизации трипольских поселений петренской группы: Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. — В кн.: Тез. докл. респ. конф. молодых ученых. Киев, 1981, с. 27—28.
- ¹⁸ Пасек Т. С. Периодизация трипольских поселений. — МИА, 1949, № 10.
- ¹⁹ Рыжов С. Н. О периодизации... с. 27—28.
- ²⁰ Там же.
- ²¹ Макаревич М. Л. Исследования в районе с. Стена на среднем Днестре. — КСИА АН УССР, 1960, вып. 10, с. 23—33.
- ²² Passec T. La céramique tripolienne. — Изв. ГАИМК, 1935, вып. 122.
- ²³ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена...
- ²⁴ Passec T. La céramique..., с. 165.
- ²⁵ Дергачев В. А. Указ. соч.

Д. Н. КОЗАК

Могильник пшеворської культури поблизу с. Гринів на Верхньому Подністров'ї

При розкопках в 1930 р. могильника липицької культури на південно-східній околиці с. Гринів Пустомитівського району Львівської області М. Ю. Смішко передано матеріали із розміщеного поряд, частково зруйнованого могильника пшеворської культури¹ (рис. 1, 1—22).

У 1975 р. нами проводилися археологічні дослідження цього могильника, розміщеного в уроч. Загуменки. Могильник займає похилу в північному напрямі площинку розмірами 30×50 м. З півдня на гре-

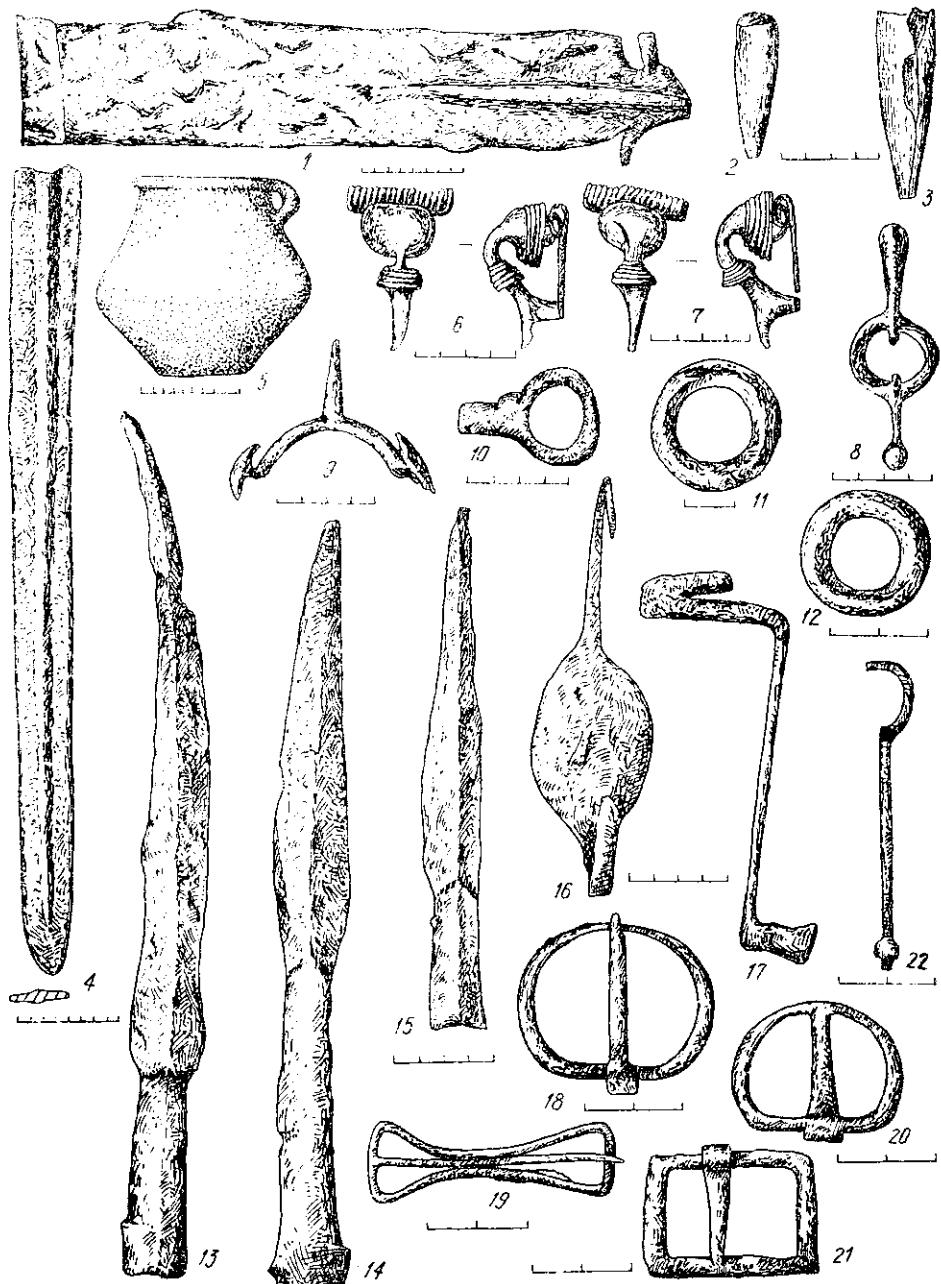

Рис. 1. Могильник поблизу с. Гринів. Знахідки із знищеної частини могильника (1—22) (за М. Ю. Смішко).

бені схилу вона обмежена скелею та крутими спадами з останніх трьох боків. У результаті земляних робіт більшу частину могильника зруйновано. У різних найменш порушених частинах могильника за кладено шурфи загальною площею 200 м². Досліджено шість поховань пшеворської культури.

Поховання № 1 виявлено на південному краї могильника на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Поховання знищено. Від урн темно-сірого кольору збереглося лише кілька уламків. Між черепками знайдено кальциновані кістки, очищені від залишків вогнища.

Поховання № 2 містилося у північній частині могильника на глибині 0,2 м від сучасної поверхні. Від нього збереглося кілька кальци-

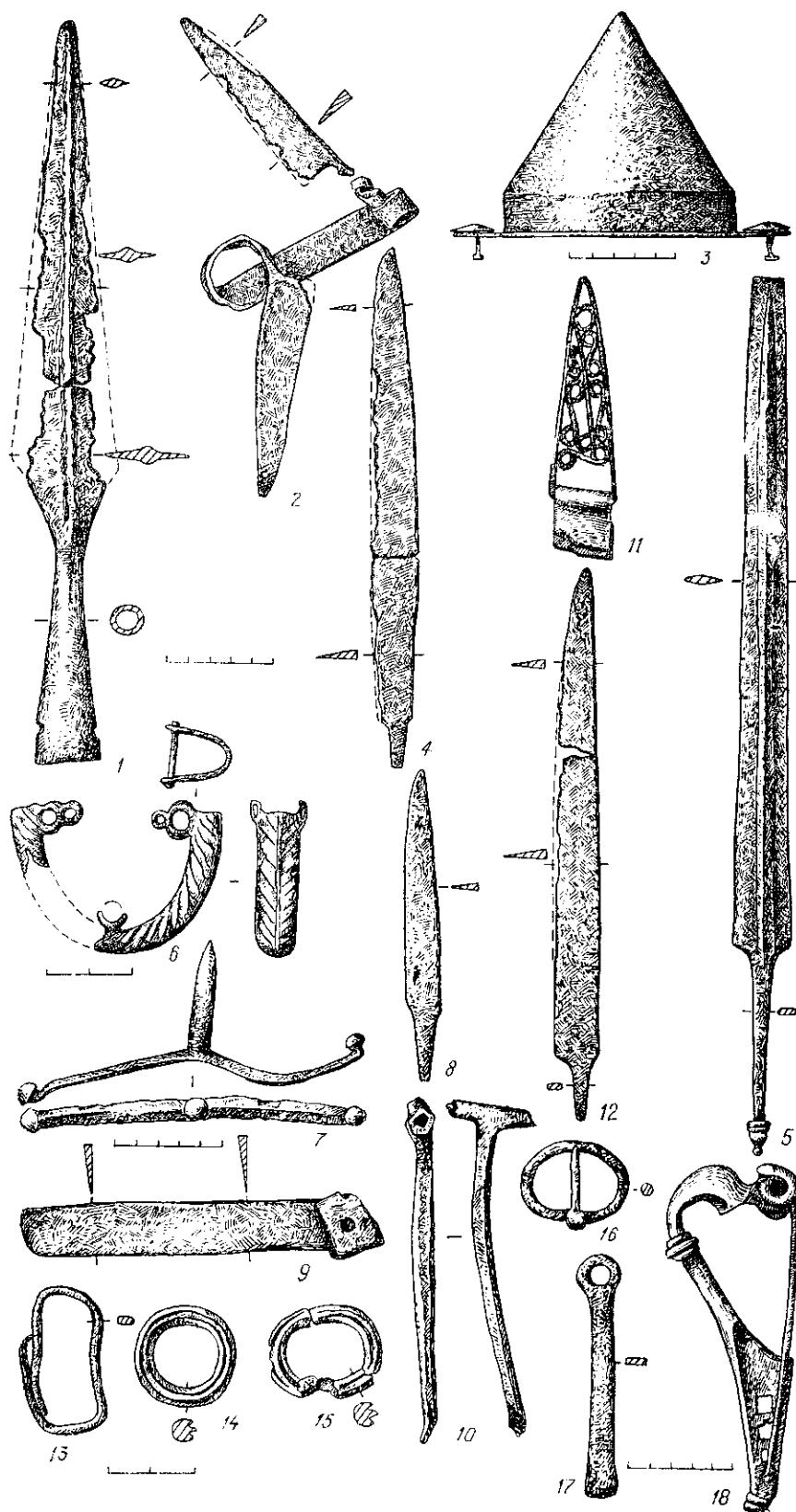

Рис. 2. Могильник поблизу с. Гринів. Інвентар з поховання № 3 (1—15, 18) і № 2 (16, 17).

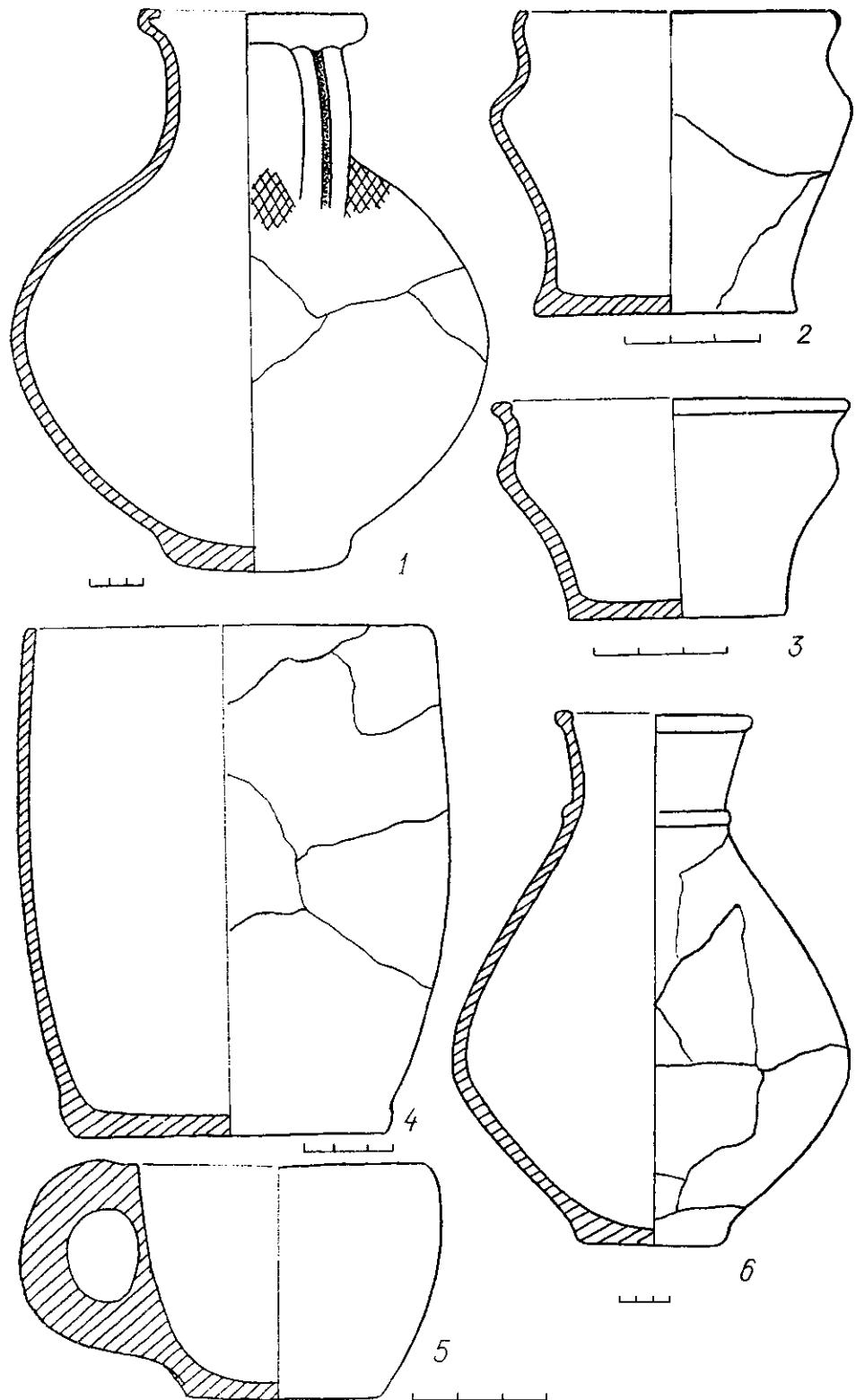

Рис. 3. Могильник поблизу с. Гринів:
1—3 — посуд з поховання № 3; 4—5 — посуд з поховання № 4; 6 — урна з поховання № 5.

нованих кісток, розкиданих на площі розмірами $0,2 \times 0,25$ м. Кістки очищені від залишків вогнища. В 0,3 м на північ від кісток лежали бронзова пряжка від пояса та залізне кресало (рис. 2, 16, 17). Залишки ліпної урни темно-жовтого кольору з потовщеними профільованими вінцями розсіяно навколо кісток і між ними.

Поховання № 3 відкрито в 6 м на південний захід від поховання № 1 на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Пляма поховальної ями чітко виділялася на фоні піскового материку темним заповненням. Вона мала овальну форму розмірами $0,8 \times 0,9$ і глибину 0,8 м від сучасної поверхні.

Поховання здійснено у чорнолощеному, кружальної роботи гле-чику (рис. 3, 1). Урну було обкладено великою кількістю уламків повторно перепаленої кераміки пшеворської культури, які належали шести різним посудинам. Дві з них вдалося повністю реставрувати (рис. 3, 2, 3). В 0,3 м на захід від урни, на рівні її вінця лежали залізна шпора і бронзове окуття нижньої частини піхов меча (рис. 2, 6, 7). Із східного боку на тому самому рівні лежав переломаний на дві частини залізний бойовий ніж і нижня частина наконечника списа (рис. 2, 1, 4). В 20 см нижче знайдено другу частину наконечника списа. На дні поховальної ями із східного боку урни лежав ще один переламаний на дві частини залізний бойовий ніж і ножиці з відламаним лезом (рис. 2, 2, 12). Під урною виявлено бронзову фібулу, ніж, умбон, бритву, ажурне окуття кінця пояса, обкладинку піхов меча (рис. 2, 3, 6—8, 9, 18). У дно поховальної ями з обох боків було вбито три уламки леза меча (рис. 2, 5).

Більшість речей перепалено на поховальному вогнищі, усю зброю спеціально зіпсовано.

Серед великих кальцинованих кісток, що лежали в урні і були старанно очищені від залишків вогнища, знайдено три уламки переплавленої бронзової пластини невизначеного призначення та фрагмент чорнолощеного кухлика.

Поховання № 4 відкрито в 1,8 м на схід від поховання № 3 на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Поховальна яма мала округлу у плані форму діаметром 0,7 і глибиною 0,75 м. Урною служив ліпний горщик банкоподібної форми, який стояв у центрі ями (рис. 3, 4). Із західного боку урни на рівні її вінця, лежав невеликий кухлик з масивною ручкою (рис. 3, 5). Зверху урну прикрито кам'яною плитою. Кальциновані кістки, старанно очищені від залишків вогнища, лежали в урні.

Поховання № 5 розкопане в 0,4 м на схід від поховання № 4 на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Контури поховальної ями не простежувалися. Кальциновані кістки, очищені від залишків вогнища, лежали кучкою на дні ями. В 0,2 м на схід від них стояла урна, за яку правив ліпний горщик (рис. 3, 6). У горщику також була невелика кількість кальцинованих кісток.

Поховання № 6 містилося на глибині 0,3 м від сучасної поверхні на східному краї могильника. Поховання зруйноване. Від нього збереглося кілька уламків денця та бочків ліпної посудини-урни темно-жовтого кольору. Серед черепків і на денці посудини — кальциновані кістки, очищені від золи.

Всі відкриті на могильнику поховання здійснено за обрядом трупоспалення. Кальциновані кістки старанно очищалися від залишків вогнища і складалися в урну. В одному випадку (поховання № 5) кістки знаходилися в урні та поблизу неї. Вони лежали компактною спресованою кулкою. У похованні № 4 урну прикрито кам'яною плиткою. Урни ставилися в округлі або овальні за формою поховальні ями розмірами 0,7—0,9 м і глибиною 0,7—0,8 м від сучасної поверхні.

Обряд, за яким здійснено поховання на гринівському могильнику, відомий у пшеворській культурі. Проте якщо в Мазовії, Великопольщі та Сілезії урнових поховань з очищеними від залишків вогнища кальцинованими кістками менше порівняно з ямними і урновими із залиш-

ками вогнища², то на Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі вони є переважаючим типом поховань. Сказане підтверджується не лише матеріалами могильника у Гриневі. Серед 15 пшеворських поховань, виявлених на могильниках у Звенигороді³, відсутні ямні або урнові із залишками вогнища. Три відомі окремі поховання перших століть нашої ери на розглядуваній території (Лучка, Монастириха, Хотомир), як і пізніші, також є урновими. Тому з певною долею ймовірності можна стверджувати, що основним типом поховань у Подністров'ї і Західному Побужжі були урнові трупоспалення з очищеними від вогнища кальцинованими кістками. За цими особливостями пшеворські поховання цієї території близькі до могильників Південно-Східної Польщі (Копкі, Гаці).

Типово пшеворськими є деталі похованального обряду, що підтверджується добре збереженим багатим похованням № 3. Супроводжуючий інвентар в ньому розміщався навколо урни, під нею і в ній. У пшеворських урнових похованнях місце знаходження інвентаря не підпорядковане закономірності. Інвентар поміщався в урні і поза нею. Описуване поховання не становить у цьому відношенні виключення.

Поховання супроводжувалося великою кількістю фрагментів ліпної кераміки (38 уламків стінок від 6 горщиків і 2 кухликів). Деякі з фрагментів мали шлаковану, потріскану поверхню, що є результатом повторного перебування у сильному вогні. Цю ознаку — одну з найпоширеніших у похованальному обряді пшеворської культури — зафіковано в переважній більшості поховань⁴.

Специфічною рисою похованального обряду пшеворських племен є наявність в деяких похованнях предметів зброї. Ця традиція виникла на території пшеворської культури в пізньолатенський час. На думку польських дослідників, носіями цього звичаю були кельти⁵. Спостереження К. Годловського показали, що найраніше поховання зі зброєю зосереджено на території Верхньої Сілезії, Східної Великопольщі, Нижньої Вісли, тобто в місцях з найбільшим впливом кельтів⁶. Більшість польських дослідників розглядають цю рису похованального обряду як результат поширення нових уявлень у духовній культурі місцевого населення, а також зростом виробництва і змінами в соціальній структурі. Зброя трапилася близько у 13 % виявлених пшеворських похованнях⁷, що належать, на думку дослідників, воїнам-дружинникам. Вид і кількість зброї визначають соціальне положення воїна в суспільстві⁸. Наприклад, мечі в похованнях трапляються дуже рідко. Вони належать воїнам високого рангу⁹. Не рядовим воїнам належали і шпори, які, за підрахунками К. Годловського, знайдено в одному з п'яти поховань зі зброєю¹⁰.

У похованні № 3 на гринівському могильнику наявний повний набір зброї того періоду (меч з піхвами, умбон, шпора, два кинджали, наконечник списа), що свідчить про особливі становища похованого. Усю зброю навмисно пошкоджено. Меч поламано на три частини, шпору розігнуто, наконечник списа і два кинджали поламано на дві частини, умбон розплющено, у ножиць відламано одне лезо. Як бачимо, псуvalася не лише зброя, а й усі гостроріжучі предмети, що супроводжували похованого.

Така деталь похованального обряду характерна для пшеворських племен. У кельтів цей звичай відображав певні релігійні уявлених; після смерті воїна символічно умертвляли і його зброю, призначену служити йому в потойбічному світі¹¹. А. Кемпісти пояснює спеціальне пошкодження зброї в похованнях страхом живих перед мертвими, бажанням «роззброїти» небіжчика, звести до мінімуму його шкідливі дії проти живих¹².

Більшість металевих речей мають сліди перебування у вогні похованального костища. За даними металографічного аналізу, проведенного Г. О. Вознесенською, такі сліди відсутні на бритві. Характер структури заліза цього виробу свідчить, що він не піддавався сильному нагріванню. Не пошкоджені вогнем також фібула та урна. Кілька

речей, зокрема меч, кинджали, шпора мають структуру, що свідчить про нагрів близько 900°. Сліди нагрівання (понад 900°) мають наконечник списа, ножиці, ніж, умбон, що знаходилися, очевидно, в епіцентрі вогню.

Специфічно пшеворською рисою в поховальному обряді вважається також звичай втикати зброю у дно поховальної ями. У похованні № 3 для цієї цілі використано три частини меча. Найближчою аналогією цьому явищу є поховання № 67 на могильнику в Гацах, де дві частини меча були вstromлені в землю з обох боків урни¹³. Крім мечів, у таких випадках використовували наконечники списів, ножиці, інші колючі та ріжучі предмети¹⁴.

У похованні № 4 урну покрито кам'яною плиткою. Ця риса обряду рідко трапляється у пшеворській культурі. За спостереженнями Г. Ф. Нікітіної, накриття урни плиткою відомо лише на п'яти могильниках в одному-двох похованнях. Накриття урни різними предметами (зокрема, кам'яною плиткою) є характерним для липицької культури¹⁵.

Численний поховальний інвентар представлено керамікою, зброєю, побутово-господарськими речами.

Кераміку, за винятком урни з поховання № 3, виготовлено від руки. Тісто з домішкою шамоту, піску. Зовнішня поверхня червоного і темно-бурого кольорів здебільшого підлощена або лощена. Повністю реставровано три посудини-урни та кілька кухликів, що супроводжували поховання (рис. 3, 1—6).

Привертає увагу посудина із поховання № 3 (рис. 3, 1). Вона має форму глека з лощеною поверхнею чорного кольору. Куллястий тулуб зверху переходить у циліндричну, високу вузьку шийку із загнутими досередини краями вінець. У нижній частині тулуба дно на кільцевому піддоні. Під вінцями розміщено колінкоподібну у профілі двостворчну ручку, нижню частину якої прикріплено до плічок тулуба.

Плічка прикрашено нерегулярним сітчастим орнаментом. На поверхню шийки нанесено широкі, вертикальні матові смуги. Висота посудини 32 см, діаметр горла 15, діаметр дна 12 см. За формою, формуванням вінець та ручки глек близький до римських гончарних виробів. Подібну посудину виявлено в кельтському похованні № 4 на могильнику в Братай-Атаї (Трансильванія), що датується пізньолатенським часом¹⁶. Проте, від описаного посудина різиться дещо меншими розмірами.

Три близькі за формою горщики до цієї посудини виявлено в гробниці Аврелія в столиці римської Дакії Ульпії Траяна¹⁷. Та якість нашого глека не відповідає римським зразкам, що мають червоно-або чорнолакову поверхню. Не властивий римським посудинам і сітчастий орнамент. Він більш поширений серед дакійської кераміки, це дає можливість припустити, що глек виготовлено в римських придунайських провінціях, звідки і потрапив до Подністров'я. Такі посудини є імітацією римських глеків і відомі в дакійських керамічних комплексах пізньолатенського часу¹⁸.

Іншу, повністю реставровану форму репрезентує урна з поховання № 4 (рис. 3, 4). Вона має близьку до циліндричної, банкоподібну форму з дещо звуженими до дна стінками і невиділеними вінцями. Тісто грубе, поверхня загладжена, темно-сірого кольору. Висота посудини 20 см, діаметр вінець 12, діаметр дна 10 см. Аналогічні посудини відомі з поселення пшеворської культури в Півоніцах¹⁹.

Цікавою є посудина з поховання № 5 (рис. 3, 6), грушоподібної форми з довгими, розширеними донизу плічками і заокругленим переламом бочків у нижній частині. Бочки, звужуючись, переходят у вузьке дно на кільцевій підставці. Край вінець не виділений, потовщений. Поверхня посудини темно-сірого кольору, лощена. Висота 30 см, діаметр вінець 10 та дна 9 см.

Посуд грушоподібної форми добре відомий на могильниках пшеворської культури пізньолатенського часу. Найближчі аналогії знахо-

димо на могильнику в Карчевці, Вілянові (Мазовія)²⁰. Від останніх гринівська посудина різиться формою шийки.

Крім горщиків, керамічний матеріал з могильника представлено трьома кухликами. Два з них, однакові за формулою, виявлено в похованні № 3, один — у похованні № 4. Кухлики з поховання № 3 мають розхилені вінця і виділену шийку. Бочки сітуловидно вигнуті, дно плоске (рис. 3, 2, 3). Поверхня посудин лощена, темно-сірого кольору. Висота 6 см, діаметр вінець 8,5, діаметр дна 5 см.

Аналогії кухликам відомі на могильнику пшеворської культури в Молодзікові²¹, поселенні Півоніце та інших пам'ятках.

Кухлик з поховання № 4 (рис. 3, 5) має заокруглені стінки і масивне, півокругле в перерізі бушко. Висота 6 см, діаметр вінець 6,5, діаметр дна 4 см. Аналогічний кухлик походить з могильника пізньолатенського часу в Добжанкові²².

Важливу групу знахідок, виявлених на могильнику, становлять металеві вироби. Це предмети зброї (меч, шпора, умбон, обкладка піхов меча, наконечник списа, бойові ножі), речі убору (фібула, пряжка, окуття кінця поясу) та інші побутові предмети (ножиці, бритва, ніж).

Меч (рис. 2, 5) має довге, загострене з обох боків лезо, кінець якого заокруглений. Черенок, ромбоподібний в перерізі, закінчується дзвоноподібною бронзовою шишечкою. Від леза він відділений двома похилими виступами. Посередині леза проходять три поздовжніх жолобки, розташовані на відстані 0,8 см один від одного. Довжина меча 81 см, ширина леза 3—8,4 см. Меч відповідає другому типу двосічних мечів, за класифікацією І. Костшевського²³. У пшеворській культурі такі мечі відомі переважно із комплексів пізньолатенського часу, хоча трапляються і пізніше²⁴.

Разом з мечем у похованні № 3 знайдено багатий набір обкладинки від піхов, один бік яких окутий бронзовою бляхою (рис. 2, 7). Довжина збереженої частини 56, ширина 4—9 см. У блясі пробито три отвори діаметром 0,8 см для кріплення з піхвами. Краї пластини загнуті досередини і охоплювали, ймовірно, ребро піхов. Зовнішній бік піхов прикрашено вкарбованими у бронзі антропо- і зооморфними зображеннями. Фрагмент складається з п'яти окремих сцен, поміщених у прямокутні, вертикально розміщені рамки. Розміри пластиини 5×21 см. Сцени зображують хижого звіра, який роздирає жертву, коня-грифона, священний шлюб, козла, поїдаючого листя і вершника зі списом та щитом (рис. 4). Всі п'ять сцен становлять єдине ціле і є символами давнього міфологічного сюжету про походження роду²⁵.

Описувана знахідка не має близьких аналогій серед культур Центральної, Західної та Південної Європи. Не відомі аналогії і кожному образу, за винятком грифона, зображення якого поширене в мистецтві кельтів і пізніше фракійців²⁶. Стилістичні особливості зображення вказують на мистецтво кельтського світу, а також на деякий зв'язок з фракійським і провінціально-римським мистецтвом. Піхви з прорізним лицьовим боком були поширені в Центральній Європі в останніх століттях до нашої ери²⁷. Своїм походженням вони пов'язані з кельтськими «красивими» мечами, явищем, що виникло в кельтському мистецтві наприкінці III—II ст. до н. е. Таку назву мечі отримали саме із-за піхов, виготовлених із великою досягненням і прикрашених із зовнішнього боку орнаментом із звіріними і рослинними мотивами²⁸.

Складовою частиною піхов були два бронзових перстенеподібних кільця-підвіски з трьома жолобками на зовнішній поверхні, що з'єднували піхви з поясом (рис. 2, 14—15).

Нижній кінець піхов має окрім окуття, що складалося із бронзової пластини дугоподібної форми (рис. 2, 6). Краї пластини загнуті досередини, створюючи жолобок, в який вкладувався кінець піхов. Вздовж найбільшої опукlostі окуття проходить ребро, підкреслене з обох боків паралельними заглиблennями. Від ребра в обидва боки від-

Рис. 4. Могильник поблизу с. Гринів. Фрагмент обкладки піхов меча з поховання № 3.

ни. Вони мають дугоподібну спинку в середній частині. Черенок короткий. Довжина одного з них 47, ширина леза 2,5; другий має довжину 2,8, ширину леза 2,8 см.

Такі ножі випадкові у пшеворській культурі. Аналогії першому за

ходять косо розміщені жолобки, якими покрита вся поверхня окуття. До піхов воно кріпилося чотирма наскрізними заклепками з випуклими голівками. Ширина дужки 6 см.

Аналогії цьому предмету в пшеворській, як і в інших культурах, відсутні. Разом з боковою обкладкою з цього поховання він становить єдину за стилем обкладинку піхов меча і відноситься до виробів кельто-фракійського ремесла.

Шпору виготовлено із залізної пластини. Плічка слабо вигнуті і закінчуються напівсферичними шишечками. Посередині плічок прикріплено високий, округлий в перерізі, звужений в кінці шип (рис. 2, 7). Ширина плічок 12 см, висота шипа 5 см.

Такі шпори близькі до типу 46, за класифікацією М. Яна³⁰, і досить поширені в пшеворській культурі³¹. Аналогічні дві шпори виявлено у пшеворському похованні в Лучці³².

Умбон від щита має конічну форму з порівняно високою шийкою і широкими, горизонтальними полями (рис. 2, 3). Шип умбона ледь виражений, загострений на кінці. На полях розміщено чотири заклепки з вилуклими голівками діаметром 2,5 см. Висота умбона 12,5 см, ширина полів 2,5, висота шийки 2 см.

Умбони цієї форми відносяться до типу 6, за класифікацією М. Яна³³. Вони рідко трапляються у пшеворській культурі³⁴.

Наконечник списа має довге, вузьке, розширене в нижній частині лезо, вздовж якого проходить добре виражене ребро (рис. 2, 1). Край леза рівні, втулка коротка, розширеня донизу, округла в перерізі. Довжина леза 24,5 см, найбільша ширина 4,5, довжина втулки 11,5, найбільший діаметр 3 см.

Наконечники списів цього типу з'являються у пшеворській культурі в пізньолатенський час та існують до початку I ст. н. е. Вони нерідко зустрічаються у пшеворських похованнях по всій території її поширення³⁵.

До предметів озброєння належать також два ножі-кінджали (рис. 2, 4, 12). Обидва переламані на дві частини. Відділений від леза двома уступами.

Довжина одного з них 47, ширина леза 2,5; другий має довжину 2,8, ширину леза 2,8 см.

формою спинки і довжиною леза відомі на могильнику пізньолатенського часу в Карчевці³⁶. Проте останній різиниться від гринівського формою переходу черенка у лезо. Другий ніж також не має нових аналогій. За величиною і формою леза його можна порівняти з бойовими ножами із пшеворського могильника в Добжанкові³⁷. На відміну від описаного останні мають однобічно виділений черенок. Зазначимо деяку близькість цих ножів за формою до аналогічних виробів у поморській культурі³⁸.

Речі убору представлено фібулою, окуттям кінця пояса, бритвою з поховання № 3 та поясною пряжкою з поховання № 2.

Фібула доброї збереженості, виготовлена з бронзи. Вона має вигнуту трубкоподібну головку, яка, в нижній частині закінчується кільцевим потовщенням (рис. 2, 18). Зверху до головки прикріплена прямокутна пластина, до якої гачком приєддано пружинний апарат. Пружина складається з восьми витків. Ніжка фібули увігнута, закінчується округлим кільцевим потовщенням. Грийма утворено із розклепаної нижньої частини ніжки, край якої загнуто убік. На приймачі розміщено три прямокутні та один округлий отвори. Довжина фібули 8 см.

Фібула відноситься до типу 67, за класифікацією О. Альмгрена, і є найранішим типом гостропрофільованих фібул³⁹. Враховуючи досяканість форми та їх обмежену кількість, Т. Ліана висловила припущення, що вони у пшеворській культурі були предметом імпорту⁴⁰.

Привертає увагу бронзове окуття кінця пояса (рис. 2, 11). Воно має форму видовженої трикутної рамки і виготовлено з подвійно складеної залізної пластини. Внутрішня частина рамки заповнена ажурним орнаментом у вигляді S-подібних кільцевих фігур. Орнамент, як і рамку, складено з подвійних залізних пластин, покритих зверху бронзою. З рамкою з'єднане залізне кріplення, що складається із зігнутої удвоє залізної пластини прямокутної форми. У центрі кріplення — заклепка, що з'єднувалася його з поясом. Довжина виробу 7 см. Аналогії цьому предмету відсутні. S-подібний спіральний орнамент є одним з найпоширеніших в кельтських виробах останніх століть до нашої ери. Ним прикрашувалися обкладинки піхов мечів, бронзові браслети, фібули, інші предмети⁴¹.

Бронзову пряжку виготовлено із суцільного ромбоподібного в перерізі стержня (рис. 2, 16). Пряжка прямокутної форми і має рухомий язичок, прикріплений до одного з боків. Розміри пряжки $4,5 \times 5,3$ см. Пряжки такої форми досить поширені у пшеворській культурі⁴².

До предметів побутового призначення належать ножиці, кресало, бритва і ніж.

Ножиці відносяться до типу пружкових і мають напівкруглі, розширені в середній частині і звужені до леза дужки. Леза відділені від дужок косими уступами з боку загостrenoї частини. Довжина лез 16,5 см (рис. 2, 2).

Ножиці є частими знахідками на могильниках пшеворської культури, вони трапляються в похованнях починаючи з I ст. н. е.⁴³

Кресало виготовлено з прямокутного, плоского залізного стержня товщиною 0,4 і шириноро 1,2 см. Нижній кінець дещо розширений, верхній закінчується перстеноподібним кільцем діаметром 2,1 см (рис. 2, 17). Кілька аналогічних предметів знайдено на могильнику в Гацах та інших пам'ятках пшеворської культури⁴⁴.

Оригінальним виробом є бритва (рис. 2, 9). Лезо бритви загострене з одного боку, коротке, пряме, в кінці заокруглене. Черенок відсутній. Довжина бритви 8,5 см. Аналогії не відомі. Беручи до уваги простоту форми, можна припустити, що бритва є місцевим виробом.

Ніж має клиноподібне в перерізі, звужене до кінця лезо і відділені від нього двома уступами черенок. Довжина ножа 15 см (рис. 2, 8).

Аналізуючи предмети, зібрани із знищених поховань у Гриневі, М. Ю. Смішко визначив час існування могильника серединою I ст.

до н. е. — серединою I ст. н. е.⁴⁵ Нові матеріали, досліджені з цього могильника, підтверджують цю дату.

До пізньолатенського часу належить, можливо, поховання № 2 з урною, що має потовщені, профільовані тригранні вінця. Цій думці не суперечить і знайдена тут бронзова напівокругла поясна пряжка, що характерно більше для пізньолатенського, ніж для ранньоримського часу⁴⁶. До цього часу відноситься і поховання № 5 з урною, що має грушоподібну форму (рис. 3, б). Дана дата урни підтверджується добре виділеною циліндричною шийкою. Такі посудини типові для перших двох фаз пізньолатенського часу і не трапляються в його третьій фазі⁴⁷.

Досить добре датується поховання № 3, де виявлено чимало предметів, що піддаються хронологічному визначення. Насамперед це бронзова фібула типу 67, за О. Альмгреном. Вона відноситься до кінця пізньолатенського часу і датується 20—40-и роками н. е.⁴⁸ До інших предметів цього періоду належать меч, обкладинка його піхов, наконечник списа, бойові ножі, ажурне окуття кінця пояса, урна⁴⁹. Разом з тим, тут наявні предмети з чітко вираженими ранньоримськими рисами. Це умбон типу 6 та шпора типу 46, за класифікацією М. Яна. Серед пам'яток Польщі вони характерні для стадії В-І ранньоримського часу (40—70-і роки н. е.). Тут виявлено і ножиці, що з'являються у пшеворській культурі лише в ранньоримський час⁵⁰.

Беручи до уваги, що пізньолатенські предмети в похованні представлено переважно зброяю та імпортом, які могли довго зберігатися, весь комплекс слід датувати початком ранньоримського часу, тобто серединою I ст. н. е.

Археологічні дослідження поблизу с. Гринів підтвердили існування тут окремого могильника пшеворської культури. Це перша дослідженна пам'ятка такого типу у Верхньому Подністров'ї. Вона значною мірою доповнює джерелознавчу базу для вивчення історії пшеворської культури загалом і у Подністров'ї зокрема. Матеріали пам'ятки підтверджують, що цей район починаючи з пізньолатенського часу був зайнятий племенами пшеворської культури. Імпортні речі, знайдені на могильнику, свідчать про тісні зв'язки пшеворських племен Подністров'я з фракійським світом. Контакти встановилися, ймовірно, на початку I ст. н. е., коли в Подністров'ї з'являється населення липицької культури.

Відкрите на могильнику поховання № 3 за кількістю та унікальністю похованального інвентаря є одним з найбагатших у пшеворській культурі. Велика кількість зброй, що знайдена тут, вказує, що похований був, напевно, військовим вождем одного з племен або племінного об'єднання. Про його високе становище у суспільстві свідчить також ряд супроводжуючих предметів, виготовлених за індивідуальним заказом або ж привезених. Порівняння цих матеріалів з іншими, відкритими на могильнику з урновими похованнями, що мають один-два предмети супроводжуючого інвентаря, або безінвентарні, ілюструють ступінь соціального, а можливо, і майнового розшарування племен пшеворської культури в перших століттях нашої ери.

Комплекс поховання № 3 з великою кількістю датуючих предметів є важливим джерелом для визначення окремих фаз розвитку пшеворської культури. Це один з небагатьох її комплексів, де поєднується пізньолатенський і ранньоримський стиль культури. Він підтверджує висновки польських дослідників, що процес зародження ранньоримського стилю відбувався у 20—40-и роки н. е. Подністров'я було, очевидно, одним із шляхів, яким цей стиль потрапляв у пшеворську культуру.

Велику наукову цінність має виявлена в похованні № 3 обкладка від піхов меча — унікальний витвір мистецтва племен Європи, яку виготовлено за індивідуальним заказом. Вона є конкретним матеріалом для вивчення характеру ідеологічних уявлень місцевого пшеворського населення.

Могильник пшеворской культуры у с. Гринев на Верхнем Поднестровье

Резюме

В статье освещаются материалы первого на Верхнем Поднестровье могильника пшеворской культуры, расположенного у с. Гринев Львовской области. Могильник разрушен вспашкой и деревьями. В разных, наиболее сохранившихся местах, обнаружены шесть погребений, совершенных по обряду трупосожжения в урнах. Кальцинированные кости очищены от остатков костра. Урна в погребении № 4 была накрыта каменной плиткой. В погребении № 5 кальцинированные кости лежали в урне и возле нее на дне погребальной ямы. Заслуживает внимания погребение № 3, не имеющего себе равных в пшеворской культуре по богатству и разнообразию погребального инвентаря. Оно принадлежало, очевидно, знатному воину-члену, возможно, вождю высокого ранга. Уникальным является фрагмент внешней стороны обкладки ножен меча из этого погребения с антропозооморфными изображениями, передающими древний мифологический сюжет. Нахodka не имеет аналогий в европейских культурах и была выполнена, по-видимому, по индивидуальному заказу в придумайских провинциях Рима.

Время существования могильника определяется серединой I в. до н. э.—I в. н. э.

¹ Smiszko M. Kultury wcześniego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce wschodniej. — Lwów, 1932, s. 8—12.

² Szydłowski J. Obrządek pogrzebowy na Górnym Śląsku w okresie wpływów rzymskich. — Roczn. Mus. górnictw. Bytomiu, 1964, z. 2, s. 35; Dąbrowska T. Wschodnia granica kultury przeworskiej w późnym okresie lateńskim i wcześnierzymskim. — MSW, 1973, t. 2, s. 172.

³ Козак Д. Н. Могильник початку нашої ери у с. Звенигород на Львівщині. — Археологія, 1978, т. 25, с. 96—106.

⁴ Никитина Г. Ф. Погребальный обряд культуры полей погребений Средней Европы в I тыс. до н. э. — первой половины I тыс. н. э. — В кн.: Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тыс. до н. э.—I тыс. н. э. М., 1975, с. 82.

⁵ Godłowski K. Zagadnienie przemian gospodarczo-społecznych w okresie lateńskiego na ziemiach polskich. — In: Zagadnienie okresu lateńskiego w Polsce, 1968, s. 48—50.

⁶ Ibid., s. 49.

⁷ Godłowski K. Studia nad stosunkami społecznymi w okresach późnolateńskim i rzymskim w dorzeczu Odry i Wisły. — Bibl. archeol., 1960, N 13, s. 24.

⁸ Kietliniska A. Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej. — MS, 1963, t. 9, s. 31—33.

⁹ Ibid., s. 33.

¹⁰ Godłowski K. Studia nad stosunkami społecznymi..., s. 81—82.

¹¹ Jahn M. Die Bewaffnung der Germanen in älteren Eisenzeit. — Mannus Bibl., 1916, N 16, S. 19.

¹² Kempisty A. Obrządek pogrzebowy w okresie rzymskim na Mazowszu. — Światowit, 1965, t. 26, s. 152.

¹³ Hadaczek K. Album przedmiotów wynajdzionych w grobach cmentarzyska ciałopalnego koło Przeworska. — Teka konserwatorska. — Lwów, 1909, t. 3, z. 2, s. 5.

¹⁴ Никитина Г. Ф. Указ. соч., с. 84, рис. 69.

¹⁵ Smiszko M. Kultury wcześniego okresu..., s. 112—113.

¹⁶ Zirra V. Stand der Forschung der Keltischen spätlatenzeit in Rumanien. — AR, 1971, Bd 23, S. 531,rys. 1.

¹⁷ Daicoviciu C., Daicoviciu H. Ulpia Trajana. — Bucureşti, 1972. rys. 38.

¹⁸ Parvan V. Getica. — Bucureşti, 1926, p. 584, 434, 438.

¹⁹ Dąbrowscy I. i K. Osada lateńsko-rzymska we wsi Piwonice pow. Kalisz. — MS, 1968, t. 11, tabl. II, 9; IX, 4.

²⁰ Dąbrowska T. Cmentarzysko kultury przeworskiej w Karczewcu pow. Węgrow. — MSW, 1973, t. 11, tabl. IV, 1; XXIV, 12; XXVII, 20; Marciniak J. Cmentarzysko ciałopalne z okresu późnolateńskiego w Wilanowie koło Warszawy. — MS, 1957, t. 11, tabl. IV, 2; X, 4.

²¹ Dymaczewski A. Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Młodzikowie pow. Sroda. — FAP, 1957/58, t. 8/9, rys. 453, 2.

²² Dąbrowscy I. i K. Osada lateńsko-rzymska we wsi Piwonice pow. Kalisz, tabl. X, 9.

²³ Okulicz J. Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w miejscowości Dobrzankowo pow. Przaśnysz. — MSW, 1971, t. 1, rys. 39, 1.

²⁴ Kostrzewski J. Die ostgermanische Kultur der Spätlatenzeit. — Mannus Bibl., 1919, N 18, S. 85—86, r. 65.

²⁵ Okulicz J. Cmentarzysko z okresu późnolatenskiego i rzymskiego w miejscowości Dobrzankowo, pow. Przaśnysz, rys. 44, a.

²⁶ Козак Д. Н., Орлов Р. С. Обкладка ножен меча из погребения № 3 в с. Гринев.

- нев. — В кн.: Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. Киев, 1982, с. 104—115.
- ²⁷ Dallon M., Chadwick N. Ze swiata Keltow. — Warszawa, 1975, rys. 5.
- ²⁸ Filip J. Keltové ve střední Evropě. — Praha, 1956, s. 492.
- ²⁹ Ibid., s. 145.
- ³⁰ Jahn M. Die Reitersporn, seine Entstehung und früheste Entwicklung. — Mannus Bibl., 1921, N 21, S. 41—42, rys. 46.
- ³¹ Liana T. Chronologia wzgledna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim. — WA, 1970, t. 35, z. 4, s. 450—451.
- ³² Smiszko M. Kultury wczesnego okresu..., tabl. V, 1.
- ³³ Jahn M. Die Bewaffnung der Germanen in älteren Eizenezeit, S. 169—170.
- ³⁴ Jamka R. Cmentarzysko w Kopkach na tle okresu rzymskiego w Małopolsce Zachodniej. — PA, 1934, t. 5, z. 1, s. 42, grob 24.
- ³⁵ Marciniak J. Cmentarzysko cialopalne z okresu późnolateńskiego..., s. 147—148.
- ³⁶ Dąbrowska T. Cmentarzysko kultury przeworskiej w Karczewcu pow. Węgrow, tabl. XXVIII, 18; XL, 13.
- ³⁷ Okulicz J. Cmentarzysko z okresu późnolatenskiego i rzymskiego..., rys. 41, b.
- ³⁸ Wołagiewicze M. i R. Uzbrojenie ludności Pomorza Zachodniego u progu naszej ery. — Mater. zachodnio-pomorskie, 1963, t. 9, s. 49, rys. 2.
- ³⁹ Liana T. Chronologia wzgledna kultury przeworskiej..., s. 441.
- ⁴⁰ Ibid., s. 441.
- ⁴¹ Filip J. Keltové ve stredni Europe, s. 25, rys. 4; s. 93, rys. 27; s. 151, rys. 47, 6.
- ⁴² Dąbrowska T. Wschodnia granica kultury przeworskiej..., s. 159.
- ⁴³ Liana T. Chronologia wzgledna kultury przeworskiej..., s. 454.
- ⁴⁴ Hadaczek K. Album przedmiotów wydobytych w grobach cmentarzyska cialopalnego koło Przeworska. Teksa konserwatorska. — Lwów, 1909, t. 2, tabl. IV.
- ⁴⁵ Smiszko M. Kultury wczesnego okresu..., s. 106.
- ⁴⁶ Liana T. Chronologia wzgledna kultury przeworskiej..., s. 447.
- ⁴⁷ Dąbrowska T. Cmentarzysko kultury przeworskiej..., tabl. LIII.
- ⁴⁸ Kossak G. Frühe römische Fibeln aus den Alpenvorland und ihre Bedeutung für die germanischen kulturverhältnisse. — In: Aus Bauerns Frühzeit. München, 1962, S. 128; Liana T. Chronologia..., s. 441.
- ⁴⁹ Liana T. Chronologia wzgledna kultury przeworskiej..., s. 450—451.
- ⁵⁰ Ibid., s. 454.

С. О. СКОРИЙ

Про місце виготовлення предметів озброєння з Віташківського комплексу

Комплекс речей скіфського типу, виявлений у 1882 р. у Феттерсфельде (сучасне Віташкове, район Губина, воєводство Зелена Гура, Західна Польща¹), привернув увагу зарубіжних дослідників до скіфської створини на заході. Свідченням цього є широке коло присвяченої їй літератури².

Віташківський комплекс складався з 22 (або 23) предметів³, виготовлених або покритих золотом: прикраси (кручені і гладенька гривни, браслет, сережки, підвіски), предмети озброєння тощо.

До сьогодні знахідка з Віташково є найзахіднішим пунктом виявлення значного скупчення речей скіфського типу та території Середньої Європи.

Якщо при датуванні віташківського комплексу у більшості дослідників (В. Гінтерс, К. Шефольд, З. Буковський, Г. І. Мелюкова, Н. А. Онайко)⁴ немає суттєвих розходжень (кінець VI — початок V ст. до н. е.), то в питаннях щодо історичної інтерпретації комплексу, функціонального призначення деяких предметів, місця виготовлення виробів, існує ряд діаметрально протилежних думок.

Нижче ми наведемо деякі міркування щодо місця виготовлення предметів озброєння, що входять до комплексу: короткого меча (або швидше — кинджала) у золотих піхвах з руків'ям, вкритих золотом; золотої нащитної бляхи у вигляді риби; золотої панцирної прикраси, що являє собою комбінацію з п'яти кіл (четирьох великих, прикрашених сценами з життя тварин, одного — маленького) (рис. 1, 1, 2, 2, 1).

І без детального аналізу цих виробів добре простежуються їх

спільні ознаки: стилістичні особливості, ідентичне коло тварин, техніка виготовлення. Це дає можливість вважати їх виробами з одного регіону, можливо, виготовлених в одному центрі, що справедливо відмічається рядом авторів⁵.

Про можливе місце виготовлення предметів озброєння з Віташково написано багато, особливо про піхви меча. Місце виготовлення піхов

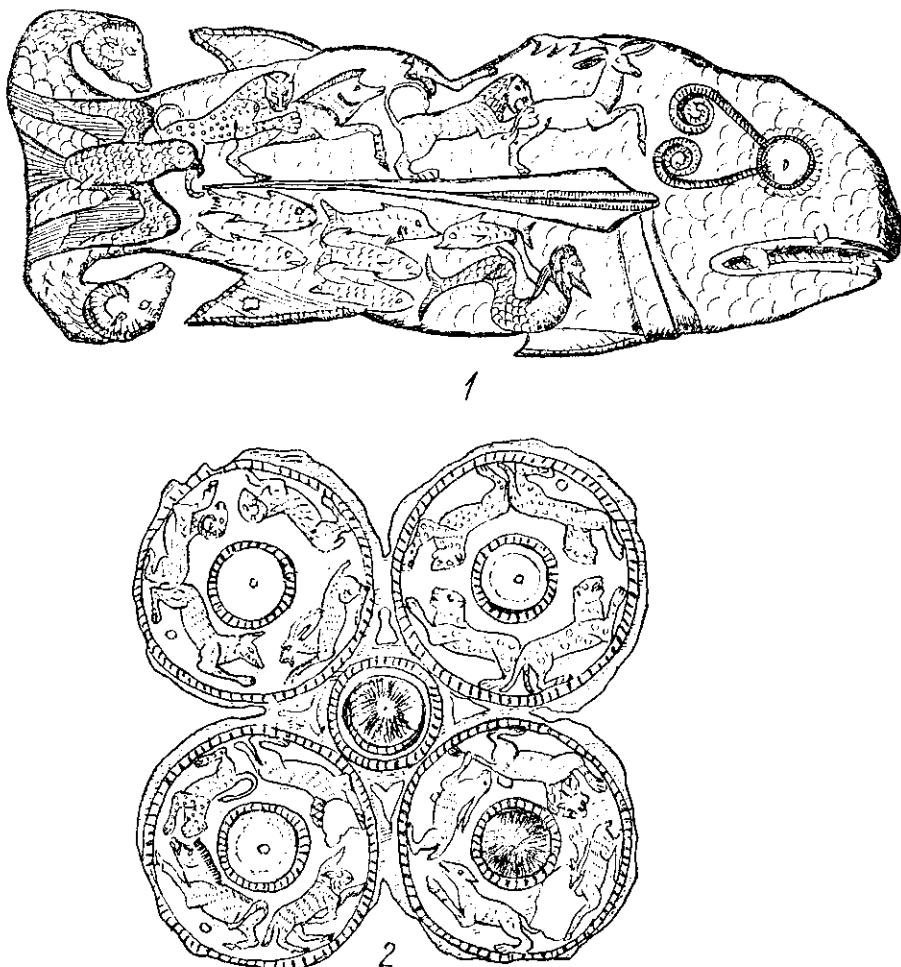

Рис. 1. Речі з Віташково:
1 — нащітна бляха; 2 — панцирна бляха.

меча, визначене авторами, правомірно поширити й на принадлежності військового обладунку — золоті бляхи.

З приводу виготовлення піхов існують дві точки зору. За однією (А. Фуртвенглер, Н. Феттих, А. А. Іессен, Н. А. Онайко) — піхви виготовлено в манері іонійського мистецтва, що нібіто є свідченням їх виготовлення в одній з грецьких майстерень Північного Причорномор'я. При цьому деякі дослідники припускали, що центр виробництва — західна частина Північного Причорномор'я, ймовірніше всього, Ольвія⁶, інші — Боспор⁷.

За думкою Г. І. Мелюкової, піхви виготовлено в одному з міст Західного Причорномор'я⁸. Г. І. Мелюкова піддала сумніву висновок щодо північнопричорноморського виготовлення обкладки піхов віташківського меча, підкресливши, що у Північному Причорномор'ї вироби з подібною орнаментацією відсутні. Правда, додаткових аргументів на користь західнопричорноморського виробництва піхов наведено не було.

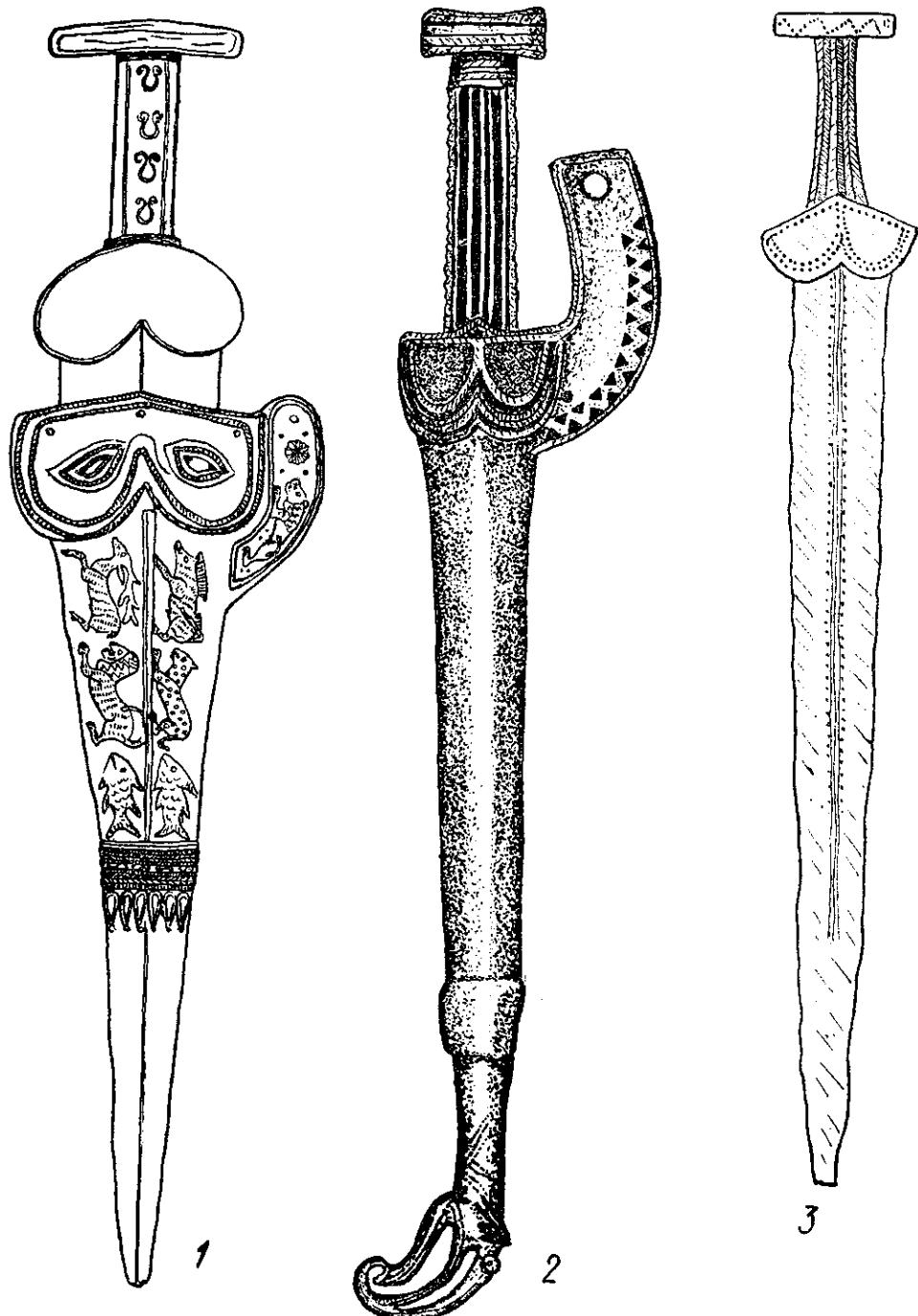

Рис. 2. Мечі та кинджал скіфського типу:
1 — Віташкове; 2 — Фірмініш; 3 — Феріджеле.

Нешодавно З. Буковський знову намагався обґрунтувати причорноморське походження віташківської зброї (втім, як і більшість знахідок комплексу)⁹. Орієнтуючись на думку Н. А. Онайко, він звернув увагу на нібито існуючу близькість орнаментації віташківських виробів і куль-обського оленя¹⁰. Насправді порівняльний аналіз вказаних знахідок не виявляє істотних спільних рис, які могли б бути основою для такого відповідального висновку.

Нові матеріали, виявлені на території Західної Європи дають можливість, на нашу думку, грунтовніше говорити про виготовлення

предметів озброєння з віташківського комплексу за межами Північного Причорномор'я. В гальштато-фракійському могильнику в Ферідже-ле (Олтенія), дослідженому А. Вульпе, виявлено меч скіфського типу (друга половина VI ст. до н. е.) з метеликоподібним перехрестям, оконтуреним з обох боків лініями крапкового орнаменту¹¹ (рис. 2, 3). Орнаментальна схема дуже близька до схеми на отворі піхов віташківського меча. Відмінності незначні, переважно у техніці виконання. Феріджельський меч, безсумнівно, місцевого виготовлення і є фракійським наслідуванням скіфським зразкам¹².

Цікаву аналогію дає і бронзовий кинджал, знайдений у Фірмініші (Трансільванія)¹³ (рис. 2, 2). Отвір бронзових піхов, як і у віташківських, оздоблено «мотузковим» орнаментом за тією самою схемою. З точки зору походження кинджал з Фірмініша — складний синкретичний виріб, який складається з кількох генетичних компонентів. Проте наявність на його руків'ї та частині піхов характерного геометричного гальштатського орнаменту безсумнівно свідчить про його місцеве виробництво. Датують фірмінішський кинджал VI ст. до н. е.¹⁴. Слід підкреслити, що мечі з подібною схемою декору перехрестя (чи отвору піхов) в Скіфії невідомі.

Щодо панцирної бляхи, то вона не має аналогії серед предметів торевтики Північного Причорномор'я. З. Буковський вважає, що кола з ковпачками, які складають комбінацію з п'яти кіл, не є інше як імітація щитів з умбонами¹⁵. Відомо, що подібний тип щитів у Північному Причорномор'ї не використовувався¹⁶, хоча щити з умбонами є характерним видом обладунку гальштато-фракійського світу.

Таким чином, предмети озброєння з Віташково різняться від північнопричорноморських виробів, але ім властиві аналогії серед знахідок гальштато-фракійських пам'яток Західного Причорномор'я. Сказане дозволяє бачити в них наслідування північнопричорноморським моделям, виконаним у західних художніх традиціях.

С. А. СКОРЫЙ

О месте изготовления предметов вооружения из виташковского комплекса

Резюме

Статья посвящена вопросу о месте изготовления предметов вооружения из виташковского комплекса (конец VI — начало V вв. до н. э.). относящегося к числу наиболее выдающихся памятников скіфского типа на западе.

Привлекая в качестве аналогий новые находки оружия скіфского типа бесспорно местного производства с территории Средней Европы, автор, вслед за А. И. Мелюковой, считает местом изготовления виташковского вооружения не Северное Причерноморье, а Западное.

¹ Furtwängler A. Der Goldfund von Vetttersfelde. Drei- und vierzigste Program zur Winkelmanns Feste der archeologischen Gesellschaft zu Berlin. — Berlin, 1883. — 54 s.; Furtwängler A. Der Goldfund von Vetttersfelde. — In: Kleine Schriften. München, 1912, Bd. 1, s. 469—516.

² Bukowski Z. The Scythian influence in the area of Lusatian culture. — Wroclaw, 1977, p. 138—139.

³ Відомо лише 14 предметів, що зберігаються в Західному Берліні (Staatliche Museen. Antikenabteilung).

⁴ Ginters W. Das Schwert der Skythen und Sarmaten in Südrussland. — Berlin, 1928, S. 17; Scheffold K. Der skythische Tierstil in Südrussland. — ESA, 1938, N 12, S. 8, 14, 36, 62; Bukowski Z. The Scythian..., p. 152; Мелюкова А. И. Вооружение скіфов. — САИ, 1964, ДІ—4, с. 49; Онайко Н. А. О центрах производства золотых обкладок ножен и рукояток ранних скіфских мечей, найденных в Причерноморье. — В кн.: Культура античного мира. М., 1966, с. 160.

⁵ Bothmer D. The Vetttersfelde find. — In: From the Lands of Scythians. New York, 1975, p. 155; Bukowski Z. The Scythian... p. 197.

⁶ Furtwängler A. Der Goldfund..., s. 51—52; Ginters W. Das Schwert..., s. 18; Fettich N. Der skythische Fund von Gartschinowo. — AH, 1934, N 15, s. 54—56; Нессен А. А. Греческая колонизация Северного Причерноморья, — Л., 1947, с. 84.

⁷ Онайко Н. А. О центрах производства золотых обкладок..., с. 172—173.

⁸ Мелюкова А. И. Вооружение скіфов, с. 61—63.

- ⁹ *Bukowski Z.* The Scythian..., p. 152.
- ¹⁰ *Онайко Н. А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. е. — САИ, 1967, Д1-4. с. 21.
- ¹¹ *Vulpe A.* Necropola hallstattiană de la Ferigile. — București, 1967, pl. XV, 2.
- ¹² Там же, р. 195.
- ¹³ *Matei A. V.* Akinakes-ul de bronz de la Firminis. — AMN, 1977, N 14, pl. 1, I; 2; I; *Matei A. V.* Der Bronze-akinakes von Firminis. — Dacia. MS, 1978, N 22, S. 110. Abb. 3, 1—3.
- ¹⁴ *Matei A. V.* Akinakes-ul..., p. 70; *Matei A. V.* Der Bronze-akinakes..., S. 113; *Vasiliev V.* Pumnalele akinakes din Transilvania. — AMN, 1979, N 16, p. 31—32; *Vasiliev V.* Scitii și agatirii pe teritoriul României. — Cluj-Napoca, 1980, p. 85, 89.
- ¹⁵ *Bukowski Z.* The Scythian..., p. 135.
- ¹⁶ *Меликова А. И.* Вооружение скифов, с. 78; *Черненко Е. В.* Скифский доспех. — Киев, 1968, с. 99—111.

Г. П. ЗІНЕВІЧ

Антропологічні дослідження медвинських курганів ранньоскіфського періоду

У 1973 р. у лісостеповій частині України, на високому березі р. Хороброї, недалеко від с. Медвина Богуславського району Київської області скіфською експедицією Інституту археології АН УРСР досліджувався курганий могильник ранньоскіфського часу¹.

Могильник, що складався з трьох курганних груп, розташовувався на нерівній, перерізаній балками та байраками місцевості, що має назву Горчаковий ліс. Було розкопано 11 курганів. Переважали невеликі кургани з низькими земляними насипами висотою від 20 см до 1,5 м, діаметром від 6 до 20 м. Під центром курганів знаходились похованальні ями прямокутної або округлої форми з дерев'яним перекриттям поперек могильної ями. В курганах майже всі поховання були з одним або з кількома небіжчиками.

Поховані лежали витягнуто на спині, з випростаними вздовж тулуба руками і з орієнтацією на північний захід. Більшість поховань з інвентарем. У жіночих похованнях траплялися бронзові браслети з розімкнутими кінцями, скроневі кільця, намисто з халцедону, бурштину, гірського кришталю, глиняні біконічні пряслиця. Чоловічі поховання супроводжувалися залишками дерев'яних колчанів з бронзовими тригранними наконечниками стріл, залізними наконечниками списів, ножами. В чоловічих та жіночих похованнях наявна ліпна, нелощенена кераміка: черпаки, прикрашені проколами, наліпним валиком. У деяких могилах зустрічалися залишки напутньої їжі — кістки тварин. Деякі кургани пограбовано ще в давнину, тому інколи кістки померлих зрушено з місця, розкидано, перемішано.

Всього розкопано 19 поховань. Більшість палеоантропологічного матеріалу непоганої збереженості, хоча в окремих курганах збереглися лише фрагменти черепів та довгих кісток, з яких майже неможливо визначити статеву належність померлого. Кілька черепів потребували значної реставраційної роботи, що було проведено в лабораторії Інституту археології АН УРСР². Статевий диморфізм на черепах визначався достатньо чітко. В курганах поховано 13 чоловіків і 6 жінок. Дитячих поховань не виявлено. Співвідношення померлих за віком розподілялося таким чином: 6 чоловік померло в 45—55 років, 10 — до 40 літ, а 3 поховання належало літнім людям. Проведено виміри лише семи чоловічих і трьох жіночих черепів. Із-за посередньої збереженності довгих кісток небіжчиків промірено незначну їх кількість.

Трубчасті кістки кінцівок збереглися лише у 15 випадках (8 чоловічих та 5 жіночих кістяків). У деяких кістяків збереглися лише дві або три довгих кістки (ноги або руки).

При визначенні довжини тіла померлого користувалися таблицями Мануврує, а також середніми розмірами з формул Троттер і Глезер. Зріст чоловіків за формулою Манувріє дорівнює 167,0, за форму-

лою Троттер і Глазер понад 170,0 см, ріст жінок відповідно 156,0 та 158,0 см.

В краніологічній серії з медвинських курганів в трьох випадках визначено каріес зубів, досить рідкісне явище для таких давніх і дуже нечисленних серій. В одному випадку каріесом пошкоджено верхнє ліве і克ло та лівий різець, в іншому — сліди глибокого каріесу визначені на Р₁ і М₁ верхньої щелепи (ліва). На одному чоловічому черепі, що належав людині 40—45 років, не прорізався М₃ на нижній щелепі. Каріес М₃ нижньої щелепи (з правого боку) визначено на черепі молодої жінки.

На довгих трубчастих кістках у жінки 50—60 років виявлено перелом лівої променевої кістки руки, що загоївся ще при житті померлої.

Краніологічна серія з медвинських курганів характеризується доліхокранією, черепний покажчик дорівнює 71,1 для чоловіків, й мезокранією для жінок (75,6 — для трьох жіночих черепів). Розміри черепа середні, іноді вище середніх. Поздовжній і поперечний діаметри відносяться до категорії великих. Поздовжній діаметр у чоловіків становить 189,0, у жінок — 179,3 мм. Висотний діаметр, від базіона і поріона, у чоловіків — 140,0 та 118,6 мм; у жінок 133,5 і 113,5 мм.

За висотно-поздовжнім покажчиком (при вимірюванні черепа від базіона) чоловічі черепи відносяться до групи гипсікранив, за висотно-поперечним — акрокраніним варіантом. Розвиток м'язевого рельєфу черепів дещо завищений. Надперенісся і надбрівні дуги розвинені середньо, хоча два черепи мають глабелу, що розвинена дуже сильно і характеризується балом 4. Метопічний шов є на двох чоловічих черепах. Лоб, якщо взяти його абсолютні розміри найменшої ширини, у медвинських черепів — середньоширокий. У чоловіків він дорівнює 96,3 мм. Середня величина кута профілю лоба від назіону характеризує його як середньоопохилий — 84,5. Соскоподібні відростки та виступання потилиці мають середній бал розвитку. Діаметр вилиць медвинських черепів і висота обличчя середніх розмірів (таблиця). Обличчя широке як у верхній своїй частині (на рівні орбіт), так і на рівні носового отвору. Величина верхньолицевого покажчика (53,1) дозволяє віднести черепи до мезених форм. Кістяк обличчя медвинських черепів мезогнатний (84,5), але череп, що добре зберігся, — ортогнатний.

За розмірами орбітного покажчика (від tf) медвинські черепи, як чоловічі, так і жіночі, хамекомхні; від дакріальної точки — низькоорбітні. Горизонтальне профілювання, що характеризує міру сплощеності обличчя, визначалося на черепах на рівні орбітного і підносового відділів. Обличчя чоловічих та жіночих черепів сильно профільовані: назомаялярний кут та зигомаксилярний є характерним для європеоїдних серій. Глибина іклової ямки значна і для чоловічих і для жіночих черепів.

Ширина носа у чоловіків значна, висота — середня, що дає переважання платерінних форм за покажчиком носа (52,4). Кут виступання носових кісток у більшості черепів підтверджується великими і дуже великими величинами дакріального і симотичного покажчиків. Нижній край грушоподібного отвору у більшості черепів антропінної форми, однак у трьох чоловічих черепів визначено передносові ямки. Розвиток передньоносової ости у чоловіків і жінок вище середнього. У двох випадках передньоносова ость характеризується балом 5.

Таким чином, для краніологічної серії за середніми даними медвинських курганів типова доліхокранія, великі розміри повздовжнього і висотного діаметрів та невелика величина поперечного. Нахил і ширина лоба середньої величини.

Висота і ширина обличчя, як відповідно і покажчик, — середні; вертикальний профіль його — мезогнатний. Виступання носа над лінією профілю обличчя велике, перенісся і дакріальний покажчик значні. Орбіти низькі й широкі як за абсолютними розмірами, так і за покажчиком. В цілому серію можна віднести до доліхокранічних європеоїдних форм з мезогнатною будовою скелета обличчя.

Порівняльна таблиця середніх величин краніологічних ознак чоловічих черепів з Медвинських курганів з скіфами інших територій та населенням скіфського часу Нижнього Подністров'я

Ознака, мм	Місце знаходження						
		(T. N. Сєрдєн Подністров'я VII–IV ст. до н. е. (T. N. Зінєвич)	(Лісостепові райони Середнього Подністров'я (обелана група), V–III ст. до н. е.) (T. С. Кочкуторова, Г. Ф. Дебець, Г. П. Зінєвич)	(Степові райони Нижнього Подністров'я (обелана група), V–III ст. до н. е.–II ст. н. е.) (T. С. Кочкуторова)	Крим, Неваполь скіфський (обелана група), II ст. до н. е.–II ст. н. е. (T. С. Кочкуторова)	Прутсько-Дніпровське межиріччя IV–III ст. до н. е. (M. С. Веліканова)	
Параметр, $\bar{x}(n)^*$							
1.	Поздовжній діаметр	189,0 (7)	191,6 (10)	186,9 (28)	185,4 (65)	187 (18)	
8.	Поперечний діаметр	133,5 (6)	135,5 (10)	140,5 (27)	139,5 (62)	139,5 (18)	
17.	Висотний діаметр (за-вг)	140,0 (4)	137,6 (6)	134,1 (18)	135,7 (41)	134,7 (14)	
20.	Висотний діаметр (ро-br)	118,6 (5)	115 (9)	114,7 (21)	115,1 (61)	115,9 (16)	
5.	Довжина основи черепа	108,3 (4)	102,8 (6)	104,2 (18)	102,2 (35)	101,6 (15)	
9.	Найменша ширина лоба	96,3 (6)	97,3 (9)	97,7 (30)	96,2 (60)	97,1 (19)	
32.	Кут лоба (<i>ql-met</i>)	84,5 (4)	82,3 (6)	81,7 (20)	83,8 (42)	80,1 (15)	
	Надбрів'я (за Мартіном 1–6)	2,86 (7)	3,6 (10)	3 (31)	2,86 (67)	2,84 (20)	
	Сосковидний відросток (1–3)	2,71 (7)	2,10 (10)	2,78 (22)	2,59 (67)	3,05 (19)	
	Сосковидний відросток (1–3)	2,71 (7)	2,10 (10)	2,78 (22)	2,59 (67)	3,05 (19)	
Показники							
8 : 1.	Черепний	71,1 (6)	70,8 (10)	75,3 (27)	75,4 (62)	74,9 (18)	
17 : 1	Висотно-поздовжній I	75,2 (4)	71,6 (7)	72,5 (17)	73,4 (41)	72,5 (14)	
17 : 8	Висотно-поперечний I	105,3 (4)	101,1 (6)	95,9 (17)	97,2 (40)	96,8 (14)	
9 : 8	Лобно-поперечний	71,9 (6)	71,7 (12)	68,9 (25)	69,4 (55)	—	
40.	Довжина основи обличчя	96 (3)	96,6 (5)	97,7 (15)	97,2 (23)	96,1 (15)	
45.	Діаметр вилиць	131,3 (4)	133,2 (6)	135,5 (25)	133,1 (50)	133,3 (15)	
48.	Верхня висота обличчя	70,3 (6)	71,3 (6)	72,1 (26)	71,3 (53)	71,7 (18)	
51.	Ширина орбіти від ніз	41,6 (5)	40,2 (6)	42,5 (19)	40,7 (54)	41,7 (15)	
51a.	Ширина орбіти від д	39,3 (4)	38,6 (5)	40,5 (23)	38,8 (18)	38,5 (13)	
52.	Висота орбіти	30,6 (5)	31,5 (6)	33,3 (28)	32,9 (57)	32,6 (13)	
54.	Ширина носа	25,2 (6)	25,3 (7)	25,2 (25)	24,8 (52)	25,2 (16)	
55.	Висота носа	48,8 (5)	51,2 (6)	51,8 (25)	50,7 (51)	51,5 (18)	
Передньоносова ость							
	(1–5 за Броком)	40 (6)	3,7 (3)	3,47 (19)	3,51 (31)	—	
	Глибина іклової ямки в мм	4,22 (6)	4,1 (5)	4,12 (19)	4,66 (38)	4,49 (15)	
75.	(1). Кут носових кісток до лінії профілю	300 (4)	33,2 (6)	32,7 (21)	29,8 (27)	31,8 (12)	
72.	Загальний кут обличчя	84,5 (4)	85,8 (6)	85,3 (21)	84,6 (34)	87,7 (15)	
77.	Назомалярний кут	136,5 (4)	136,8 (11)	137,3 (20)	137,6 (51)	135,4 (17)	
	Зигомаксилярний кут	122,8 (5)	123,3 (9)	128,1 (17)	124,6 (33)	125,5 (14)	
Показники							
40 : 5.	Виступання обличчя	92,4 (3)	95,4 (6)	94,2 (15)	95,7 (13)	94,6 (15)	
48 : 45.	Верхньолицьовий	53,1 (4)	51,9 (9)	54 (23)	53,6 (44)	53,2 (15)	
48 : 17.	Вертикальний краніофасціальний	50,2 (4)	510 (6)	53,5 (16)	53,3 (34)	—	
52 : 51.	Орбітний I	72,2 (5)	78 (4)	79 (19)	810 (53)	78,3 (15)	
52 : 51a.	Орбітний II	78,5 (4)	83,8 (5)	81,9 (22)	82,1 (18)	81,5 (13)	
54 : 55.	Носовий	52,4 (4)	52,3 (4)	48,6 (25)	48,9 (50)	490 (15)	
DS : DC	Дакріальний	68,5 (4)	560 (5)	56,7 (11)	56,2 (12)	65,9 (13)	
SS : SC	Симотичний	500 (4)	50,9 (6)	56,9 (19)	48,3 (14)	61,4 (13)	

* $x(n)$ — середня величина та кількість випадків.

Аналіз серії в цілому, незначний розмах варіацій окремих ознак, аналіз середніх розмірів, а також малі величини квадратичного відхилення, які не перевищують межі для однорідної серії, характеризують медвинські черепи як виключно однорідну в морфологічному відношенні популяцію. Деякі незначні відміни окремих ознак не мають загального характеру і повинні розглядатися, на нашу думку, як індивідуальні відхилення при незначній кількості вимірів.

Антропологічний матеріал, датований раннім скіфським часом з території лісостепової частини Правобережжя України, вкрай нечисленний. До розкопок медвинських курганів антропологи мали в своєму розпорядженні невелику серію, що складалася з окремих черепів, здобутих з розкопок скіфських курганів в п'яти областях середньої течії Дніпра³. В літературі, присвяченій скіфській проблемі, існує деяка невідповідність між кількістю археологічних знахідок і антропологічним матеріалом. Незважаючи на те, що початок дослідження скіфських пам'яток цієї території покладено археологами ще на початку минулого століття, антропологічному матеріалу, на жаль, не приділялося належної уваги.

В численних курганах, пограбованих ще в давнину, не збереглося залишків кістяків, а в інших збереженість кісток дуже погана.

В останні роки кількість розкопаних скіфських могильників у лісостепових районах України значно збільшилась⁴. Медвинський курганий некрополь — один з численних курганних некрополів скіфського часу — дав антропологічний матеріал. Порівнюючи його з іншими краніологічними скіфськими серіями з степових районів Нижнього Подніпров'я, ми мали змогу ще раз висловити свою думку щодо існування відмінностей в антропологічному типі скіфів степових і лісостепових районів України.

Вже зверталася увага на деякі відмінності за цілим рядом ознак між цими групами⁵. Скіфи лісостепової смуги УРСР різко доліхокранні; при візуальному аналізі не зафіковано мезокранних чоловічих черепів. Теж саме простежено і серед похованих в медвинських курганах. Серед скіфських черепів степової смуги є мезокранні та брахікранні варіанти. Крім того, скіфи Середнього Подніпров'я мають чіткіше визначений рельєф лобової і потиличної областей, вужчий лоб, дещо вужче і нижче обличчя з помірно виступаючим носом, ніж скіфи Нижнього Подніпров'я (таблиця). Ці особливості ще раз підтвердились основними краніологічними ознаками медвинської серії, при порівнянні з скіфами степової смуги. І навпаки від медвинських скіфів за формою черепа (зі значною кількістю мезокранів), за дещо меншою висотою черепа і більшою висотою обличчя різняться скіфи Неаполя Скіфського⁶, які подібні до степових скіфів.

Решта медвинських скіфів помітно різняться від населення скіфського часу з с. Миколаївки (Нижнє Подністров'я).

Таким чином, порівняння краніологічних серій скіфського часу лісостепових районів середньої течії Дніпра з серіями із степових районів України виявили певні відмінності, які за більшістю ознак статистично достовірні. Ми вважаємо, що говорити про єдиний антропологічний тип населення території УРСР в скіфський час, що мешкало в його степових і лісостепових районах, неправомірно. Однак не виключено, що дослідження нових численних палеоантропологічних матеріалів скіфського часу, внесуть певні корективи в розв'язанні цілого ряду питань скіфської археології. Ці доповнення будуть відноситися не лише до таких складних і дискусійних питань, як визначення спадкоємності скіфів з їх попередниками на території України, вияву генетичних зв'язків з іншими етнічними групами, а й з'ясування антропологічного складу давнього населення Подніпров'я в скіфський час.

Антропологические исследования медвинских курганов раннескифского периода

Резюме

Статья посвящена исследованию антропологического материала из курганного могильника раннескифского времени в с. Медвин Богуславского района Киевской области на основании которого дана морфологическая характеристика населения, проживающего на территории Среднего Поднепровья в VII—V вв. до н. э.

Это были люди с удлиненной формой черепа, имевшие неширокое мезогнатное, сравнительно невысокое, четко профицированное в горизонтальной плоскости лицо с низкими орбитами и резко выступающим носом. В целом они относились к европеоидным, олихократным типам и представляли собой однородную в морфологическом отношении популяцию. В результате анализа медвинской серии и сопоставления ее с краиниологическим скифским материалом территории Нижнего Поднепровья, Прутско-Днестровского междуречья и Крыма, автор сделал вывод о неоднородности в антропологическом отношении населения Среднего и Нижнего Поднепровья. По-видимому, нельзя говорить о едином антропологическом типе населения территории УССР, его степных и лесостепных районов в скифское время.

¹ Ковпаненко Г. Т. Курганы скифского времени у с. Медвин. — В кн.: Скифы и сарматы. Киев, 1977, с. 40—72.

² Зиневич Г. П. Очерки палеоантропологии Украины. — Киев, 1967, с. 127—129.

³ Кондукторова Т. С. Антропология древнего населения Украины. — М., 1972, с. 3—154; Ильинская В. А. Скифские курганы около с. Борисполь. — СА, 1966, № 3, с. 152—171; Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. — Киев, 1068, с. 3—202; Ильинская В. А., Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Скифский курганный могильник Гайманово Поле. — В кн.: Скифы и сарматы. Киев, 1977, с. 152—199; Ковпаненко Г. Т. Пам'ятки скіфського часу в басейні Ворскли. — К., 1967, с. 3—186.

⁴ Зиневич Г. П. Указ. соч., с. 124.

⁵ Кондукторова Т. С. До антропології Неаполя Скіфського. — В кн.: Матеріали з антропології України. К., 1964, вип. 4, с. 32—71.

⁶ Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975, с. 3—282.

К. В. ШИШКІН

Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки

Багаторічний досвід дешифрування аерофотознімків археологічних об'єктів¹ дає можливість досить надійно виділити поселення трипільської культури, якщо останні не перекривалися пізнішими пам'ятками. Ознаки антропогенних елементів проявляються на знімку завдяки реакції ґрунту і рослинності на будівельні залишки і культурний шар стародавніх поселень. Так, над трипільськими площацками з перепаленої глини поступово акумулювався ґрунт з меншим вмістом гумусу, порівняно до ґрунту над культурним шаром навколо площаць. За рахунок цього виникла тональна різниця між загальними тлом місцевості (сірим), культурним шаром (темним) і площацкою, яка на знімку має білій колір. Складний мікрорельєф поселення, водна і вітряна ерозія, структурні хімічні зміни і різниця у зваженості відбиваються на рослинності й, підсилені оптичними якостями об'єктиву під час зйомки, дозволяють спочатку виділити загальні риси, а потім і деталі поселення. На знімку «читаються» навіть такі елементи планування поселення (дрібні господарські споруди, житла з невипаленої глини, огорожі тощо), які неможливо або дуже важко простежити під час розкопок.

Зазначимо, що на тлі сучасних ознак, добре помітних на знімку, сліди поселень нерідко дуже послаблені й розмиті внаслідок дії пізніх антропогенних факторів: багаторічного розорювання полів, розмежування ділянок, наявності існуючих і залишених сіл тощо. Ці обставини заважають чіткому визначенню площини й структури стародавніх поселень, вимагають постійного вдосконалення методів дешифрування та польової перевірки одержаних даних.

Нижче ми подаємо принципові схематичні плани 24 трипільських поселень Уманщини, виконані на підставі дешифрованих аерофотознімків. Майже всі ці поселення входять до списку пам'яток трипільської культури на Уманщині, складеного місцевим краєзнавцем В. О. Стефановичем; деякі (Володимирівка) відомі за старими розкопками (рис. 1). Поселення згруповані за етапами розвитку трипільської культури, визначених Т. С. Пассек (В / II, В / II—С / I); вік деяких з них потребує подальшого уточнення.

На планах суцільними або розриваними лініями передано ряди споруд із щільною забудовою; крапками показано ділянки поселення з невизначенім плануванням. Погано читається основна частина поселення Доброводи (рис. 2, 2) та деякі відомі поселення: Піщане й Тальне (рис. 3, 2, 8). Саме тому ми не наводимо плани таких поселень, як Томашівка, Краснопілка, Дмитрушки, Васильків, Мошурів тощо. Деякі пам'ятки обстежувались у 1982 р. і у ряді випадків не дали підйомного матеріалу (головним чином поселення, що погано визначаються на знімках). Можливо, культурний шар тут слабо насичений, або залігає досить глибоко.

Навіть попередній аналіз наведених планів свідчить про різноманітне планування одночасових поселень трипільської культури.

Не викликає сумніву оборонний характер кільцевої структури майже усіх поселень, винесених на височини. Подекуди вдається прослідити початок розвитку поселення, позначений наявністю окремих кільцевих структур в межах поселення і скуччення тут потужних будівельних решток. У Тальянках це північна, найбільш підвищена частина поселення (рис. 2, 1); у Майданецькому — також північна (рис. 2, 3); у Небелівці (рис. 3, 1) — південно-східна околиця тощо. Відоме поселення Сушківка (рис. 2, 7) складається з окремих кільцевих утворень, що, можливо, свідчить про його розвиток окремими частинами. Загальний контур Сушківки утворюють щільні зовнішні лінії жител і ряди будівель, перпендикулярні до них. За останніми даними ми вважаємо сумнівним наявність оборонного рову у Сушківці, віддаленого від поселення на 1 км. Контури заглибини, визначеної як рів під час попереднього дешифрування знімку, занадто широкі й розмиті для оборонної споруди.

Поряд із кільцевою існувала квартальна система забудови трипільських поселень, найяскравіше відбита у Доброводах (рис. 2, 2), але помітна і на ранніших поселеннях — Ятранівка (рис. 3, 5), Перегонівка (рис. 4, 3), Михайлівка (рис. 4, 1), а також почасти у Володимирівці (рис. 4, 2).

Незвичайні топографія і планування поселення Кобринове (рис. 3, 7), що складалося з окремих безсистемних скучень будівель, розташованих не на мису, як звичайно, а на вододілі, хоча й на краю стрімкого схилу. Відсутність чіткого планування характерно й для поселення Глибочок (рис. 3, 4).

Привертають увагу такі деталі планування поселень, як виходи з них (на планах — поперечні щодо периметра риски). Подекуди ці виходи перетворилися на глибокі промоїни. Вони зафіксовані, зокрема, на території сучасних сіл Росохуватка і Майданецьке.

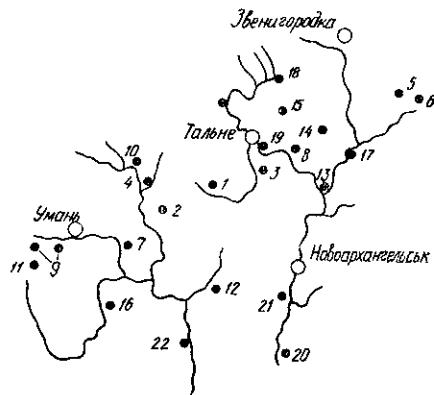

Рис. 1. Розміщення трипільських поселень Уманщини:

- 1 — Тальянки; 2 — Доброводи; 3 — Майданецьке; 4 — Косенівка; 5 — Чициркоузівка; 6 — Іскренне; 7 — Сушківка; 8 — Колодісте; 9 — Коцержинці (уроч. Шульгівка та Паньківка); 10 — Старі Бабани; 11 — Синиця; 12 — Небелівка; 13 — Піщане; 14 — Росохуватка; 15 — Глибочок; 16 — Ятранівка; 17 — Криві Коліна; 18 — Кобринове; 19 — Тальне; 20 — Михайлівка; 21 — Володимирівка; 22 — Перегонівка; 23 — Веселий Кут.

Характер кільцевої структури майже усіх поселень, винесених на височини. Подекуди вдається прослідити початок розвитку поселення, позначений наявністю окремих кільцевих структур в межах поселення і скучення тут потужних будівельних решток. У Тальянках це північна, найбільш підвищена частина поселення (рис. 2, 1); у Майданецькому — також північна (рис. 2, 3); у Небелівці (рис. 3, 1) — південно-східна околиця тощо. Відоме поселення Сушківка (рис. 2, 7) складається з окремих кільцевих утворень, що, можливо, свідчить про його розвиток окремими частинами. Загальний контур Сушківки утворюють щільні зовнішні лінії жител і ряди будівель, перпендикулярні до них. За останніми даними ми вважаємо сумнівним наявність оборонного рову у Сушківці, віддаленого від поселення на 1 км. Контури заглибини, визначеної як рів під час попереднього дешифрування знімку, занадто широкі й розмиті для оборонної споруди.

Поряд із кільцевою існувала квартальна система забудови трипільських поселень, найяскравіше відбита у Доброводах (рис. 2, 2), але помітна і на ранніших поселеннях — Ятранівка (рис. 3, 5), Перегонівка (рис. 4, 3), Михайлівка (рис. 4, 1), а також почасти у Володимирівці (рис. 4, 2).

Незвичайні топографія і планування поселення Кобринове (рис. 3, 7), що складалося з окремих безсистемних скучень будівель, розташованих не на мису, як звичайно, а на вододілі, хоча й на краю стрімкого схилу. Відсутність чіткого планування характерно й для поселення Глибочок (рис. 3, 4).

Привертають увагу такі деталі планування поселень, як виходи з них (на планах — поперечні щодо периметра риски). Подекуди ці виходи перетворилися на глибокі промоїни. Вони зафіксовані, зокрема, на території сучасних сіл Росохуватка і Майданецьке.

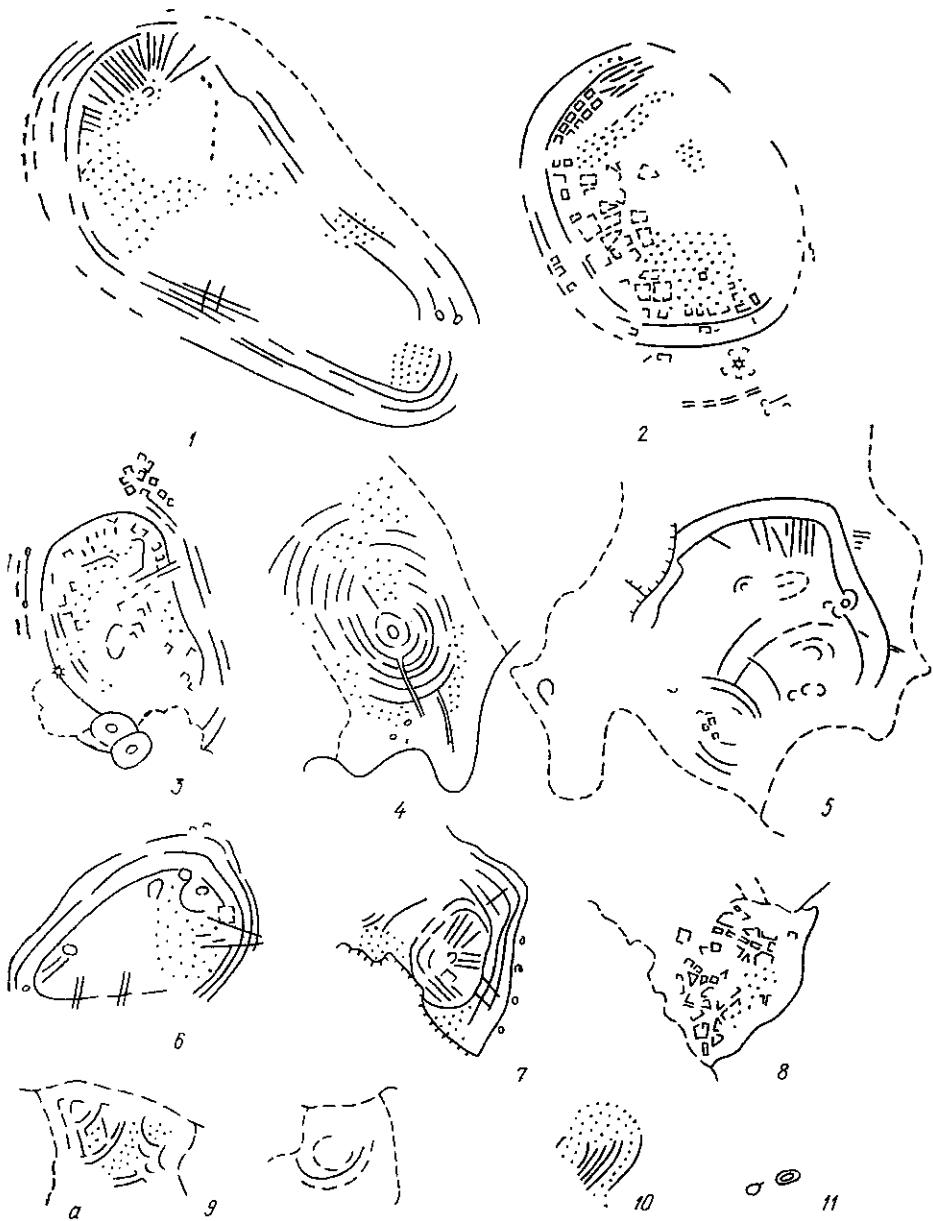

Рис. 2. Планы поселений этапу С / I:

1 — Тальянки; 2 — Доброводи; 3 — Майданецьке; 4 — Косенівка; 5 — Чичиркозівка; 6 — Іс-
кренне; 7 — Сушківка; 8 — Колодисте; 9 — Кочержинці (урочища Шульгівка та Паньківка);
10 — Старі Бабани; 11 — Синиця.

На деяких поселеннях за останні роки здійснено геомагнітну роз-
відку і археологічні розкопки, що дало можливість перевірити і уточ-
нити наші висновки. Так, попередній план поселення Майданецьке²
був перенасичений другорядними деталями і до того ж мав деякі не-
точності, викликані тлумаченням пізніх антропогенних утворень. Після
здійсненої геомагнітної зйомки³ виявилося, що одержані дані не під-
тверджують наявність у південно-східній частині поселення концен-
тричних утворень, складених з окремих підрямокутних елементів (бу-
дівель). Очевидно, тут розташовувалися будови з невипаленої глини,
що розчинилися у ґрунті і не були зафіксовані магнітометром. Нова
дешифровка поселення, наведена у даній статті, співпадає майже в
усіх компонентах з планом, одержаним після геомагнітної зйомки.

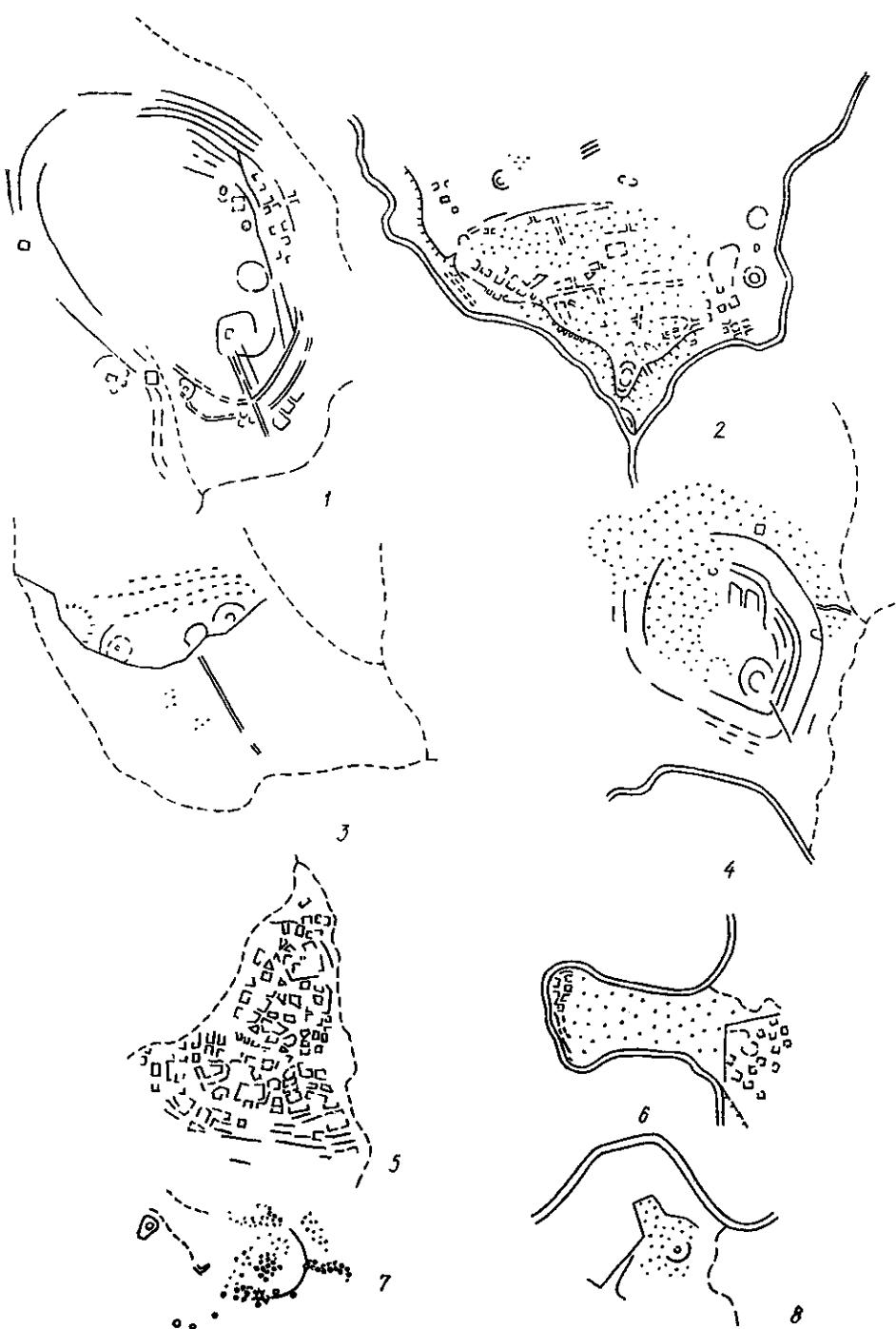

Рис. 3. Планы поселений переходного этапу В/II—С/I:
1 — Небелівка; 2 — Піщана; 3 — Росохуватка; 4 — Глибочок; 5 — Ятранівка; 6 — Криві Ко-
ліна; 7 — Кобринове; 8 — Тальне.

Досить точним є план поселення Веселий Кут (рис. 4, 4), на якому протягом кількох років проводить розкопки Є. В. Цвек⁴, 20 наземних жител-площадок, відкритих дослідницею, в цілому співпадають з житлами, локалізованими за даними дешифрування аерофотознімка. Останній не виявляє чітких кільцевих утворень (можливо, через значну глибину залігання площадок та їхню невелику потужність), однак дані розкопок Є. В. Цвек дозволяють виділити слабкі ознаки таких

утворень з прямокутною будовою у центрі. Роэрізняються також безладно, але досить щільно розташовані будівлі із слідами огорож та завулків.

Безумовно, плани усіх поселень, про які йшлося у даній статті, потребують подальшого уточнення, що залежить від вдосконалення самого аерометоду і ретельної перевірки його даних у польових умо-

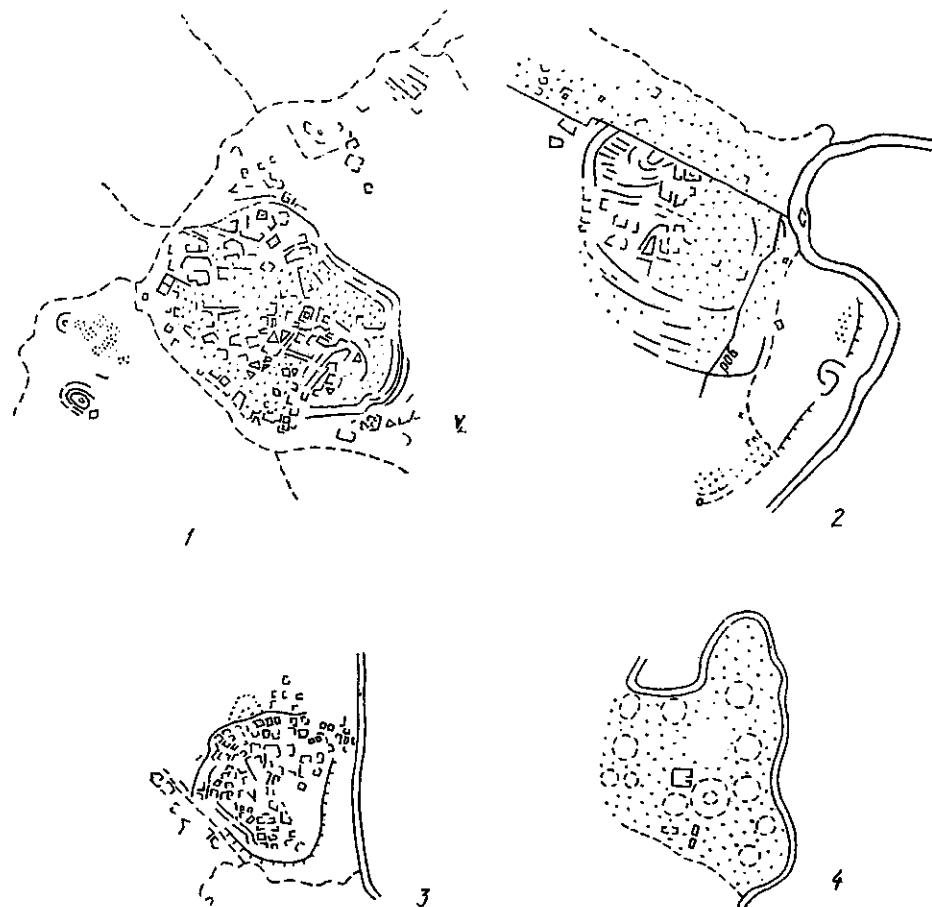

Рис. 4. Плани поселень В / II:

1 — Михайлівка; 2 — Володимирівка; 3 — Перегонівка; 4 — Веселий Кут.

вах. Комплексне вивчення трипільських пам'яток повинно включати не лише аерофотозйомку і застосування магнітометра, але й дослідження у галузі первісного домобудівництва, аналізи ґрунтів за мікроструктурами тощо. Необхідна також велика точність у сполученні планів, одержаних аерометодом, та польових креслень. Тому фотографування доцільно проводити навесні, восени, а також наприкінці червня, коли найчіткіше проявляються ґрутові та рослинні ознаки.

За цих умов перспективний і економічний метод виявлення топографії, планування і структури стародавніх поселень обіцяє дати цінні наукові результати.

К. В. ШИШКИН

Планировка трипольских поселений
по данным аэрофотосъемки

Резюме

В статье публикуются планы 24 поселений трипольской культуры на Уманщине, относящихся к развитому и началу позднего этапа. Планы получены в результате дешифровки автором аэрофотоснимков. Наибольший интерес представляют планы крупных поселений — Майданецкого, Доброводы, Тальянки, Веселого Кута, уточненные в процессе археологических раскопок.

¹ Шишкін К. В. З практики дешифрування аерофотознімків у археологічних цілях. — Археологія, 1973, т. 10, с. 32—40.

² Там же, с. 37, рис. 2.

³ Шмаглій Н. М. Крупные трипольские поселения в междуречье Днепра и Южного Буга. — В кн.: Первобытная археология — поиски и находки. Киев. 1980, с. 199—200.

⁴ Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья. — Там же, с. 177.

Н. Б. БУРДО, М. Ю. ВІДЕЙКО

Ранньотрипільське поселення Тимкове в Одеській області

В 1981 р. Буго-Дністровський загін Причорноморської експедиції Одеського Археологічного музею АН УРСР дослідив залишки значно зруйнованого ранньотрипільського поселення у с. Тимкове Кодимського району Одеської області.

Поселення відкрито у 1952 р. А. Л. Єсипенко, який відзначив наявність тут пам'ятки черняхівського часу¹. При обстеженні села у 70-і роки культурний шар виявiti не вдалося, тому вважали поселення знищеним будівельними роботами.

Ранньотрипільське поселення розміщене в центрі села на першій, досить високій надзаплавній терасі струмка. Територія поселення забудована. При обстеженні площа зафіксовано окремі ділянки непошкодженого культурного шару, а також залишки ранньотрипільських жител у вигляді площадок. На цих невеликих ділянках проведено охоронні розкопки. Під час будівництва верхній шар ґрунту знято на 0,3—0,4 м, а подекуди й більше, в результаті чого знищено повністю черняхівське поселення й більшу частину ранньотрипільського.

Під час досліджень закладено три розкопи.

Розкоп I — на місці зруйнованої майже повністю площадки № 1 площею 20 м². Залишки її у вигляді нашарування обпаленої до червоного кольору обмазки залягали під шаром дерну потужністю 10 см. Обмазка з домішкою полови потріскалася на уламки розміром 15×15×7 см, верхня частина загладжена, на нижній зрідка траплялися відбитки колотого дерева, орієнтовані в одному напрямку. Найбільша потужність нашарувань 0,5 м.

В розрізі зафіксовано шар гумусу; обмазка, розвали двох посудин та окремі фрагменти кераміки; знову обмазка, фрагменти кераміки, світло-жовтий суглинок. Всі знахідки з житла № 1 з слідами повторного випалу, тому більшість кераміки деформовано. За межами житла № 1 знайдено скupчення виробів та заготовок з м'яких порід каменю.

Всього в житлі № 1 виявлено близько десяти розвалів різних посудин, три жіночі статуетки, п'ять стільців до них, модель житла, виготовлену з глини з рослинною домішкою, кам'яні та крем'яні знаряддя праці, кістки тварин.

На схід від першого житла розчили розкоп II в, якому відкрито житло № 2 (рис. 1). Залишки житла розміром 6×6 м перекривав шар дерну 10 см. Східну частину житла зруйновано ямою № 1, що за знахідками датується IV—V ст. н. е. і, певно, має відношення до черняхівського поселення. Залишки житла № 2 мають вигляд монолітного завалу з обпаленої глини, що розтріскався на шматки різного розміру. Товщина обмазки 10—15 см. Глина, за винятком окремих конструкцій, має рослинну домішку. На основному шарі обмазки подекуди простежено аморфні шматки глини — можливо, залишки верхнього нашарування, що не збереглося. Обпалення будівельних залишків рівномірне, сильне, окремі місця обпалено до стану шлаку. Колір площадки від жовтого до цегляного.

В центральній частині площадки на підвищенні прямокутної форми виявлено залишки відкритого вогнища розмірами 1×1 м, виготов-

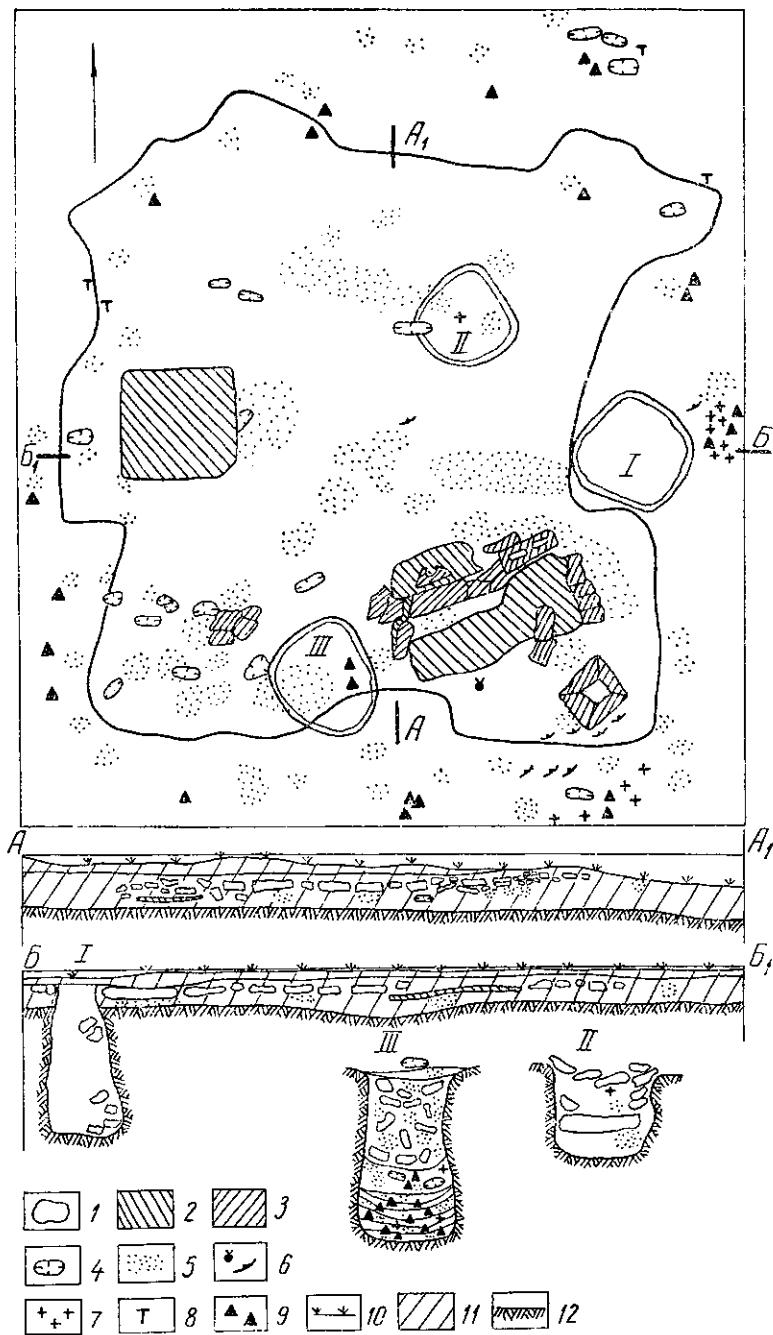

Рис. 1. Загальний план та розрізи житла № 2 і господарських ям № I—III:
1 — обмазка; 2 — черінь; 3 — залишки вогнищової споруди і сховищ; 4 — каміння; 5 — кераміка;
6 — статуетки та стільці; 7 — кремінь; 8 — тесла; 9 — кістки тварин; 10 — чорнозем;
II — культурний шар; 12 — материк.

леного з глини без домішок. Конструкція розстріскалася на окремі плитки товщиною 3—4 см.

Під час зачистки в шарі обмазки знайдено окремі фрагменти кераміки, а у південній частині — розвали двох посудин. Під обмазкою виявлено більшість знахідок, насамперед, кераміки — як розвали, так і цілі посудини.

Якщо верхня частина обмазки була старанно загладжена, то на нижній подекуди зустрічалися відбитки дерев'яних конструкцій, орієнтованих на північ.

Після зняття шару обмазки на всій площині житла розчистили розвали і цілі посудини, що містилися окремими групами, а також рештки інтер'єру першого поверху житла: складну вогнищеву споруду з глини, залишки глиняних сховищ для сипучих продуктів, дві ями — господарську та вогнищну. Залишки добре збереглися, що дало можливість реконструювати не лише самі споруди, а й увесь інтер'єр в цілому.

У південно-східній частині житла відкрито споруду, інтерпретовану як відкрите вогнище складної конструкції. Вона складалася з череня, виготовленого з глини без домішок, який розтріскався на невеликі плити товщиною 5 см (черінь намазувався на земляну доділку) і припічка, що оточував черінь з трьох боків (рис. 2, 1). Припічок з глини з рослинними домішками мав товщину близько 10, висоту 20 см. В ньому зроблено фігурні вирізи для невеликих посудин, знайдених поруч. Крім того, припічок мав підставку, був прикрашений рогоподібними виступами; окремі частини конструкції спиралися на масивні ніжки (рис. 2, 2).

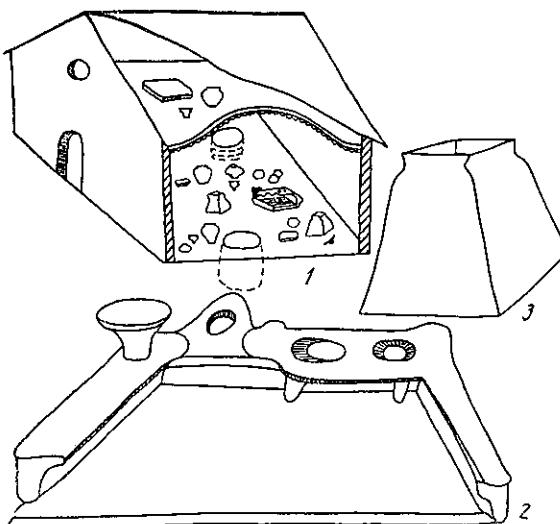

Рис. 2. Реконструкції житла № 2 (1), вогнищової споруди в житлі № 2 (2) та сховища з житла № 2 (3).

ності, було прямокутне в плані (30×30 см) заввишки близько 40 см. Стінки його трохи похилі до середини, вінця увігнуті (рис. 2, 3). Товщина стінок сховищ до 1 см.

Привертає увагу факт виявлення в районі вогнищної споруди і сховищ переважної більшості предметів культу, що походять з розкопу II — антропоморфних статуеток, стільців до них.

Підлога житла позначена лише заляганням розвалів посудин та зернотерками. Товщина культурного шару в межах житла не перевищувала 15—20 см.

Після зняття завалу обмазки виявилося, що до конструкції житла входили дві ями — № 2 і 3 (рис. 1).

Яма № 2 округла в плані, діаметром 1,2 м, стінки прямі. Верхню її частину заповнено брилами обмазки, фрагментами посудин, що стояли поруч з ямою. Під завалом відкрито розвал грушоподібної посудини з обгорілим зерном. Заповнення ями золисте, світло-сірого кольору — дуже добре відділяється від стінок. На глибині 0,5 м від рівня, з якого впущена яма, залягав суцільний шар обпаленої глини товщиною 20 см, ретельно загладжений зверху. На зворотному боці цієї конструкції відбитків дерева не зафіковано, тоді як на брилах обмазки, що заповнювали верхню частину ями, їх багато. Під шаром обмазки і до dna ями (на глибині 0,9 м від рівня підлоги) заповнення дуже насичене попелом. Тут знайдено розвал кухонного горщика. На підставі вищенаведених даних можна уявити процес заповнення ями № 2.

Можливо, яма з початку використовувалася як місце для попелу — тоді й утворився перший шар з розвалом посудин в ньому. Потім господарі житла переобладнали яму під відкрите вогнище, заглиблене на 0,5 м від рівня підлоги, з потужним черенем, який добре

акумулював тепло. Внаслідок використання ями як вогнища у ній нагромаджувався попіл, який, очевидно, періодично вибирався і засипали в іншу яму (№ 3). Під час загибелі житла яма була остаточно заповнена обмазкою міжповерхового перекриття, внаслідок чого тут утворилася западина, помічена ще при розчистці площинки.

Яма № 3 (рис. 1) розташовувалася поблизу вогнищової споруди у південно-східному кутку житла діаметром 1 м і також була перекрита обмазкою. До глибини 1,1 м заповнення ями складалося з цієї ж таки обмазки, розвалу товстостінного горщика і фрагментів кераміки та каміння. Все це було перемішане з пухким, світло-сірим ґрунтом. У нижній частині ями чітко простежувалися окремі пласти попелу з вуглинками, знайдено велику кількість кераміки (в тому числі розвали посудин) та інший матеріал.

Кераміка з ями країої збереженості, ніж з підлоги житла. Вона не зазнала інтенсивного повторного обпалення і зберегла ще сліди лискування. Колір кераміки чорний, світло-бронзовий. Цікаво, що кераміка, зібрана на рівні підлоги, внаслідок обпалення (повторного) має колір від коричневого до червоного, тоді як окремі екземпляри з чорними ділянками поверхні.

Порівнюючи кераміку з ями № 3 і з підлоги житла можна дійти висновку, що більша частина кераміки у Тимковому виготовлялася з чорною поверхнею, на якій чудово вирізнявся інкрустований білою пастою орнамент. Своє чорне забарвлення кераміка втратила під час пожежі в будівлі. Це не стосується кераміки, що одразу виготовлялася бронзового або червоного кольорів. Наведені спостереження становлять певний інтерес, бо свого часу різницю в кольорі кераміки площинок і напівземлянок розглядали як одну з хронологічних ознак.

На глибині 1,2 м у ямі виявлено фрагменти кухонної кераміки із защипами по всій поверхні. Фрагмент миски, прикрашеної заглибленим орнаментом, з профарбуванням червоную вохрою знайдено на глибині 1,8 м. Крім кераміки, в ямі виявлено велику кількість кісток тварин, крем'яніх відщепів, розколотих зернотерок, що свідчить про господарський характер ями. Разом з вогнищовою спорудою, що знаходилася поруч, вона становила напевне, єдиний комплекс. Навколо житла, в межах розкопу II, простежено культурний шар товщиною 0,2 м з кістками тварин (чого в межах житла не було), фрагментами кераміки, уламками статуеток.

На підставі матеріалів, одержаних під час розкопок житла № 2, проведено його реконструкцію (рис. 2, 1).

Виходячи із залягання будівельних залишок, будова напевно була двоповерховою. Перший поверх мав земляну долівку, на якій споруджено вогнище та сховище (рис. 2, 1—3), стояв посуд, лежали зернотерки; поблизу вогнища — статуетки на стільцях. Нижче рівня підлоги впущено ями № 2 і 3 — вогнищеву і господарську. За час існування житла рівень земляної долівки підвищився приблизно на 0,2 м і, як зазначалося вище, культурний шар майже не містив кісткових залишок, які викидалися до ями № 3.

Перший поверх під час загибелі будинку був повністю завалений обмазкою — залишками міжповерхового перекриття, що одночасно правив і за підлогу другого поверху. Міжповерхове перекриття складалося з дерев'яної основи, відбитки якої частково збереглися на нижньому боці обмазки, та шару нанесеної на цей настил глини із домішкою полови. Останній ретельно загладжений зверху, і таким чином становив вже підлогу другого поверху. На другому поверсі розміщувалося відкрите вогнище, розставлялася кераміка. Кожен поверх мав власну систему опалення. Нижній — більш потужну, що складалася з вогнищової споруди і обігрівальної ями № 2. Вхід до першого поверху знаходився, мабуть, із західного боку — це єдине місце, навпроти якого не розставлено групи посудин. Розміщення великої кількості посудин на підлозі першого поверху створює враження, що їх розстав-

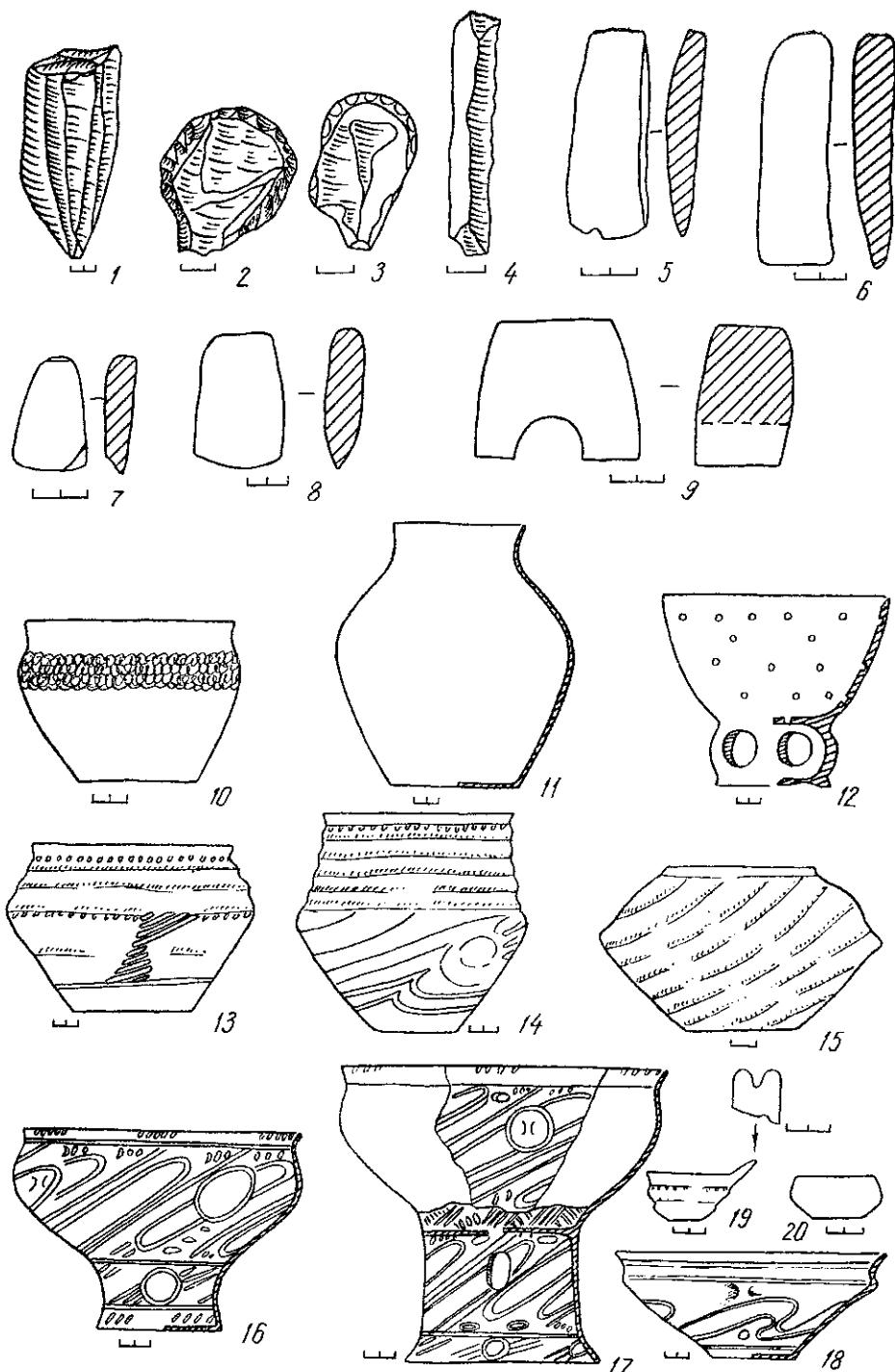

Рис. 3. Матеріали з поселення Тимкове:
1—9 — знаряддя праці (1—4 — кремінь; 5—8 — сланець; 9 — камінь); 10—12 — кухонна кераміка; 13—20 — столова кераміка.

лено відповідно до вимог якогось ритуалу, і зовсім не враховувалась зручність пересування в межах житла. Імовірно, це був ритуал спалення будівлі. Проте подібні висновки вимагають додаткової перевірки на багатьох об'єктах. Перший поверх з його господарським обладнанням, можливо, був робочим приміщенням, другий — житловим.

Розкоп III закладено на північ від розкопу II з обох боків гли-

бокого будівельного котловану, в стінах якого виявлено культурний шар, досліджений на площі 24 м². Гумусований чорнозем був насичений фрагментами кераміки, крем'яними знаряддями та відщепами, кістками. Будівельних залишок не виявлено.

Обстеження та шурфовки проведено на вільній від забудови площі поселення, проте культурного шару не виявлено.

Незважаючи на погану збереженість будівельних залишків, поселення Тимкове дало великий і різноманітний матеріал.

Знаряддя праці виготовлялися з кременю і різних порід каменю. Крем'яний інвентар нечисленний — призматичні нуклеуси, пластинки (деякі з кутовою заполіровкою), скребачки округлої форми на відщепах, відбійники, відщепи, сколи. Кремінь дністровський, сірого та чорного кольору. З твердих порід каменю виготовлено обушок свердленої сокири, кілька заготовок сокир, зернотерки і розтиральники. З кремнистого сланцю у розкопі III (виявлено глиби цієї сировини) виготовлено долота і тесла (рис. 3, 1—9).

Виробничий інвентар поселення Тимкове подібний до знарядь праці не лише з Олександрівки та Слобідки Західної, а й інших ранньоірпільських поселень.

Найчисленнішою є колекція тимківської кераміки, що нараховує близько 2500 фрагментів та понад 100 реставрованих або реконструйованих посудин.

Керамічний комплекс складається з двох основних груп посудин: кухонного та столового. Посуд обох груп має в глині домішку шамоту і добре випалений.

Кухонну кераміку можна виділити лише типологічно, бо за технологічними показниками вона практично майже не відрізняється від столової.

Основні форми кераміки — горщики різних розмірів, зерновики, кулясті посудини, фруктовниці, цідилки. Горщики оздоблено защипами або насічками у один — чотири ряди (рис. 3, 10), защипним або колосковим орнаментом по всьому тулубі. Зерновики за формуою подібні до горщиків але значно більших розмірів, мають підложені вінця і шийку, тулуб прикрашено пальцевими розводами. Знайдено чимало посудин з кулястим тулубом, циліндричною шийкою (рис. 3, 11), в основі якої іноді один ряд пальцевих защепів. Кухонні «фруктовниці» різняться від столових гіршою обробкою поверхні та відсутністю орнаменту. Унікальною є «цидилка» на антропоморфному піддоні (рис. 3, 12).

Столовий посуд за формами і орнаментацією різноманітний (рис. 3, 13—19). Основні його форми: горщики, кубки, округлотілі посудини, грушоподібні посудини, кришки, вази, фруктовниці, миски, черпаки. Орнамент виконано заглибленими та врізними лініями, штампом різних типів, канелюрами — у різноманітних комбінаціях, в поєднанні з інкрустацією білою пастою, червоною фарбою, лискуванням.

Горщики заввишки від 8 до 40 см мають невисокі, відігнуті вінця, злегка підкреслені плічка. Орнаментовані вони канелюрами, штампом, заглибленими лініями, що доповнювалися наліпами або вушками-ручками (рис. 3, 13).

Кубки подібні до горщиків, але мають високу канельовану шийку. Орнаментувалися кубки так само, як і горщики (рис. 3, 14).

Округлотілі посудини невеликі, з невисокими вінцями, вушками або їх імітацією на плічках. Поверхня гладка або канельована (рис. 3, 15).

Грушоподібні посудини висотою 10—30 см з невисокими, похилими до середини вінцями, плавним профілем, мають високий (до третини висоти) піддон. На згині тулубу розміщалися вушка або їх імітація. Для орнаментації використано практично усі прийоми, крім фарбування (рис. 4, 2). Кришки виготовлялися, ймовірно, у комплекці з грушоподібними посудинами, оформлялися в единому з ними сти-

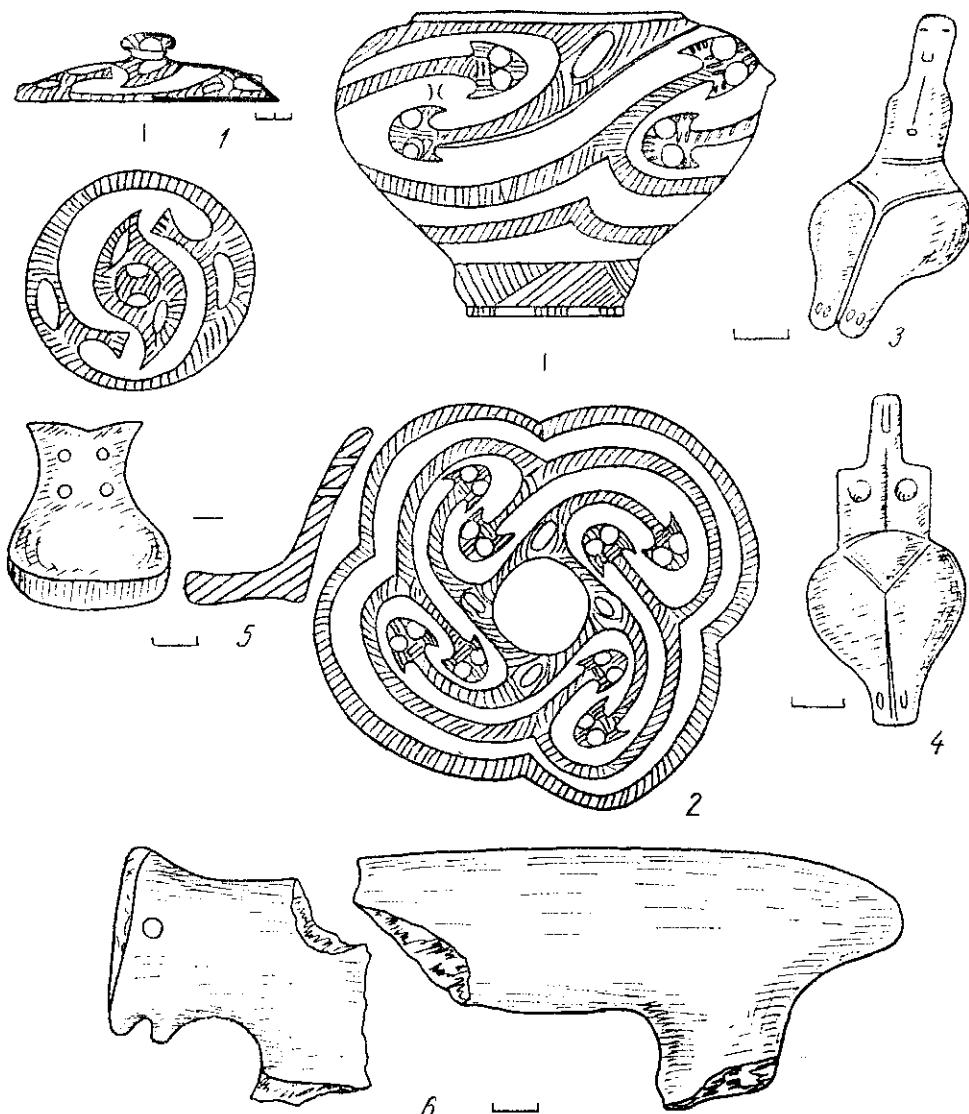

Рис. 4. Матеріали з поселення Тимкове:

1—2 — столова кераміка; 3—6 — пластика.

лі. Візерунок кришки був продовженням орнаментальної композиції посудини (рис. 4, 1).

Вази мають профіль мисок з відігнутими вінцями та зрізано-кінчний піддон. На плічках розміщувалися вушка. Орнамент виконувався заглибленими лініями, інкрустованими білою пастою, вільні місця підложені або заповнені червоною фарбою (рис. 3, 16).

Фруктовниці подібні за профілем верхньої частини до ваз, піддон мають циліндричний, з розтрубом унизу. У піддоні робилися округлі вирізи. Крім фруктовниць з плавним профілем, знайдено кілька екземплярів гострореберних посудин. Орнамент нанесено тими ж прийомами, що й на вазах (рис. 3, 17).

Миски мають плавний профіль, на плічках іноді вушка. Орнаментовані так само як і вази та фруктовниці. У однієї миски дно пофарбоване (рис. 3, 18).

У житлі № 2 виявлено невеличку мисочку з тонкими стінками та підложену поверхнею (рис. 3, 20). Подібну мисочку, але масивнішу та з грудкуватої глини, з слідами кіптяви всередині, знайдено в житлі № 1. Черпаки представлено численними уламками ручок, овальни-

ми або плоскими в розрізі, тулуб деяких з них прикрашено канелюрами (рис. 3, 19).

До окремої групи слід віднести дві великі товстостінні грушоподібні посудини з домішкою крупнотовченого шамоту в тісті. Поверхня старанно загладжена, місцями підлощена. Тулуб повністю орнаментовано заглибленими лініями і елементами врізаного орнаменту.

Колекція ранньотрипільської кераміки з поселення Тимкове завдяки значній кількості цілих посудин має важливе значення для вивчення орнаменту. Орнаментальні композиції складено за хрестоподібною схемою відповідно до форми поверхні, на яку наносилися (рис. 4, 2).

Керамічний комплекс Тимкове за складом в цілому подібний до комплексів сусідніх ранньотрипільських поселень Олександровки та Слобідка-Західної.

Привертає особливу увагу культовий інвентар (рис. 4, 3—6), зокрема невеличкий віттар, виготовлений з глини з домішкою полови, що за формую нагадує пізньотрипільські моделі жител, але без ніжок. Вхідну частину прикрашено стилізованими голівками бичків, а платформу вітварика поділено навпіл перетинкою заввишки 5 мм (можливо, зображення пари биків). Крім того, знайдено дев'ять цілих і десять фрагментованих жіночих статуеток. Виготовлені вони з глини із домішкою дрібнотовченого шамоту, старанно обпалені до жовтого коліору. Фігурки виконано у схематично-натуралистичному стилі і належать до типу «С» за класифікацією А. П. Погожевої² (рис. 4, 3—4). Стільці до статуеток виготовлено з тієї ж самої глини, що й самі фігурки. Частина спинок стільців виконана у зооморфному стилі. Деякі прикрашено насічками і отворами (рис. 4, 5); один великий стільчик має ніжки.

Вивчення матеріалів, одержаних під час розкопок ранньотрипільського поселення Тимкове, дає можливість дійти ряду висновків.

Зазначимо високий рівень житлобудування, що свідчить про наявність у ранньотрипільських майстрів значного досвіду і навичок у спорудженні будівель. Останні поступалися спорудам пізніших етапів лише розмірами, але мали практично таку саму конструкцію.

Виходячи з того, що матеріали поселення Тимкове мають повні аналогії у Олександровці, воно може бути датоване, як і остання, часом Докукутені III — Трипілля А, але пізніше середини цього етапу.

Тимкове відноситься до олександровської локальної групи ранньотрипільських поселень у межиріччі Дністра та Південного Бугу. Однією з особливостей цієї групи слід вважати, ймовірно, наявність у керамічному комплексі окремих архаїчних елементів — кераміки з защипами по всьому тулубі, колосковим орнаментом, особливої групи посуду з елементами врізаного орнаменту. Своєрідність полягає у поєднанні таких матеріалів з матеріалами розвинутого ранньотрипільського керамічного комплексу, що створює враження наявності кількох хронологічних горизонтів³. Після виявлення трьох поселень з таким набором ознак можна говорити про існування саме локальної групи ранньотрипільських поселень у районі Олександровки. За наявністю у керамічному комплексі відносно більшої кількості архаїчних елементів поселення Тимкове є найранішим у даній групі, порівняно з Слобідкою-Західною та Олександровкою.

Вивчення одержаних матеріалів, а також нові польові дослідження дадуть змогу повніше і грунтовніше визначити місце ранньотрипільського поселення Тимкове у Олександровській групі, а також місце даної групи в ранньому Трипіллі в цілому.

Раннетрипольське поселення Тимково в Одесській області

Резюме

В статье опубликованы материалы раскопок раннетрипольского поселения в с. Тимково Кодымского района Одесской области, где были исследованы остатки построек и культурного слоя.

Полученные данные позволили реконструировать одно из жилищ как двухэтажную постройку и воссоздать частично его интерьер. Необходимо отметить высокий уровень домостроительства в Тимково, что характерно для раннетрипольских памятников этого района.

Тимково может быть датировано временем Докукутени III — Триполье А и отнесено к Александровской локальной группе раннетрипольских поселений. Одной из особенностей Александровской группы следует считать, очевидно, наличие в керамическом комплексе отдельных архаичных элементов наряду с материалами развитого раннетрипольского комплекса. Поскольку, керамической инвентарь тимковского поселения насчитывает относительно большее количество изделий с архаичными чертами, чем материалы Александровки и Слободки-Западной, его можно считать в настоящее время наиболее ранним в данной группе.

¹ Єсипенко А. Л. Кам'яна сокира з селища Важний. — МАСП, 1959, № 2, с. 153—155.

² Погожева А. П. Глинняна антропоморфна пластика трипольської культури (Триполье А) : Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1971, с. 1—28.

³ Збенович В. Г. Періодизація і хронологія раннього Трипілля. — Археологія, 1980, т. 35, с. 15.

Л. Л. ЗАЛІЗНЯК, Г. В. ОХРІМЕНКО

Нові мезолітичні пам'ятки Волинського Полісся

В результаті розвідок, проведених на Волинському Поліссі за останні роки Г. В. Охріменко, В. К. Пясецьким, О. І. Євтушенко, виявлено чимало археологічних пам'яток, зокрема і мезолітичних (рис. 1). На жаль, колекції крем'яних виробів більшості з них зібрано на поверхні. Здобуті матеріали дають можливість характеризувати культурні явища мезоліту Західного Полісся. Нижче ми розглянемо пам'ятки, що дали найвиразніші комплекси крем'яних виробів: стоянки Черськ, Лютка, Розничі, Люб'язь, Гірник, Велика Глуша, Балаховичі, Вижівка. Загальною рисою, що об'єднує всі ці комплекси, є використання для виготовлення знарядь праці волинського кременю сірих відтінків, що походить з місцевих покладів.

Черськ. Стоянка розташована за 1,5 км на захід від одноіменного села Маневицького району Волинської області. На правому березі р. Стоход, поблизу її русла, є піщане підвищення площею близько 300×150 м та висотою над заплавою до 4 м, відоме у місцевого населення під назвою гора Грушвиця. В центральній частині підвищення, у видуві площею 60×100 м зібрано 1022 кременю.

Для колекції з Черська характерна пластинчаста техніка обробки кременю (рис. 2, 1—37), двоплощинні однобічні нуклеуси зі скосеними площинами та поперечною підтескою зворотного боку (рис. 2, 37). Переважну більшість знарядь виготовлено на пластинах: наконечники стріл, скребачки, різці. Серед наконечників стріл сім верболистих на пластинах, з крутую ретушшю черенка зі спинки та плоскою з черевця (рис. 2, 1—7). Знайдено сім наконечників на пластинах з черенком, нерідко злегка виділеним крутую ретушшю зі спини та плоскою підтескою з черевця (рис. 2, 8—13, 15). Один маленький наконечник має круту ретуш зі спинки не тільки в районі черенка, але й по всьому краю (рис. 2, 15). Це один черенковий наконечник не має підтески з черевця (рис. 2, 14). 9 з 15 наконечників стоянки Черськ зламані. Серед цілих — два мають вістря, оброблене крутого ретушшю

зі спинки, і один — плоскою ретушшю з черевця (рис. 2, 4, 13). В одному випадку вістря закінчується серединним різцем (рис. 2, 8). Можливо, різцеві сколи утворилися в результаті удару стріли об якусь перешкоду. Знайдено пластину зі скошеним кінцем (рис. 2, 16).

З 12 скребків 11 кінцевих на пластинах, іноді з несистематичною ретушшю по бічному краю (рис. 2, 23—30). Серед різців переважають

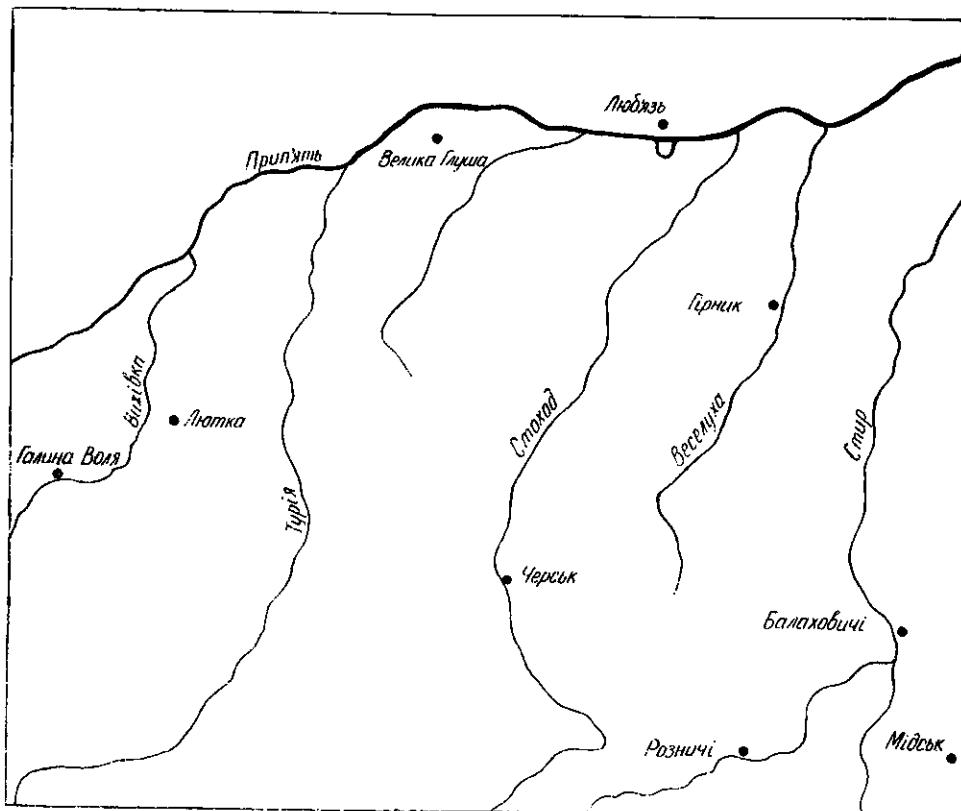

Рис. 1. Розташування мезолітичних пам'яток Волинського Полісся.

серединні на пластинах (рис. 2, 32—33, 34). Знайдено також два бічні на пластинах (рис. 2, 36) та серединний на відщепі (рис. 2, 35), п'ять пластин з несистематичною ретушшю (рис. 2, 17), та три відщепи з ретушшю. Необхідно назвати знахідки кудлайського вістря (рис. 2, 18), свердла-проколки (рис. 2, 19), високої трапеції (рис. 2, 20), мікрорізця (рис. 2, 21), відщепа з численними виїмками — «фігурного кременю» (рис. 2, 22).

Північніше гори Грушвиці, де зібрано мезолітичний комплекс Черськ, на тому ж правому березі р. Стохад розташовано два невисокі піщані підвищення — Борисова та Бакунова гори. Тут зібрано невиразні крем'яні матеріали, що дозволяють зробити припущення про існування майстерень по обробці кременю ще в мезоліті.

Лютка. Поблизу с. Лютка Старовижівського району Волинської області знаходиться одноіменне озеро. Кремінь зібрано у видуві площею 100×60 м піщаного підвищення висотою 1,5 м над заплавою, і розміщене на східному березі озера за 1 км від села. Всього тут знайдено 167 виробів з кременю, серед яких 19 з вторинною обробкою (рис. 2, 40—47). Трапилося чотири наконечники стріл на пластинах, серед них один верболистий з крутого ретушшю по краю черенкової частини та плоскою з черевця (рис. 2, 40), один зі слабо виділеним крутого ретушшю черенком та підтескою (рис. 2, 41). Два інші наконечники — черенкові без підтески з черевця (рис. 2, 42—43). Цікаві знахідки чотирьох кінцевих скребків на пластинах (рис. 2, 44, 45),

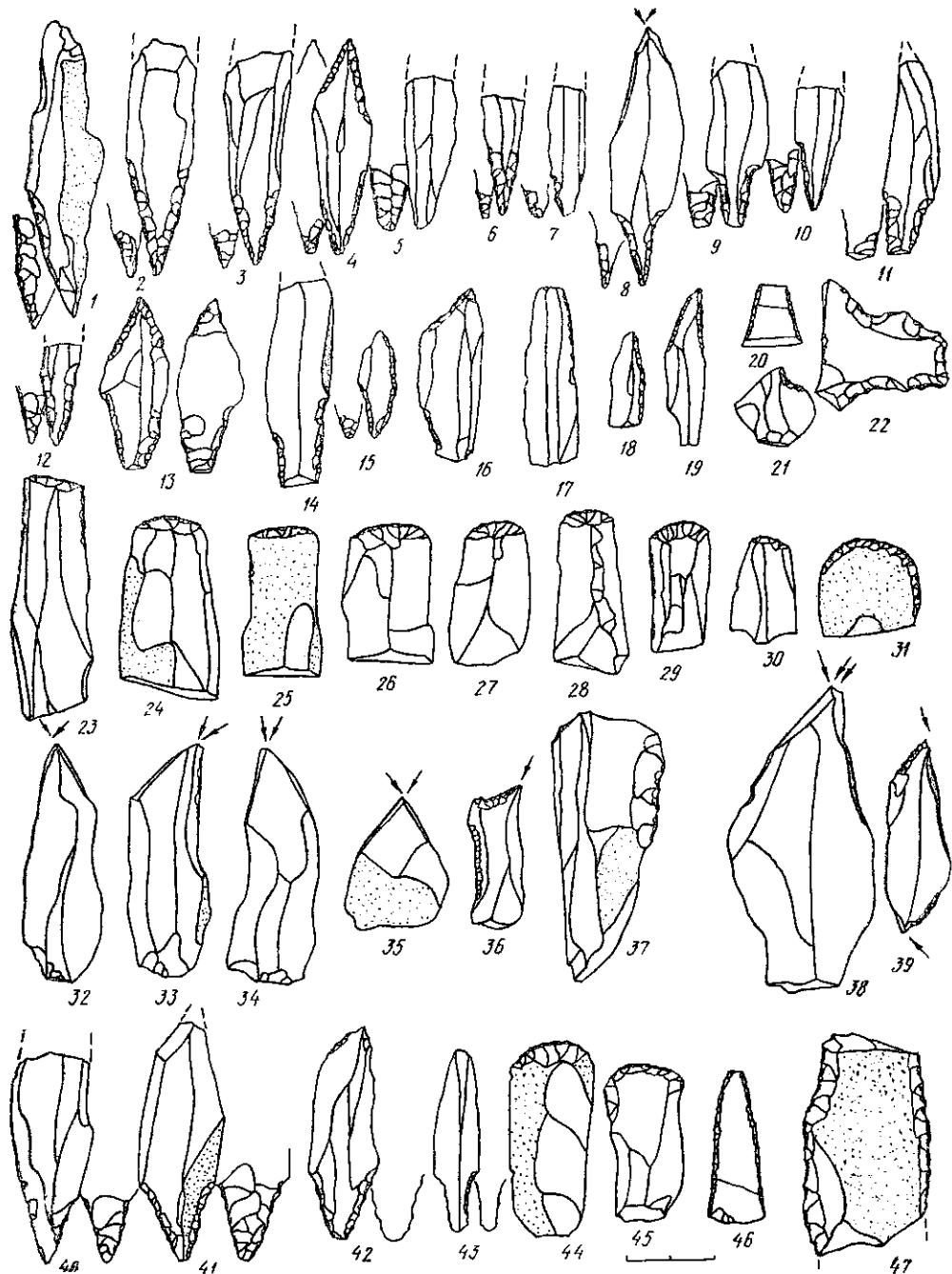

Рис. 2. Крем'яний інвентар стоянок Черськ (1—37) та Лютка (38—47).

кінцевого на відщепі, двох різців серединних на пластинах (рис. 2, 38), одного бічного на пластині (рис. 2, 39), високої трапеції (рис. 2, 46) та уламку трапецієподібного деревообробного знаряддя (рис. 2, 47). Виготовлено його на відщепі за допомогою крутого ретушування з двох боків.

Розничі. За 0,5 км на північний захід від одноіменного села Маневицького району Волинської області, на розвіяному краю борової тераси лівого берега р. Стир, на плоші 40×50 м зібрано колекцію кременю, що нараховує 110 одиниць (рис. 3, 1—16). Привертає увагу розвинута пластинчаста техніка обробки кременю, кількісне переважання знарядь на пластинах над знаряддями на відщепах. Знайдено

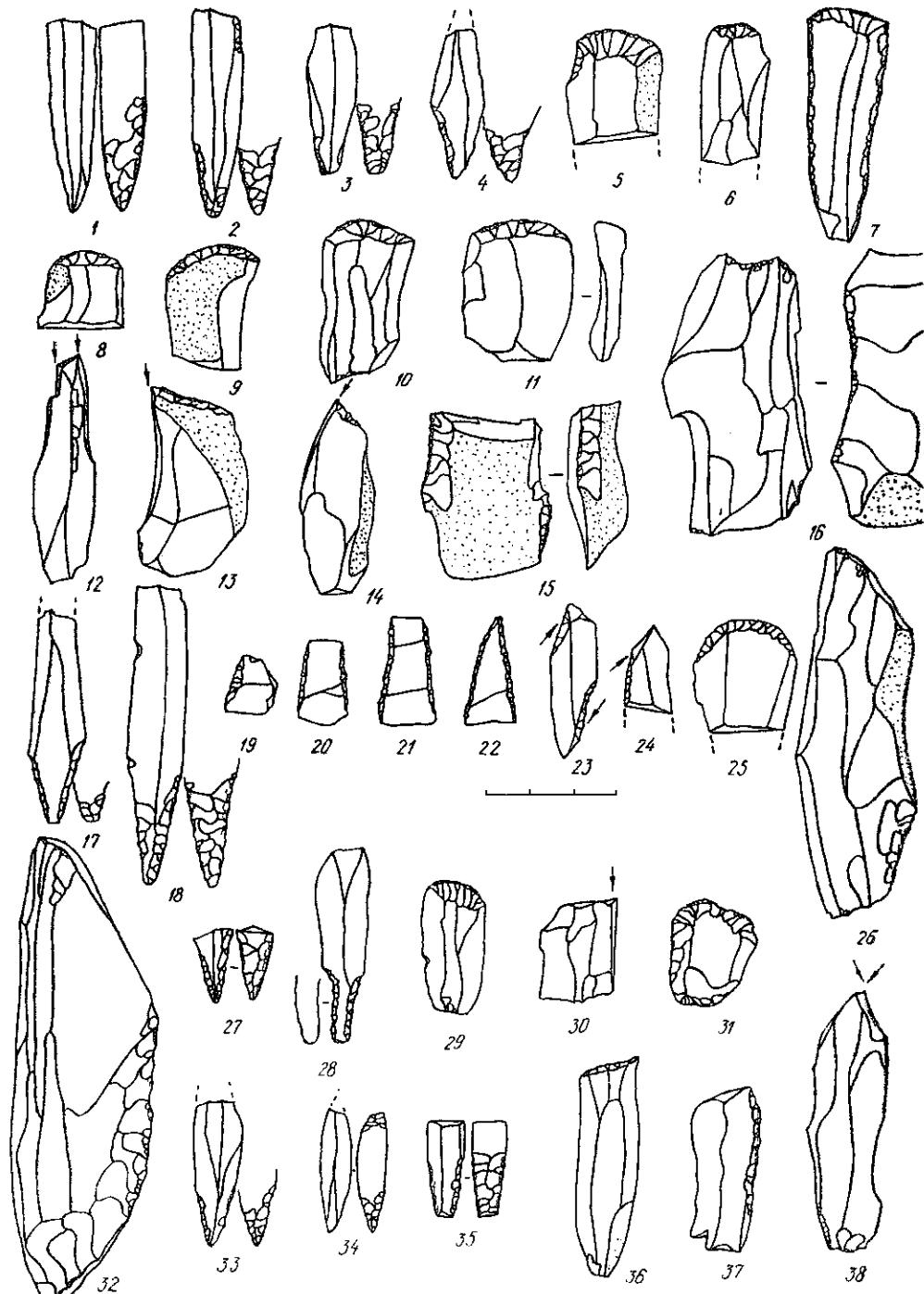

Рис. 3. Крем'яний інвентар стоянок Розничі (1—16), Люб'язь (17—26), Гірник (27—32), Велика Глуша (33—38).

два двоплощинні однобічні нуклеуси зі скошеними площинами (рис. 3, 16). Серед чотирьох стріл колекції — три уламки верболистих з підтескою черенкової частини з черевця (рис. 3, 1—3). Один наконечник з черенком, злегка виділеним крутою ретушшю з боку спинки (рис. 3, 4). Серед скребків переважають кінцеві на пластинах (рис. 3, 5—8), що нерідко мають ретуш на бічному краю (рис. 3, 7), та кінцеві скребки на відщепах (рис. 3, 9—11). Знайдено три бічних різця на пласти-

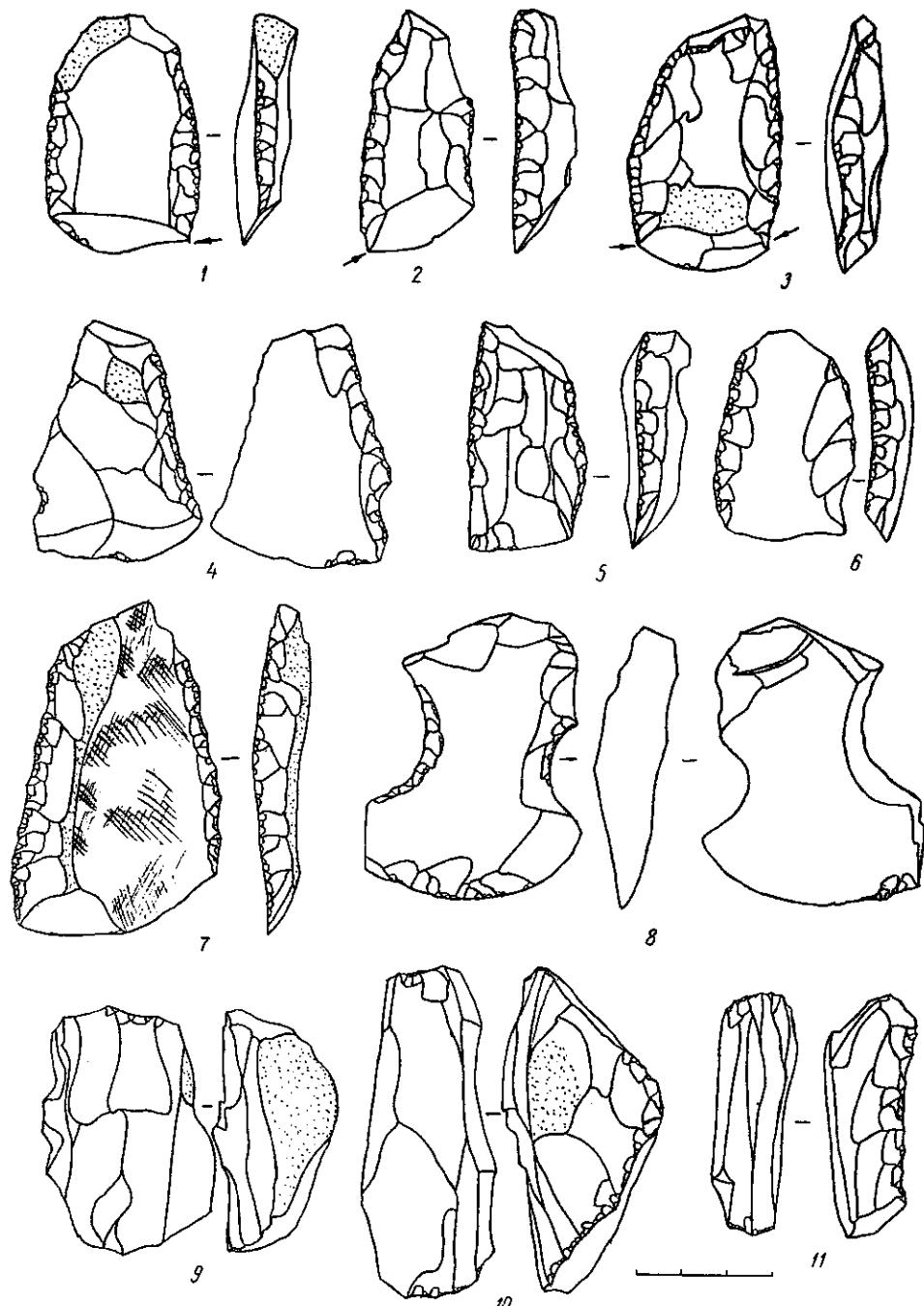

Рис. 4. Балаховичі. Сокири (1—8), нуклеуси (9—11).

нах (рис. 3, 12—14) та три бічних на відщепах (рис. 3, 13). В колекції також є трапецієподібна сокирка (рис. 3, 15), дві пластини з несистематичною ретушшю, два відщепи з ретушшю.

Люб'язь. Стоянка розташована на північно-західному березі озера Люб'язь за 2 км північніше одноіменного села Любешівського району Волинської області. Тут, в уроч. Лядино у видуві площею 100×60 м піщаного підвищення висотою 2—3 м над заплавою зібрали 509 кременів в тому числі 13 знарядь (рис. 3, 17—26). Знайдено двоплощинні однобічні нуклеуси зі скошеними площинами і підтескою тильного боку (рис. 3, 26), два уламки верболистих наконечників

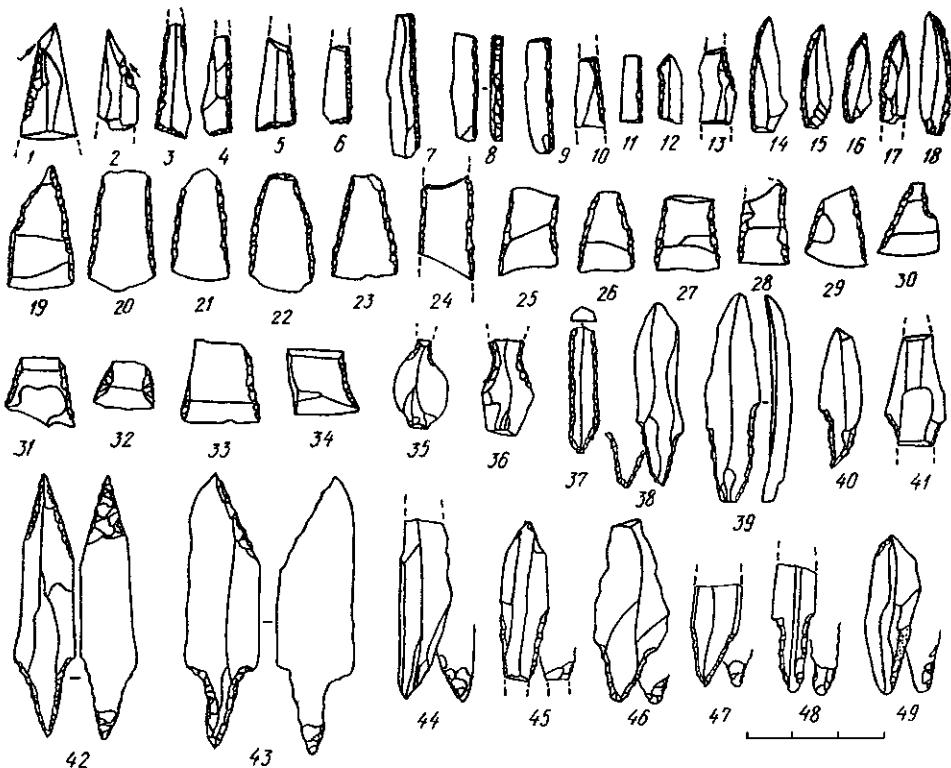

Рис. 5. Балаховичі. Мікроліти (1—36), свердло (37), наконечники стріл на пластинах (38—49).

стріл з плоскою підтескою з черевця черенкової частини (рис. 3, 17, 18), чотири високі трапеції (рис. 3, 19—22), два яніславицькі вістря, в тому числі одне подвійне (рис. 3, 23, 24), три кінцеві скребки на відщепах (рис. 3, 25). Зазначимо, що оброблений кремінь зустрічався на піщаних підвищennях і далі на захід від уроч. Лядино.

Гриник. Стоянка розташована на південний схід від с. Кухотська Воля Зарічнянського району Ровенської області. Тут, на видувах піщаних підвищень лівого берега р. Веселухи, зібрано невелику колекцію кременю, що нараховує 256 виробів. Із знарядь знайдено уламок черенкової частини верболистого наконечника стріли з підтескою з черевця (рис. 3, 27), черенковий наконечник без підтески (рис. 3, 28), кінцевий скребок на пластині (рис. 3, 29), півокруглий скребок (рис. 3, 31) та кутовий різець на відщепі (рис. 3, 30). Знайдено і великий двоплощинний однобічний нуклеус зі скошеними площинами та поперечною підтескою тильного боку (рис. 3, 32).

Велика Глуша. Сліди майстерні мезолітичного часу виявлено в уроч. Нивки за 4 км на північний захід від с. Велика Глуша Любешівського району Волинської області. На північно-західному краї великої дюни площею 1000×150 м, висотою близько 5 м, серед численних пластин та відщепів знайдено три верболистих наконечники стріл з підтескою з черевця (рис. 3, 33—35), пластини зі скошеним кінцем (рис. 3, 36), серединний різець на пластині (рис. 3, 38) та пластина з ретушшю (рис. 3, 37).

Балаховичі. Кремінь зібрано на краю борової тераси правого берега р. Стир за 2 км на південний захід від с. Балаховичі Владимирецького району Ровенської області. Піщаний край тераси, що піднімається на 4 м над заплавою ріки, розорано і розвіюється вітром. У видуві на площі 300×100 м зібрано 1022 кременю та уламки кераміки неолітичного часу.

Крем'яний інвентар стоянки Балаховичі привертає увагу значою кількістю пластин. Серед нуклеусів переважають двоплощинні зі скосеними площинами та підтескою тильного боку (рис. 4, 9—11). Цікавими є знахідки одноплощинних підпризматичних нуклеусів та нуклевидних уламків. Серед наконечників стріл на пластинах переважають черенкові з підтескою плоскою ретушшю з черевця (рис. 5, 42, 43, 46—49). Привертає увагу наконечник хвалибоговицького типу зі скосеним крутою ретушшю вістрям (рис. 5, 43). Значно менше черенкових наконечників без підтески черенка з черевця (рис. 5, 38—41). Знайдено також два уламки пластиночок з ретушшю, що могли бути відходами виробництва таких наконечників стріл (рис. 5, 35, 36). Верболісті наконечники з плоскою ретушшю (рис. 5, 44, 45) представлені двома екземплярами.

На стоянці Балаховичі знайдено 16 високих трапецій та їх уламків (рис. 5, 10—34), 2 уламки яніславицьких вістер (рис. 5, 1, 2) та 4 уламки яніславицьких трикутників (рис. 5, 3—6). Серед семи пластиночок з притупленим краєм (рис. 5, 7—13), можливо, частина є уламками яніславицьких трикутників. В колекції представлено п'ять мікрорізців з притупленим краєм сегментовидної форми (рис. 5, 14—18).

Серед скребків переважають кінцеві вироби на відщепах (рис. 6, 5—17). Дещо меншою кількістю представлено кінцеві на пластинах (рис. 6, 1—3), скребки неправильної форми на відщепах (рис. 6, 15—17). Ще менше підокруглих (рис. 6, 13—14) та подвійних (рис. 6, 4). Найчисленнішою серед різців є бокові на відщепах (рис. 6, 25—27) та кутові на відщепах та пластинах (рис. 6, 28—30); дещо менше серединних на пластинах (рис. 6, 19—24) та серединних на відщепах (рис. 6, 18).

Знайдено 7 свердел—проколок (рис. 5, 37), 27 з несистематичною ретушшю, 17 відщепів з ретушшю та уламків знарядь.

Привертає увагу серія рубаючих знарядь стоянки Балаховичі: сокира з перехватом (рис. 4, 8) та 13 трапецієподібних невеликих сокир (рис. 4, 1—7). Їх виготовлено на відщепах за допомогою кругого ретушування двох довгих протилежних країв. Половина з них має обушок (рис. 4, 2—5), третя частина має лезо, сформоване за допомогою поперечного сколювання (рис. 4, 1—4).

Вижівка (або Гáлина Воля). Стоянка розташована в 3 км на північний захід від с. Гáлина Воля Старовижівського району Волинської області в уроч. Семенова гора. Останнє являє собою піщане підвищення висотою близько 10 м і площею 500×100 м, розміщене на краю заплави лівого берега р. Вижівка за 1,5 км від річки. Південну частину підвищення зруйновано кар'єром, де зібрано підйомний матеріал, а також відкрито лінзу бурого піску зі значою кількістю обробленого кременю. Довжина лінзи близько 8 і товщина близько 0,7 м. Крім обробленого кременю, тут знайдено незначну кількість дрібних кісточок тварин та вуглики (рис. 7). Все це дало можливість автору розкопок об'єкта Г. В. Охріменко вважати його залишками житла.

Більшість кременю із стоянки Вижівка, що ми публікуємо, походять із заповнення лінзи бурого піску. Для колекції крем'яних виробів є характерним слабкий розвиток пластиначатої техніки обробки кременю, переважання знарядь на відщепах над знаряддями на пластинах (таблиця).

Відповідно міняється і тип нуклеусів⁷: переважають одноплощинні підпризматичні та нуклеподібні уламки (рис. 8, 40). Основний тип мікролітів — високі, нерідко асиметричні трапеції на відщепах (рис. 8, 1—11). Знайдено грубу пластинку з притупленим краєм (рис. 8, 12) та три свердла-проколки (рис. 8, 13).

Серед скребків найбільше виробів неправильної форми на відщепах (рис. 8, 16—22), значно менше — кінцевих на відщепах (рис. 8, 14, 15) та підокруглих (рис. 8, 23). Різці представлено боковими та

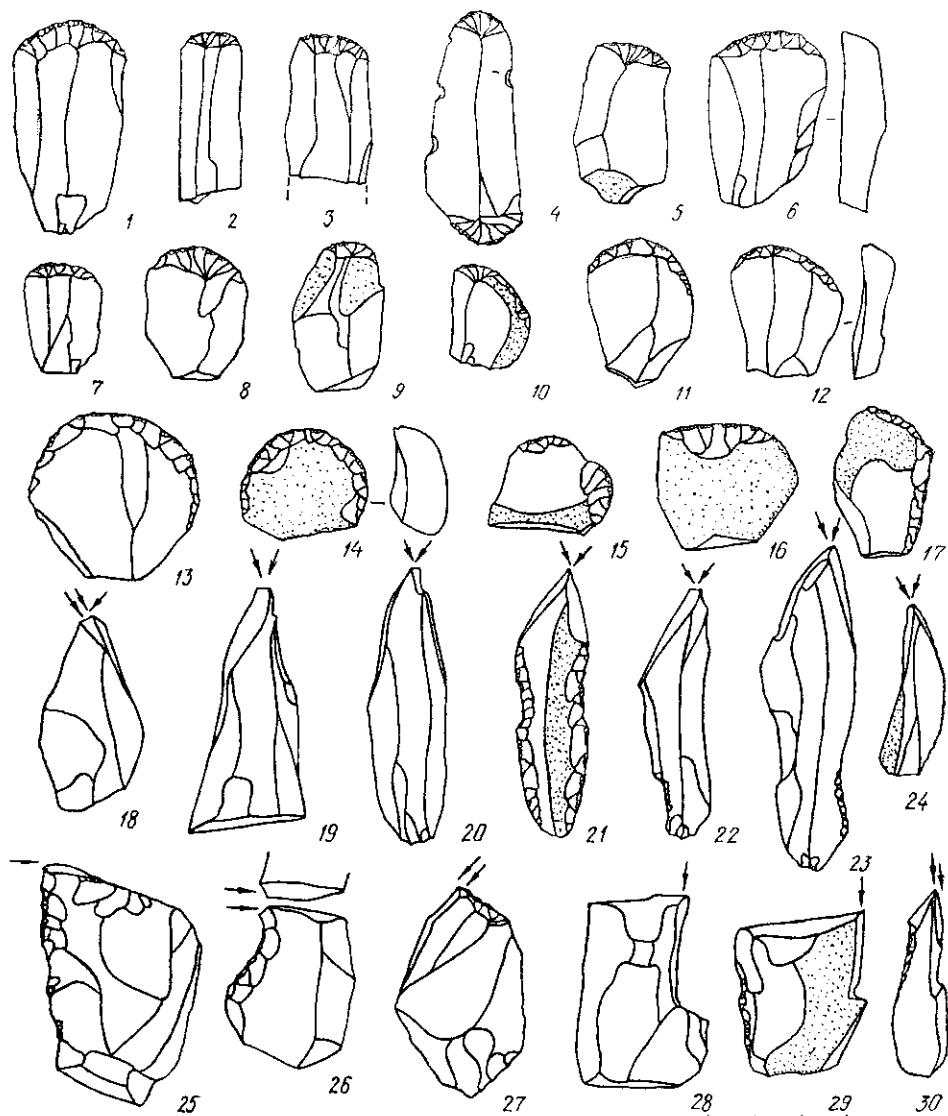

Рис. 6. Балаховичі. Скребки (1—17), різці (18—30).

кутовим, переважно, виконаними на відщепах (рис. 8, 24—26). Знайдено також 22 трапецієподібні маленькі сокири. У половині з них лезо сформоване поперечним сколом. (рис. 8, 27—33).

Серед кременю з Вижівки є кілька виробів, що типологічно різняться від основного комплексу. Вони виконані в пластинчастій техніці і походять, за даними Г. В. Охріменко, не з вищеописаної лінзи бурого піску, а з майже зруйнованого кар'єром мезолітичного об'єкту, що примикає до лінзи зі сходу і займає у розкопі квадрати 1—2 (рис. 7). Йдеться про двоплощинний однобічний нуклеус зі скосеними площинами (рис. 8, 39), черенковий наконечник стріли з плоскою підтескою з черевця (рис. 8, 36), бокові (рис. 8, 34) та серединні (рис. 8, 35) різці на пластинах, пластинку зі скосеним кінцем (рис. 8, 38), кінцеві скребки на пластинах (рис. 8, 37).

Описані матеріали відносяться до різних мезолітичних культур північної зони мезоліту Європи, що займає занавісні низини від сучасних Великобританії до басейну Десни¹. Найяскравіше представлено свідерську культуру, матеріали якої різною мірою присутні у всіх згаданих комплексах.

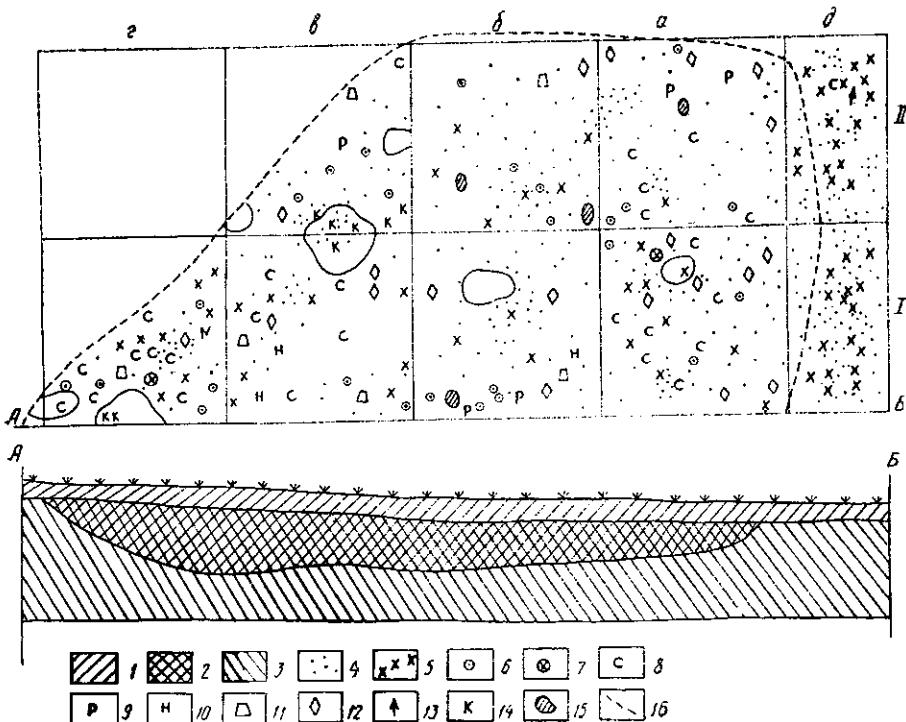

Рис. 7. Вижівка. План та профіль лінзи бурого піску:

1 — гумусований пісок; 2 — світло-жовтий пісок; 3 — бурий пісок; 4 — відщеп; 5 — пластина; 6 — відщеп з ретушшю; 7 — пластина з ретушшю; 8 — скребок; 9 — різець; 10 — нуклеус; 11 — трапеція; 12 — сокира; 13 — наконечник стріли; 14 — кістка; 15 — камінь; 16 — межа лінзи.

Про наявність свідерських пам'яток у Волинському Поліссі писалося неодноразово². Нагадаємо основні визначальні риси культури. До них відноситься тип нуклеусів; двоплощинні однобічні зі скосеними площинами та поперечною підтескою тильного боку; значний розвиток пластинчастої техніки обробки кременю: виготовлення знарядь переважно на пластинах; наконечники стріл на пластинах з плоскою ретушшю по черевцю у черенковій частині; кінцеві скребки та бокові й серединні різці на пластинах; зрідка зустрічаються сокирки трапецієподібні та з перехватом, пластини зі скосеним кінцем.

Ранньосвідерські пам'ятки різняться від пізньосвідерських переважанням верболистих наконечників стріл над черенковими, скребків кінцевих на пластинах над кінцевими на відщепах, бокових різців на пластинах над серединними на пластинах, більшими розмірами всіх виробів та меншим їх асортиментом.

Враховуючи вищесказане, стоянку Черськ можна вважати досить «чистим» свідерським комплексом. Іншокультурна домішка тут досить незначна: кудлайське вістря, трапеція, мікрорізець, свердло, «фігурний камінь» (рис. 2, 18—22). Враховуючи переважання верболистих наконечників над черенковими та виразну серію кінцевих скребків на пластинах, стоянку Черськ можна віднести до першого етапу існування свідерської культури на Волині, який, можливо, дещо пізніший порівняно з найранішими свідерськими пам'ятками басейну Вісли. Досить ранні можна вважати і комплекс Розничі, де повністю відсутні домішки виробів інших мезолітичних культур.

Несвідерськими виробами в колекції зі стоянки Лютка є висока трапеція та два черенкові наконечники стріл без плоскої ретуші по черевцю (рис. 2, 42, 43, 46). Змішаним комплексом є колекція стоянки Люб'язь, де поряд з типово свідерськими виробами знайдені високі трапеції та яніславицькі вістря. Стоянку Велика Глуша можна віднести до свідерської культури, але комплекс недостатньо численний,

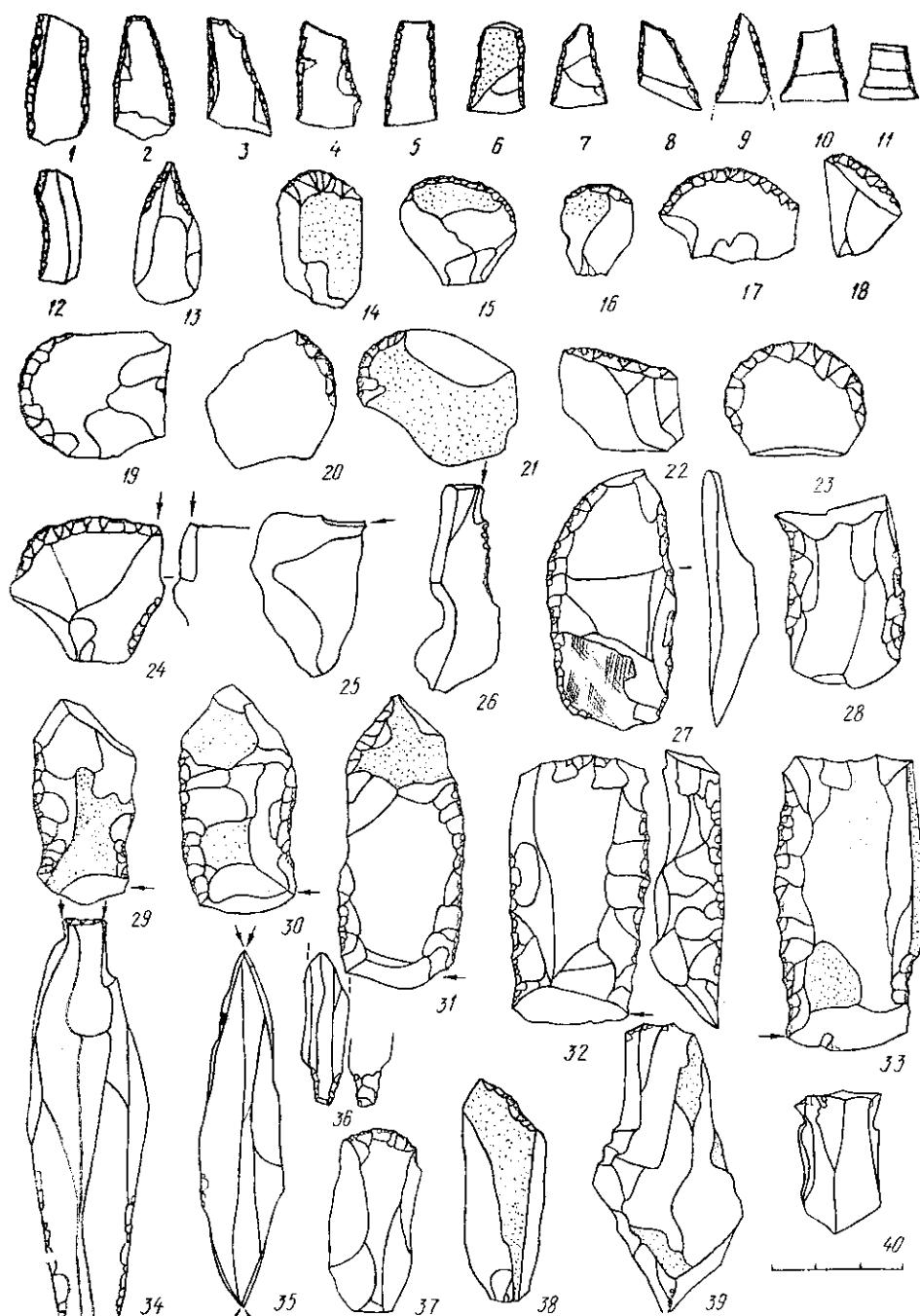

Рис. 8. Вижівка. Крем'яний інвентар (1—40).

щоб датувати його точніше. Свідерські вироби знайдено на стоянках Гірник (рис. 3, 33—38) та Вижівка (рис. 8, 34—39). Свідерський компонент досить чітко простежується в змішаному комплексі Балаховичі: кінцеві скребки на пластинах та відщепах (рис. 6, 1—12), серединні різці на пластинах (рис. 6, 18—24), двоплощинні нуклеуси (рис. 4, 9—11), більшість пластин, наконечники стріл на пластинах з плоскою підтескою черенка та вістря (рис. 5, 42—49). Враховуючи типологію наконечників стріл стоянки Балаховичі (невеликі, переважно черенкові), свідерські вироби цього комплексу слід датувати пізнім етапом існування культури.

Крем'яні вироби мезолітичних пам'яток Волинського Полісся

Назва виробу	Черськ	Лютка	Розничі	Люб'язь	Балаховичі	Вижівка
Нуклеуси						
двоплощинні зі скошеними площинами	3		2	1	5	1
одноплощинні підприматичні	—	—	—	—	2	3
нуклеподібні уламки	—	—	—	—	8	2
Пластини та їх уламки	105	50	20	94	571	120
Відщепи	867	98	62	401	202	1028
Вироби з вторинною обробкою						
наконечники стріл верболисті з підтескою	7	1	3	2	2	—
черенкові з підтескою	7	1	1	6	6	1
черенкові без підтески	—	2	—	4	4	—
Трапеції високі	1	1	—	4	16	11
Яніславицькі вістря з нетретушованою основою	—	—	—	2	2	—
Яніславицькі трикутники	—	—	—	—	4	—
Пластинки з притупленим краєм	—	—	—	—	7	1
Вістря з притупленим краєм	—	—	—	—	5	—
Пластинки зі скосеним кінцем	1	—	—	—	—	1
Мікрорізці	1	—	—	—	—	—
Відходи виробництва черенкових наконечників стріл	—	—	—	—	—	—
Свердла-прошолки	2	1	—	—	7	3
Скребки						
кінцеві на пластинах	11	4	5	—	20	2
на відщепах	—	1	4	3	32	10
підокруглі	1	—	—	—	9	3
неправильної форми	—	—	—	—	15	32
на відщепах	—	—	—	—	3	—
подвійні	—	—	—	—	—	—
Різці						
серединні на пластинах	5	2	—	—	8	3
на відщепах	1	—	—	—	7	—
бокові на пластинах	2	1	3	—	—	1
на відщепах	—	—	3	—	13	6
кутові	—	—	2	—	13	4
Сокири трапеціеподібні	—	1	1	—	14	22
Пластини з ретушшю	5	2	2	2	27	3
Відщепи з ретушшю та уламки знарядь	3	2	2	—	17	10
Всього	1022	167	110	509	1022	1141

Яніславицький компонент наявний в описаних комплексах меншою мірою ніж свідерський, але виступає достатньо чітко щоб стверджувати наявність пам'яток яніславицької культури у Волинському Поліссі³. Нагадаємо, що визначальними для яніславицької культури є яніславицькі вістря та трикутники. Ці вироби знайдено на стоянках Балаховичі та Люб'язь. В колекції Балаховичів є два яніславицьких вістря (рис. 5, 1, 2) та чотири уламки трикутників (рис. 5, 3—6). Враховуючи, що на яніславицьких пам'ятках, як правило, трапеції численні, то частину трапецій з Балаховичів слід віднести до яніславицького комплексу (рис. 5, 19—34). Два яніславицьких вістря та чотири трапеції з Люб'язь, можливо, теж становлять єдиний комплекс (рис. 3, 19—24).

Привертає увагу значна кількість пластинок та мікровістер з притупленим краєм в колекції з Балаховичів. Подібні вироби не характерні ні для свідерської, ні для яніславицької культур, але є визначаль-

ними для крем'яного інвентаря коморницької культури території Польщі. Такі вироби, але разом з коморницькими, простежувались і на іншому мезолітичному комплексі Волинського Полісся — Мідськ⁴. Тут разом з серіями мікропластиночок та мікровістер з притупленою спинкою виявлено чимало коморницьких вістер та трикутників. Наведені факти свідчать про поширення пам'яток коморницької культури не тільки на Поліській низині, а й в Західному Поліссі. В такову разі, таценки-кудлаївська культура Середнього Подніпров'я, походження якої від коморницької культури заперечувалося через відсутність пам'яток в Західному Поліссі, генетично тісно пов'язана з коморницькими пам'ятками.

Частина наконечників стріл на пластинах зі стоянок Балаховичі, Лютка, Гірник виготовлялася без використання плоскої свідерської ретуші. Черенок у цих стріл має круту ретуш по краю (рис. 2, 42, 43; 3, 28; 5, 38—41). Ця особливість обробки черенкових наконечників стріл на пластинах є однією з культуровизначальних рис аренсбурзької культури. Виразна серія аренсбурзьких наконечників (близько 30 виробів) відома зі стоянки Мідськ. Вони здебільшого виготовлені з неправильних пластин та відщепів за допомогою крутого ретушування черенка. Нерідко у наконечника вістря скосене крутую ретушшю. Іноді круті ретуші вкриває не тільки край черенка, а й один довгий край наконечника, що робить його асиметричним за формою. Найбільші за розмірами наконечники стоянки Мідськ мають круту ретуш лише по краю черенка й типологічно наближаються до наконечників типу Лінгбі.

Враховуючи вищесказане, а також наявність аренсбурзьких наконечників в деяких комплексах Західного Полісся (Станковичі, Ополь або Береза)⁵, можна говорити про проникнення аренсбурзького населення в Західне Полісся. Знахідки наконечників типу Лінгбі, ймовірно, пояснюються збереженням традиції їх виготовлення населенням аренсбурзької культури, генетичною підосновою якої є культура Лінгбі⁶. Однак немає підстав заперечувати можливість проникнення носіїв традицій культури Лінгбі в Західне Полісся. Остаточне розв'язання цього питання неможливе на основі знахідок окремих наконечників у зміщаних комплексах і потребує істотного поповнення джерелознавчої бази.

Привертає увагу колекція крем'яних виробів, одержана при дослідженні лінзи бурого піску на стоянці Вижівка (рис. 8, 1—33). Для неї характерне переваження знарядь на відщепах над знаряддями на пластинах; серед мікролітів головну роль відіграють високі, нерідко асиметричні, трапеції на відщепах; скребків значно більше ніж різців, серед яких переважають скребки неправильної форми на відщепах. Виразну серію утворюють трапецієподібні сокирки.

Перед нами оригінальний крем'яний комплекс, який поки що не має аналогій серед культурних явищ мезоліту Волинського Полісся. Певні аналогії він знаходить серед виробів пам'яток типу Студенок Новгород-Сіверського Полісся (Студенок, Мураги, Попове Озеро, Селецькі дюни). На відміну від стоянки Вижівка тут переважають наконечники стріл на пластинах, двобічно оброблені тесла, бокові виямчато-ретушовані різці. Д. Я. Телегін відзначає наявність серед культурних явищ мезоліту Полісся «макролітично-відщепового шляху розвитку»⁷. Не виключено, що стоянку Вижівка можна датувати неолітичним часом.

В мезоліті Волинського Полісся простежуються сліди шести культурних явищ: Свідер, Коморниця, Яніславиця, Аренсбург, Лінгбі та пам'ятки типу Вижівка. Свідерська культура представлена найбільш виразно. До раннього етапу її існування на Волині відносяться стоянки Черськ та Розничі. Свідерські матеріали стоянки Балаховичі необхідно віднести до пізнішого часу. Коморницькі матеріали знайдено на стоянках Балаховичі та Мідськ. Яніславицькі вістря та трикутники походять зі стоянок Люб'язь та Балаховичі. На стоянках Бала-

ховичі, Лютка, Гірник знайдено наконечники стріл на пластинах, виконаних у аренсбурзькій техніці обробки. Виразна серія аренсбурзьких наконечників, а також наконечників типу Лінгбі, походить зі стоянки Мідськ. Комплекс Вижівка дає оригінальний набір виробів, серед яких наявна незначна кількість свідерських знарядь.

Л. Л. ЗАЛИЗНЯК, Г. В. ОХРИМЕНКО

Нові мезолітическі пам'ятники Волинського Полісся

Резюме

Стаття присвячена введенню в науковий оборот нових мезолітических матеріалів Волинського Полісся і їх культурної інтерпретації. На основі типологічного аналізу матеріалів автори приходять до висновку про наявність в мезоліті Волинського Полісся шести культурних явищ: Свидер, Коморниця, Яниславиця, Аренсбург, Лінгбі та пам'ятники типу Вижевка. Всі вони входять в культурно-хозяйственную зону мезоліту Східної Європи, охоплюючу зандрові пізньомікролітическі форми від Велико-Британії до басейну Десни. Названі культурні явища представлені в різній ступені. Найбільш масовими є свідерські пам'ятники, матеріали яниславицької, коморницької, аренсбургської культур, знайдені на окремих стоянках. Вопрос про проникнення в Українське Полісся носителів традицій культури Лінгбі залежить від додаткових доказувальних матеріалів.

¹ Clark J. G. The mesolithic Settlement of the north Europe. — Cambridge, 1936, p. 52; Зализняк Л. Л. Мезолітическі культури Українського Полісся і їх місце в Європейському мезоліті. — В кн.: Первоїсторична археологія: Поиски и находки. Київ, 1980, с. 109—124.

² Телегін Д. Я. Поздній мезоліт України: опит культурно-територіального членення пам'ятників: — In: The mesolithic in Europe. Warszawa, 1973, p. 173—184; Грибович Р. Т. Некоторые итоги исследования мезолита Волынского Полесья. — АИУ 1976—1977 г., Ужгород, 1978, с. 30—31.

³ Кольцов Л. В. Пам'ятники з яниславицькими елементами на території СССР. — В кн.: Пам'ятники древней истории Евразии. М., 1975, с. 63—67; Зализняк Л. Л. Рудоострівська мезолітична культура. — Археологія, 1978, т. 25, с. 12—21; Зализняк Л. Л. Об остриях з микрорезцовим сколом в мезоліті Східної України. — В кн.: Орудия каменного века. Київ, 1978, с. 89—97.

⁴ Охріменко Г. В. Нові свідерські пам'ятники на Волині. — В кн.: Актуальні проблеми археологіческих исследований в Українській СРР. Київ, 1981, с. 12.

⁵ Римантене Р. К. Палеоліт і мезоліт Литви. — Вільнюс, 1971, с. 71.

⁶ Кольцов Л. В. Фіналний палеоліт і мезоліт Южної і Відданої Прибалтики. — М., 1977, с. 54.

⁷ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України. — К., 1982, с. 19.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АО — Археологические открытия
АБ — Античная Балканистика
АИКСП — Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья
АНУ — Археологические исследования на Украине
АП УССР — Архитектурные памятники УССР
ВДИ — Вестник древней истории
ВИ — Вестник истории
ГЖ — Геологический журнал
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей
ИАК — Известия Археологической Комиссии
ИТОИАЭ — Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии
КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИНМК — Краткие сообщения Института истории и материальной культуры
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников
АЕ — *Arcaeologiai értesítő*
АН — *Archaeologia hungarica. Budapest.*
АМН — *Acta Musei Napocensis Cluj—Napoca.*
АР — *Archaolohicke rozhledy*
ЕСА — *Eurasia septentrionalis antiqua. Helsinki.*
ФА — *Folia archaeologica*
FAP — *Fontes archaeologie poznańienses*
МС — *Materiały starożytne*
MSW — *Materiały starożytnie i wczesnośredniowieczne*
PA — *Przedląd archeologiczny*

ЗМІСТ

Статті

Пеняк П. С. До питання про соціальну організацію давньоруського ремесла Х–ХІІІ ст.	1
Телегін Д. Я. Радіокарбонне і археомагнітне датування трипільської культури	10
Попова Т. О. Початок розвинутого Трипілля на Середньому Дністрі (за матеріалами Поліванового Яру)	22
Скакун Н. М. Нові дані про розвиток виробництва в епоху енеоліту на території Болгарії	33

Публікації та повідомлення

Шмаглій М. М., Рижов С. М., Дудкін В. П. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї	42
Козак Д. Н. Могильник пшеворської культури поблизу с. Гринів на Верхньому Подністров'ї	52
Скорий С. О. Про місце виготовлення предметів озброєння з Віташківського комплексу	64
Зіневич Г. П. Антропологічні дослідження медвинських курганів ранньоскіфського періоду	68
Шишкін К. В. Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки	72

Охорона археологічних пам'яток

Бурдо Н. Б., Відеїко М. Ю. Ранньотрипільське поселення Тимкове в Одеській області	78
Залізняк Л. Л., Охріменко Г. В. Нові мезолітичні пам'ятки Волинського Полісся	86

Академия наук Украинской ССР

Институт археологии

Украинское общество охраны памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник научных трудов

Основан в 1971 г.

52

(На украинском языке)

Киев Наукова думка 1985

Затверджено до друку вченого радою Інституту археології АН УРСР

Редактори Л. Л. Ващенко, В. П. Лагодзька. Художній редактор І. М. Галушка. Технічний редактор О. М. Капустіна. Коректори Л. А. Понур, В. М. Семенюк, А. М. Брушко.

ІВ № 7126

Здано до набору 23. 04. 85. Підп. до друку 24. 10. 85. БФ 01131. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 8,75. Ум. фарбо-відб. 9,1. Обл.-вид. арк. 9,5. Тираж 1000 прим. Зам. 3125. Ціна 1 крб. 46 к.

Видавництво «Наукова думка», 252601 Київ 4, Репіна, 3.

Обласна книжкова друкарня, вул. Стефаника, 11.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Пеняк П. С. К вопросу о социальной организации древнерусского ремесла X—XIII вв.	1
Телегин Д. Я. Радиокарбонное и археомагнитное датирование трипольской культуры	10
Попова Т. А. Начало развитого Триполья на Среднем Днестре (по материалам Поливанова Яра)	22
Скакун Н. Н. Новые данные о развитии производства в эпоху энеолита на территории Болгарии	33

Публикации и сообщения

Шмаглий Н. Н., Рыжов С. Н., Дудкин В. П. Трипольское поселение Коновка в Среднем Поднестровье	42
Козак Д. Н. Могильник пшеворской культуры около с. Гринев на Верхнем Поднестровье	52
Скорый С. А. О месте изготовления предметов вооружения из Виташковского комплекса	64
Зиневич Г. П. Антропологические исследования медвинских курганов раннескифского периода	68
Шишкин К. В. Планировка трипольских поселений по данным аэрофотосъемки	72

Охрана археологических памятников

Бурдо Н. Б., Видейко М. Ю. Раннетрипольское поселение Тимково в Одесской области	78
Зализняк Л. Л., Охрименко Г. В. Новые мезолитические памятники Волынского Полесья	86

НАУКОВА ДУМКА